

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНИ

О. О. ТАРАНЕНКО

**АКТУАЛІЗОВАНІ МОДЕЛІ
В СИСТЕМІ СЛОВОТВОРЕННЯ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**
(кінець ХХ — початок ХХІ ст.)

Монографія

КИЇВ
Видавничий дім Дмитра Бураго
2015

УДК 811.161.2'06'373.611«198.../...»
ББК 81.2Укр-3
Т19

Відповідальний редактор:
член-кореспондент НАН України **О. Б. Ткаченко**

Рецензенти:
В. В. Лучик – доктор філологічних наук, професор
О. А. Стишов – доктор філологічних наук, професор

До друку рекомендувала вчена рада Інституту мовознавства
ім. О.О. Потебні НАН України
(протокол № 1 від 29 січня 2015 р.)

Т19 **Тараненко О. О.**
Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX — XXI ст.) : Монографія / О. О. Тараненко. — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. — 248 с.
ISBN 978-966-489-283-1

У монографії розглядається дія актуалізованих структурно-семантичних моделей словотворення сучасної української літературної мови (друга половина 80-х років XX — початок XXI ст.) — як наслідок значної активізації в цей період таких визначальних чинників номінативно-словотворчих процесів, як, з одного боку, потреба в істотному оновленні комплексу номінативних засобів мови у зв'язку з оновленням кола понять, що потребують мовного вираження, та фокусуванням пріоритетної уваги суспільства на нових соціальних цінностях, а з другого, — потреба в дальшому коригуванні (нормуванні та систематизації) різних сегментів словотвірної структури української літературної мови.

Для мовознавців — науковців і викладачів, студентів-філологів, учителів і широкого кола тих, хто цікавиться проблемами сучасного стану української літературної мови та тенденціями її розвитку.

УДК 811.161.2'06'373.611 «198.../...»
ББК 81.2Укр-3

ISBN 978-966-489-283-1

© Тараненко О. О., 2015
© Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015

ЗМІСТ

Передмова	9
-----------------	---

I. Моделі словотворення сучасної української мови як віддзеркалення нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства	12
--	-----------

1. Вступні зауваження	12
-----------------------------	----

2. Складні слова (композиції, юстапозиції, аббревіатури)	19
--	----

2.1. Утворення з компонентами <i>україно-, націє-, нац-, державо-, держ-, комуно-, імпер-</i> , з компонентами <i>законо-, право-</i> , з компонентами <i>євро-, бого-</i> та деякими ін.	21
--	----

2.2. Утворення з компонентами <i>бізнес-, еко-, відео-, нарко-, інтернет-, шоу-, секс-</i> , з компонентами <i>нано-, топ-, мега-, мульти-, експрес-</i> та ін.	23
--	----

2.3. Утворення з компонентами <i>екс-</i> і <i>нео-, ново-</i>	28
--	----

2.4. Утворення з компонентами <i>псевдо-, лже-, квазі-</i>	31
--	----

2.5. Утворення з компонентом <i>само-</i>	33
---	----

2.6. Утворення з компонентом <i>-гейт</i>	35
---	----

3. Префіксація	35
----------------------	----

3.1. Утворення з префіксом <i>за-</i>	36
---	----

3.2. Утворення з префіксами <i>де(з)- / zde-, роз-, від-</i> і <i>зне-</i> ...	39
--	----

3.2.1. Утворення з префіксами <i>де(з)- / zde-</i>	39
--	----

3.2.2. Утворення з префіксом <i>роз-</i>	46
--	----

3.2.3. Утворення з власне українськими префіксами <i>від-</i> і <i>зне-</i>	49
---	----

3.3. Утворення з префіксами <i>пере-</i> і <i>ре-</i>	50
---	----

3.3.1. Утворення з префіксом <i>пере-</i> зі значенням повторення дії інакше, по-новому	50
---	----

3.3.2. Утворення з префіксом <i>ре-</i> зі значеннями а) повторення дії інакше або б) відновлення попереднього стану	51
3.4. Утворення з префіксом <i>недо-</i>	51
3.5. Утворення з префіксами <i>не-</i> і <i>між-</i>	52
3.5.1. Утворення з префіксом <i>не-</i>	52
3.5.2. Утворення з префіксом <i>між-</i>	54
3.6. Утворення з префіксами <i>про-</i> — <i>анти-, проти-</i>	55
3.7. Утворення з префіксами <i>до-, перед-</i> — <i>пост-,</i> <i>після-, по-</i>	62
3.8. Утворення з префіксами <i>супер-, над-, най-, гіпер-</i> <i>і ультра-</i>	66
4. Суфіксація іменників	68
4.1. Суфіксальна фемінізація (моція)	68
4.2. Іменники на <i>-и(і)з-ація, -ація</i>	70
4.3. Іменники із суфіксом <i>-щин-а</i>	76
4.4. Іменники із суфіксом <i>-ість</i>	78
4.5. Іменники із суфіксом <i>-іад-а(-іяд-а)</i>	78
4.6. Іменники із суфіксом <i>-ик(ік)-а</i>	79
4.7. Іменники із суфіксом <i>-к-а</i> (як наслідок стягнення розгорнутіших назв)	80
5. Інші моделі творення іменників	82
6. Вербалізація ініціальних абревіатур	94
7. Суфіксація відносних прикметників	94
II. Моделі словотворення сучасної української мови в аспекті її системно-нормотворчих тенденцій.	96
1. Вступні зауваження	96

2. Іменники	103
А. Сфера позначення осіб	103
2.1. Суфіксальна фемінізація (моція)	103
2.2. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом <i>-льник</i>	116
2.3. Активізація тенденції до усунення іменників із суфіксом <i>-чик(-щик)</i>	120
2.4. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом <i>-увач</i>	124
2.5. Активізація кількох менш продуктивних словотвірних типів	125
2.5.1. Уживання і творення іменників із суфіксом <i>-ант(-янт)</i>	125
2.5.2. Уживання і творення іменників із суфіксом <i>-овець</i>	126
2.5.3. Уживання збірних іменників із суфіксом <i>-ств-о</i>	126
2.5.4. Уживання демінутивних іменників жінок. із суфіксом <i>-ця-я</i>	127
Б. Сфера позначення неістот	128
2.6. Активізація вживання і творення віддієслівних іменників — назв дії (стану) на <i>-нн-я</i> і/або безсуфіксного словотворення	128
2.7. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом <i>-(н)ицтв-о</i>	136
2.8. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом <i>-івк-а</i>	138
2.9. Активізація вживання і творення іменників на <i>-ів-ання</i>	139
2.10. Активізація вживання і творення двох типів складних іменників (з другим компонентом <i>-гін</i> і з першим компонентом <i>багато-</i>)	140

3. Прикметники	141
3.1. Активізація вживання і творення віддієслівних прикметників із суфіксом <i>-льн-ий</i>	141
3.2. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом <i>-ницьк-ий</i>	146
3.3. Активізація вживання і творення прикметників зі структурним компонентом <i>-ій-</i>	150
3.4. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом <i>-ов-ий</i> (у конкуренції з формами на <i>-очн- / -ечн-</i>)	156
3.5. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксами <i>-ов-ий / -ев-ий</i>	158
3.6. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом <i>-ч-ий</i>	164
3.7. Активізація вживання і творення прикметників на <i>-ат-ивн-ий</i>	165
3.8. Активізація творення типів віддієслівних прикметників з протилежними значеннями —	
а) «здатний підлягати відповідній дії» і	
б) «здатний бути суб'єктом відповідної дії»	167
3.9. Складні прикметники (з першим компонентом <i>внутри-</i> і з суфіксоїдами <i>-подіб-ний, -вид-ний</i>)	168
3.10. Активізація вживання і творення присвійних прикметників	171
4. Прикметники і прислівники	173
4.1. Активізація вживання і творення якісних прикметників і прислівників з префіксом <i>за-</i> (із загальним значенням «з наявністю певної ознаки більше, ніж звичайно або потрібно»	173
4.2. Активізація вживання і творення композитів з першим компонентом <i>що-</i>	174
5. Прислівники	175

5.1. Активізація вживання і творення складних безсуфікських прислівників	175
5.2. Активізація вживання і творення прислівників, утворених за зразком <i>вперше, вдруге, третє</i>	176
5.3. Активізація вживання прислівника <i>вочевидь</i>	176
5.4. Розширення кількісно невеликої групи прислівників міри та ступеня (<i>завдацьки, завважки</i>)	177
5.5. Активізація вживання і творення прислівників на -о від відносних прикметників	177
5.6. Активізація вживання і творення прислівників з префіксом <i>на-</i>	178
6. Дієслова	179
6.1. Активізація тенденцій до формально-структурного розмежування значень недок. і док. в. у двовидових дієсловах і ширше — взагалі до префіксальної перфективації дієслів недок. в. і суфіксальної імперфективації дієслів док. в.	179
6.1.1. Тенденції до перфективації	182
6.1.2. Тенденції до імперфективації	190
6.2. Активізація вживання і творення дієслів з префіксами <i>у-</i> / <i>уне-</i> та <i>по-</i>	197
6.3. Активізація вживання і творення дієслів з усуненням суфікса іншомовного походження <i>-ур(-ір)</i>	201
6.4. Активізація творення дієслів на <i>-іювати</i> , похідних від іменників на <i>-(ц)ія</i>	205
6.5. Активізація вживання і творення пасивних дієприкметників док. і недок. в.	205
7. Нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм	211
8. Розбудова словотвірних парадигм — на засадах як їхньої повноти, так і регулярності творення їхніх компонентів	214

8.1. Тенденції до активізації використання віддієслівних іменників зі значенням процесуальності та до чіткішого їх розмежування за значенням завершеності / незавершеності дії	216
8.2. Тенденція до формально-словотвірного розмежування віддієслівних іменників зі значенням завершеного процесу і значеннями його наслідків	220
8.3. Тенденція до якомога повнішого та чітко регульованого номінативного охоплення сфери значень активних і пасивних дієприкметникових форм	222
8.4. Проекти структурної розбудови на принципово вдосконалених засадах словотвірної системи української мови (зауваження загального плану)	227
Висновки	231
Умовні скорочення	243

ПЕРЕДМОВА

У загальному комплексі значних змін у структурі, семантиці та стилістиці української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст., які свідчать про мобілізацію мовних ресурсів для вираження ціннісних переорієнтацій та формування нової системи пріоритетів українського суспільства, важливе місце посідає активізація продуктивності творення, включаючи процеси запозичування, та частотності функціонування багатьох структурно-семантичних моделей словотворення. Огляд нових / актуалізованих процесів і явищ в українській мові новітнього періоду слід розпочинати з другої половини 80-х років, оскільки в їхній основі лежить демократизація суспільного життя і в тому числі мовної діяльності суспільства відзначеного періоду, яка розширювала межі для реалізації його мовних потреб, але основний масив мовних новацій припадає, зрозуміло, вже на час української державності.

Інтенсивна динамізація системи українського словотворення цього періоду, що виявляється як у творенні нових, так і в розширенні використання у масовому вжитку певних уже наявних окремих найменувань відповідних словотвірних типів і словотвірних типів у цілому, зумовлена активізацією трьох основних чинників, рушійних сил номінативно-словотворчих процесів. Це: 1) потреба в істотному оновленні комплексу номінативних засобів мови як наслідок появи / актуалізації значно більшого й, головне, іншого, ніж досі, кола понять, що потребують мовного вираження,

фокусування пріоритетної уваги суспільства на інших, ніж дотепер, сферах його життя і соціальних цінностях (у зв'язку з переходом країни до іншого типу соціально-економічних та політичних відносин і формуванням власної державності); 2) потреба в дальшому коригуванні — нормуванні та систематизації різних сегментів словотвірної структури української літературної мови внаслідок підвищеної уваги суспільства як до встановлення її якомога питоміших, органічніших основ — пошуків її ідентичності (нерідко це розуміють як «відновлення» її чистоти), так і до її структурного розвитку — у зв'язку з проголошенням її державною мовою країни та розширенням її функціонування в різних сферах суспільного життя; 3) потреба в розширенні загальностилістичних (номінативно-експресивних) і власне стильових можливостей мовного самовираження суспільства, що інтенсивно реалізується тепер у межах літературної мови в посиленні елементів колоквалізації й навіть жаргонізації словотворення, у поширенні словотвірних моделей професійних сфер слововжитку, у процесах інтенсифікації оказіонального словотворення, у явищах мовної гри (це фактор, що може діяти й одночасно з реалізацією потреб у номінації тих чи інших актуалізованих понять, які ще не мають загальноприйнятої назви, тобто одночасно з дією першого з названих чинників, але реалізується у творенні одиниць явно «неофіційного» й навіть «несерйозного» характеру) ¹.

¹ Пропонований тут поділ загальних факторів словотворення, які знаходять свою реалізацію в інтенсифікації відповідного комплексу конкретніших мовних тенденцій і словотвірних типів, певною мірою співвідноситься з класифікацією тенденцій словотворення у слов'янських мовах новітнього періоду, якою керувалися автори відомої колективної праці: *Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. — Opole, 2003. — 541 s.;* див. також: *Онхайзер И.* Тенденции развития славянских языков: номинация / словообразование. Опыт международного сотрудничества // Вестник Московского ун-та : Сер. 9. Филология. — 2009. — № 5. — С. 46-64. Так, перший і другий із зазначених вище чинників якоюсь, але далеко не повною мірою співвідносяться з дією тенденцій відповідно до інтернаціоналізації і до націоналізації (автохтонізації) систем словотворення національних мов (перший також певною мірою — з тенденціями до інтелектуалізації, а другий — з тенденціями розвитку в плані культури мови), третій чинник — з дією тенденцій до їх демократизації, зокрема колоквалізації, жаргонізації, і т. д.

Якщо перший і третій з названих чинників словотворення характерні приблизно однаковою мірою для мов народів різних слов'янських і ширше — постсоціалістичних країн цього періоду, то другий — насамперед для тих мов, які в умовах бездержавності народів — їх носіїв мали до цього або й продовжують мати явно недостатньо умов для повнокровного соціального функціонування і зазнавали (зазнають) потужного впливу інших, сусідніх, слов'янських мов. Найповніші паралелі історико-, соціально- та власне структурно-мовного плану тут можна простежити між українською і білоруською мовами ².

У пропонованій монографії докладно розглядається дія першого й другого з названих чинників словотворення (це зміст відповідно першого та другого розділів). Моделі словотворення, актуалізовані внаслідок основної або побічної дії третього з них, залучаються до аналізу, по-перше, для зіставлення з виявами дії двох перших факторів (див., наприклад, у п. 6.1.1.2 розд. II серед прикладів перфективізації дієслів одиниці на зразок *зісканувати, заінвентаризувати, відрекламувати, прокредитувати, проплатити* і под.), а по-друге, у випадках тісного поєднання її з дією першого чинника (див., наприклад, у пп. 4.7 і 5 розд. I випадки універбації, апокопи і т. ін. на зразок *офшорка, системник* — системний блок, *неформал, міжбанк* і под., у п. 3.8 розд. I — творення форм ступенів порівняння від відносних прикметників у мові реклами на зразок *«найкавовіша кава» «найпомідорніша томатна паста»*).

² Див. про такого роду тенденції в словотворенні сучасної білоруської мови: Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. — Мінск, 2001. — С. 222-234; Лукашанец А. Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах // *Stowotwórstwo / Nominacja*. — С. 140-151. Див. також: Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) // *Мовознавство*. — 2008. — № 2-3. — С. 184-188.

I. МОДЕЛІ СЛОВОТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Вступні зауваження. У напрямках активізації багатьох структурно-семантичних моделей словотворення української мови на сучасному етапі її розвитку відбиваються нові або актуалізовані явища й тенденції розвитку сучасної дійсності та їх сприйняття суспільством (суспільством у цілому або його різними верствами) — як нових соціальних, політичних, ідеологічних, економічних, культурних і морально-духовних цінностей або, навпаки, антицінностей, оновлене бачення тих чи інших аспектів соціальної дійсності, критичне осмислення попередньої системи цінностей і в певних випадках — окреслення можливостей виходу з неї. Найвиразніше це виявляється, природно, у відповідних моделях складних слів (з огляду на наявність достатньо конкретних значень їхніх кореневих компонентів), не так наочно, але, з іншого боку, загальніше, «панорамніше» — у відповідних моделях префіксації та меншою мірою суфіксації (у певних моделях суфіксації про суспільну актуалізацію тих чи інших понять, позначуваних відповідними дериватами, може свідчити наявність у таких слів не тільки відповідних кореневих

морфем на позначення суспільно важливих понять — наприклад, у моделях моції, моделях на *-ація*, але й структурної модифікації — скорочення, стягнення, каламбурного обігрування тощо — як наслідок частотності їх уживання та емоційно-оцінного ставлення до цих понять з боку мовного колективу). Певна частина таких одиниць до появи в масовому слововжитку могла функціонувати в різних професійних сферах, у сленгах або в просторіччі. У слов'янських мовах цього періоду в реалізації таких явищ виявляється багато спільного, особливо в трьох східнослов'янських, — не тільки в актуалізації тих самих моделей словотворення (особливо з морфемами-інтернаціоналізмами), а й значною мірою в їх лексичному наповненні, хоча, звичайно, співвідношення між напрямками інтернаціоналізації / націоналізації (автохтонізації) як у кожній із цих мов, так і в кожній з їхніх трьох груп виявляє й значні відмінності¹.

¹ Див. на матеріалі сучасних слов'янських мов, зокрема: Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. — Opole, 2003. — 541 s.; Розділ «Новые явления в славянском словообразовании : Система и функционирование» // Труды и материалы международного симпозиума «Славянские языки и культуры в современном мире». — М., 2009. — С. 92-144; Відображення історії та культури народу в словотворенні. — К., 2010. — 472 с.; *Шишов О. А.* Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). — К., 2003. — 388 с.; *Клименко Н. Ф.* Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови // Мовознавство. — 2008. — № 2-3. — С. 136-147; *Карпіловська Є. А.* Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення? // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. — К., 2009. — С. 127-138; Активні ресурси сучасної української номінації : Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздишева, Ю. В. Романюк. — К., 2013. — 416 с.; *Костомаров В. Г.* Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. — М., 1994. — С. 156-186; *Ферм Л.* Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). — Uppsala, 1994. — С. 50-100; *Земская Е. А.* Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца ХХ столетия (1985-1995). — М., 1996. — С. 90-141; *Рацибурская Л. В.* Словообразовательные инновации как отражение социальных изменений в современной России // Труды и материалы международного симпозиума «Славянские языки и культуры в современном мире». — М., 2009. — С. 127; *Анкова-Ничева К.* Наблюдения върху публицистичния стил на съвременния български книжовен език (някои структурни особености на лексиката) // Български език. — 1996. — Кн. 2. — С. 68-71; *Аврамова Ц.* Тенденции в българското словообразуване на границата между два века // Współczesna komunikacja językowa : Najnowsze zmiany w leksyce

Коло тих ключових слів, що стають вихідними пунктами в розвитку словотвірних гнізд на позначення понять — об'єктів суспільного зацікавлення, протягом обстежуваного періоду значно розширилося за тематичним діапазоном, є дуже динамічним, і мовна практика безперервно демонструє все нові й нові зразки актуалізації в сфері широкого мововжитку тих чи інших лексичних одиниць. Ось, наприклад, формування розгалуженого словотвірного гнізда на основі донедавна майже самотнього в словотвірній системі української мови слова *бізнес* (з наявністю тільки *бізнесмен*) тоді, коли воно стосувалося зовсім не «нашої» дійсності: *бізнес-план* та низка інших складних іменників з цим коренем (див. п. 2.2), *бізнесовий*, *бізнесовець*, розм. *бізнесменський*, розм. *бізнесменство*, *бізнес-леді*, *бізнесвумен* і розм. *бізнесменка*, розм. *бізнесувати* «займатися бізнесом» (— ...До підприємців приходять із Партії регіонів або місцеві чиновники, прокурорські. Кажуть: хочеш далі *бізнесувати*, перепиши на нас 80 відсотків». — ГПУ, 16.04.2013, с. 2), однокр. розм. *бізнеснути*, розм. *бізнесування* (з розвитком і словозмінної парадигми слова *бізнес* — уживанням його у множині: «— Я продала свою телекомунікаційну компанію. А два менші *бізнеси* подарувала сину, — пояснила Ірина». — УМ, 2.04.2013, с. 5); давніші *банкрут*, *банкрутство*, (з)*банкрутувати*, *збанкрутований*, *збанкрутілий*, (з)*банкрутування* — нові дієслова (з)*банкрутіти*, перехідні (з)*банкрутити* («...можливість штучно *збанкрутити* таке товариство власників»: Д, 29.04.2011, с. 19). У процесі словотворення на рівні широкого мовного вжитку втягуються одиниці спеціальних сфер функціонування, наприклад: *вето* — *ветувати* (*законопроект*) / *заветувати*, (за)*ветований*, (за)*ветування*; *екстрадиція* — *екстрадиційний*, *екстрадувати*, *екстрадований*, *екстрадування*; *ескалація* — *ескалаційний*, *ескалувати* (*ситуацію*, *конфлікт*); *інавгурація* — *інавгураційний*, *інавгурувати*,

і słowotwórstwie języków słowiańskich / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. — Warszawa, 2008. — С. 9-30; Радева В. Заета лексика и словообразовательни тенденции в славянските езици // Славянска филология. — София, 2008. — Т. 24. — С. 97-107; Pstyga A. Nowe derywaty wartościujące w wypowiedziach publicznych (na materiale języka polskiego i rosyjskiego) // Współczesna komunikacja językowa : Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. — Warszawa, 2008. — S. 213-226.

інавгурований; лобі — *лобіювати / пролобіювати, (про)лобійований, лобіювання; люстрація* — *люстраційний, люструвати, люстрований* («прізвища *люстрованих суддів*»), *люстрування; рекет* — *рекетир, рекетирський, рекетирство* (рекет як явище), *зневажл. рекетня*, — 1) рекетирство, 2) збірн. до *рекетир, рекетувати* (бізнес, бізнесменів), *однокр. рекетнути*.

Як відбиття загострення уваги широких кіл суспільства до проблем функціонування української мови одним із центрів активного словотворення стало слово «*суржик*» на позначення широко наявного в сучасній Україні позанормативного українсько-російського мовлення: *суржиковий (мова), суржиковість; суржикувати* 1) (що — *мову* і т. ін.) «перетворювати на суржик»; 2) (без дод.) «розмовляти суржиком», рідко *суржикуватися, суржикізувати, -ся*, віддієслівні іменники *суржикізація*, рідше *суржикування*, рідко *суржикізування; суржикізм*; складні слова *суржикомовний* (як власне прикметник і як його субстантиват, переважно у мн.), *суржикомовність, суржикомовець* і *суржиконосій*; починають уживатися вже й префіксальні одиниці: *засуржикувати* — док. до *суржикувати* 1, *засуржикований (мова, мовлення), засуржикованість*.

Уже двічі протягом останніх десяти років спалах словотворчої активності спостерігається навколо слова *майдан / Майдан* (мається на увазі майдан Незалежності в центрі Києва), що розвинуло метонімічне процесуальне значення «тривалий масовий протест проти влади в центрі міста» (у 2004 р. — ненасильницького характеру) — під час «Помаранчевої революції» в листопаді — грудні 2004 р. і особливо під час «Революції гідності» наприкінці 2013 р. — на початку 2014 рр. у зв'язку з розгортанням масових акцій проти наміру влади згорнути курс європейської інтеграції України, які майже відразу ж набули антивладного характеру взагалі, наприклад: «— Чи змінив *Майдан* свідомість сумчан, чи готові боротись за свої права? — Найближчі події покажуть. Коли у Сумах почався *Майдан*, на віче у неділю виходило до 700 людей. ...Під час кримських подій на *сумський Майдан* збиралось півміста» (ВЗ, 15.05.2014, с. 10). Це складні слова, суфіксальні та префіксальні деривати: *Євромайдан (євромайдан)* — як назва а) місць відзначених громадських акцій

(з кінця 2013 р. і протягом усього 2014 р. у центрах Києва та багатьох інших міст країни) і б) самих цих подій (*вийти на Євромайдан; учасники Євромайдану, розгін Євромайдану; львівський, запорізький, одеський* та ін. «*євромайдани*»; «У Херсоні... в обласному главку міліції стверджують, що на міліціонерів напали активісти місцевого “Євромайдану”»: УМ, 29.01.2014, с. 6; хвиля «*євромайданів*» на підтримку відповідних акцій в Україні прокотилася також столицями ряду європейських країн, містами США і Канади: *варшавський, брюссельський* та ін. «*євромайдани*»); *автомайдан* — назва колон легкових автомобілів приватних власників, які вирушали в різні місця Києва та України в цілому на підтримку «Євромайдану», а також самих таких акцій (цю назву стали застосовувати й пізніше — на позначення різних політичних акцій проукраїнського характеру з виїздом автомобілів); на позначення учасників цих акцій (переважно у множині): *майданівець, євромайданівець, автомайданівець*, рідше *майданник, євромайданник, автомайданник*, ще рідше *майданець* та ін.²; з прикметниками *майданний* (з боку опонентів — комуністів, «регіоналів» та ін. — несхвально: «*майданна демократія, влада, «майданне право, євромайданний, автомайданний*, але частіше (з мотивацією як від *майдан* та ін., так і від *майданівець* та ін.) *майданівський* («У Черкасах створили дві ради — *майданівську* та *провладну*»: Л. Стригун. — УМ, 29.01.2014, с. 6), *євромайданівський* (*штаб, самооборона, рух* та ін.), *автомайданівський* (див. також у п. 3.7 *постмайданний, післямайданний*); з прислівником *по-майданівськи*; з процесуальним іменником «*майданізація*» (див. 4.2; формально твірні дієслова *майданізувати, -ся* не набули, однак, поширення); з дієсловами *майданити* («Суд заборонив “*майданити*” в центрі Києва»; «Країну й далі “*майданити*”») і *майданувати* («*Майданувати* люди виходять переважно на центральні площі міст»: ГПУ, 13.12.2013, с. 25; з іменником *майданування*), *помайданити*, префіксальними утвореннями з

² У російській мові в Україні, в Російській Федерації як нейтральна назва вживалося *майдановцы*: «помощь раненым майдановцам», а різко несхвально — *майданщики*: «западные спонсоры майданщиков» (В. Чуркін, постійний представник Російської Федерації в Раді Безпеки ООН).

несхвальною конотацією *промайданити*, *домайданитися* (з боку опонентів: «Так можна й усю Україну “*промайданити*”», «Україна “*промайданила*” Крим): мається на увазі нелегітимне відокремлення Криму від України і приєднання його до Росії в березні 2014 р. — після кількох місяців подій на «євромайданах»; «Ну що, “*домайданилися*”?!»); у лексиконі політичних опонентів: зневажл. *майданутий* «який занадто перейнявся ідеями “Майдану”, ніби аж схиблений на цьому» («— ...Писав заяви в міліцію, але правоохоронці не реагували — сміялися, мовляв, кому потрібен той *майданутий* редактор». — ВЗ, 15.05.2014, с. 10; формально ніби твірна для цього прикметника дієслівна форма *майданутися* вживається значно рідше), презирливий каламбур *майдаун* (пор. *майдан* і *даун* — про людину, що страждає на синдром Дауна, але частіше в ширшому значенні як образливе слово — узагалі про розумово неповноцінну людину). З іншого боку, — *антимайдан* (з *антимайданівцями*, рідше *антимайданниками*), *антиєвромайдан*, *антиавтомайдан* (як назви відповідних публічних заходів проти проведення «євромайданів» і взагалі на підтримку режиму В. Януковича та місць проведення таких заходів): «У соцмережах поширюють повідомлення про пошуки активістів для участі в *антиавтомайдані* на підтримку президента Віктора Януковича» (ГПУ, 10.01.2014, с. 11); *антимайданівський*, рідше *антимайданний*, *антиєвромайданівський* (*мітинг, закон*), рідше *антиєвромайданний*. Сформувалася опозиція прикметників з префіксами *про-* і *анти-*: «Цей регіональний союз [Комітет патріотичних сил Донбасу. — О. Т.], виходячи з його організаційного складу, має *промайданівську* основу» (Є. Серeda. — Д, 11.04.2014, с. 6); прикметник *антимайданівський* має подвійну словотвірну мотивацію — від *майданівський* і від *антимайдан*.

Вихідними пунктами активного творення похідних ставали прізвища державних керівників України — насамперед її президентів Л. Кучми і В. Януковича. Продуктивність деривації на основі першого прізвища була зумовлена, безперечно, не тільки відповідними позамовними чинниками, а й «зручністю» для такого роду словесних маніпуляцій самого цього слова, а набір дериватів характеризувався досить широким спектром емоційно-оцінних

забарвленень — від просто жартівливого (*кучмовоз*) і стримано-несхвального (*прокучмівський, антикучмівський*) до відверто глузливого й зневажливого (*кучмономіка, Кучмоляндія, кучмівицина* і под.). Активність же дериваційних актів від другого з цих прізвищ стимулювалася, навпаки, ніби всупереч його громіздкій зовнішній формі, визначаючись тільки потужніше представленими позамовними факторами. Похідні від цього прізвища повніше заряджені пейоративними конотаціями — це презирливе ставлення, що спрямоване не тільки на діяльність та оточення його носія, а й на нього самого: *Яник, Янук, Януковоч / ЯнуКОВОЧ* (гра слів), *Янушеску* (гра слів: *Янукович + Чаушеску*; каламбур активізувався в останні місяці правління Януковича — з натяком на такий самий можливий його кінець, який спіткав президента Румунії), *Бандюкович* (гра слів: *бандюк + Янукович*), ірон. *Ялинкович* («Зека на йолку! Йолку на свалку! Ялинковича у відставку!») — написи на плакатах на Майдані незалежності в Києві наприкінці 2013 — на початку 2013 рр.)³; *януچار*, переважно мн. — про його відданих прибічників (гра слів: *Янукович + яничар*); *януковицина, янучарство; янукізм* — про грубі мовні і фактографічні ляпсузи в мовленні Януковича. «Букет» дериватів сформувався також навколо прізвища президента Російської Федерації В. Путіна — від стримано-несхвальних на зразок *путіницина* (див. 4.3), *путінократія* до відверто образливих, які стали особливо поширюватися 2014 р. як реакція суспільства на військову агресію Росії проти України (насамперед у соціальних мережах Інтернету, на плакатах під час масових заходів, у вуличних написах і т. ін.): *Путяра, Ліліпутін / ЛіліПутін* (натяк на невисокий зріст Путіна), *Путлер (Путін + Гітлер)*. Останнім, можливо, «спалахом» словотворчої активності навколо прізвища Леніна

³ «Зека на йолку» — одне із глузливо-сатиричних гасел Євромайдану. «В ньому є натяк на кримінальне минуле Віктора Януковича, який замолоду двічі відсидів. У грудні 2010-го “податковий Майдан” також рознесли через “підготовку до Новорічних свят”. Янукович тоді, пояснюючи причину, не міг згадати слово “ялинка” і зрештою сказав “йолка”. Коли ж під тим самим приводом — мовляв, треба ставити новорічну ялинку на центральній площі столиці — побили студентів-митингувальників із Євромайдану в ніч проти 30 листопада, “йолка” стала символом протесту» (О. Шарговська. — ГПУ, 13.12.2013, с. 25).

стало утворення іронічного композита «ленінопад» — на позначення масових фактів повалення наприкінці 2013 — у 2014 рр. на центральних площах та вулицях міст і сіл (звичайно без санкцій на це органів місцевої влади) пам'ятників «вождеві світового пролетаріату» (уже не тільки на Заході і в Центрі, а й на Сході та Півдні країни): «...там, де в Україні вже відбувся “ленінопад” (десь це сталося в 1991–1992, десь у 2013 – 2014 роках), там не пройшов тероризм і сепаратизм» (С. Грабовський. — Д, 28.08.2014).

2. Складні слова (композити, юкстапозити, аббревіатури).

Свідченням того чи іншого «соціального запиту» на потребу в наявності мовного представлення певних елементів суспільної дійсності в межах новотворів — складних слів є досить велика кількість неологізмів кінця ХХ — початку ХХІ ст. зі сфер суспільно-політичного життя, економічних реформ, інформатики та ін. з активним функціонуванням їх у загальнонародній мові та нарощуванням різноманітних конотативних обертонів. Так, мовним знаком досить помітного місця в масовій свідомості (на тлі радянської дійсності) «класу» *народних депутатів*, тобто депутатів Верховної Ради України, є не тільки висока частотність функціонування цього словосполучення в сучасній мовній практиці, а й утворення на його основі аббревіатури *нардеп* з «орозмовленням», а отже, й певним зниженням конотації цього слова (воно часто виступає в контекстах розповідей у ЗМІ на теми різних непорядних учинків депутатів та членів їхніх родин, постійних скандалів у стінах ВР), що ще більше увиразнюється в похідному прикметнику *нардепівський*. Це ж середовище породило ще один композит, уже з глузливою конотацією, — *кнопкодав* (з утворенням похідного *кнопкодавство*, що підкреслює характерність такого явища) для номінативного виділення тих із депутатів, які під час голосування натискають на кнопку й іншого, відсутнього депутата (депутатів), що не дозволено процедурою. Відкритість оновлюваного суспільства для світу, розширення міжнародних контактів країни демонструє, зокрема, утворення таких слів, як *іномарка* (*іномарковий*), *інофірма* (*інофірмовий*), *інопартнер*, але

цей тематичний ряд більше не поповнюється, оскільки у зв'язку з масовим наростанням подібних явищ їх номінативне виділення стало вже, очевидно, недоцільним.

У межах обстежуваного періоду помітно активізувалося творення слів шляхом ініціальної (літерної й рідше фонемної) абрєвіації — як мовна реакція в основному на зміни в політичному й економічному житті та державній організації країни, а також на розширення її міжнародних контактів. Це насамперед власні назви таких нових політичних та адміністративно-територіальних утворень, як *СНД* (Співдружність Незалежних Держав), *АРК* (Автономна Республіка Крим); назви політичних рухів і партій України: *НРУ* (Народний рух України), *УРП* (Українська республіканська партія), *СПУ* (Соціалістична партія України), *ПР* (Партія регіонів [України]) та багато ін.; власні й загальні назви державних структур нової України: *ВР* (Верховна Рада), *КМ* (Кабінет Міністрів), *ГПУ* (Генеральна прокуратура України), *СБУ* (Служба безпеки України), *НБУ* (Національний банк України), *МОН* (Міністерство освіти і науки), *МНС* (Міністерство з надзвичайних ситуацій), *ОДА* (обласна державна адміністрація), *РАЦС* та багато ін.; назви конфесій: *УПЦ МП* (Українська православна церква Московського патріархату), *УПЦ КП* (Українська православна церква Київського патріархату), *УАПЦ* (Українська автокефальна православна церква), *УГКЦ* (Українська греко-католицька церква); назви типів підприємств за характером власності та профілем діяльності: *КСП* (колективне сільськогосподарське підприємство — на місці колгоспів), *АТ* (акціонерне товариство), *АТЗТ* (акціонерне товариство закритого типу), *ЗАТ* [зат] (закрите акціонерне товариство), власні назви *ЄЕСУ* («Єдині енергетичні системи України»), *МАУ* (авіакомпанія «Міжнародні авіалінії України») та багато ін.; назви нових (новозапроваджуваних) і актуалізованих (новооцінюваних) суспільно-політичних та економічних реалій, а також нововідкритих об'єктів наукових досліджень: *ВКВ* (вільно конвертована валюта), *ПДВ* (податок на додану вартість), *ДСТУ* (Державний стандарт України — замість колишнього *ГОСТ*), *ГТС* (газотранспортна система [України]), *МАФ* (мала архітектурна форма — офіційна назва торговельних кіосків

на вулицях, в інших громадських місцях), включаючи прямі запозичення та кальки з англійської мови: *IT* (інформаційні технології), *ПІН* (персональний ідентифікаційний номер), *PR* (*public relations* — зв'язки з громадськістю), *VIP* / *vip* / *ВІП* / *віп* (*very important person*), *ЗМІ* (засоби масової інформації: очевидно, калька англ. *mass media*); *ВІЛ* (вірус імунодефіциту людини), *СНІД* (синдром набутого імунного дефіциту), *ГМО* (генетично модифікований організм). Це також власні назви міжнародних організацій, з якими Україна широко контактує: *ЄС* (Європейський Союз), *СОТ* (Світова організація торгівлі), *МВФ* (Міжнародний валютний фонд) та ін. З-поміж аббревіатур останнього часу широкоживаною стала *АТО* (вимовл. [ато] і [а-те-о]) — на позначення антитерористичної операції, яку з квітня 2014 р. проводить у Донбасі українська влада.

Але найперше, що привертає увагу на рівні словотворення під кутом зору відбиття в мові нових явищ у житті суспільства та ставлення до них з боку останнього, — це, звичайно, значне розширення вже наявних (з підвищенням частотності їх функціонування) і виникнення нових словотвірних гнізд складних іменників і, рідше, прикметників з регулярно повторюваними компонентами (афіксоїдами) — першими й рідше другими їхніми частинами з відповідною тематичною спрямованістю.

2.1. Утворення з компонентами *україно-*, *націє-*, *нац-*, *державо-*, *держ-*, *комуно-*, *імпер-*, з компонентами *законо-*, *право-*, з компонентами *євро-*, *бого-* та деякими ін. У соціально-політичній лексиці як наслідок різкого посилення уваги суспільства до явищ державного будівництва та національно-мовних питань це насамперед розгалужені гнізда з першими компонентами, похідними від слів *Україна*, *український*, *нація*, *національний*, *державна*, *державний*: *україноцентризм*, *українознавство* (значна активізація цього слова, відомого, однак, уже близько століття), *українознавчий*, *україн(ськ)омовний* та ін., у власних назвах державних структур: «*Укрзалізниця*», «*Укрпошта*» та ін.⁴;

⁴ Пор. у цьому зв'язку також активізацію творення в сучасній російській мові (у Росії) глузливих композитів з *хохло-*, які з різними стилістичними настановами

у публіцистичних дискурсах, з одного боку, українського національно-державницького спрямування, а з другого, — представників протилежного табору відбулася активізація вже наявних і творення нових номінативно-оцінних взаємохарактеристик: *українофоб*, експрес. *україноненависник*, *україножер* та ін. — *націонал-радикал*, *націонал-екстреміст*, у публіцистиці лівої, а також проросійської політичних орієнтацій: *націонал-фашист*; тематичні ряди *національно(націонал)-демократичний*, *націонал-демократ*, *націонал-патріот* та ін.; *націєзнавство*, *націєтворення*, *націєтворчий* та ін. (пор. також активізацію в цей час творення похідних від *етнос*, *етнічний*: *етногрупа*, *етноконфлікт*, *етнокультура*, *етнополітика*, *етнонаціональний* та ін.); від іншого значення слова *національний* — «(загально)державний» — абревіатури *нацбезпека*, *нацвалюта*, *Нацбанк [України]*, *Нацгвардія* та ін.; *державотворення*, *державотворчий*, *державотворець*, *державознавство*, *державобудівний* та ін.; щодо державних реалій нової України: *держадміністрація*, *держборг*, *держвласність*, *держохорона*, *держпрограма*, *держрезерв*, *держсектор*, *держслужба*, *держслужбовець*, *держстандарт*, *держструктура* та ін., у власних назвах установ: *Держмитслужба*, *Держтелерадіо* та ін. До ряду утворень з компонентом *Держ-* у значенні назв установ тематично прилягають абревіатури з першими компонентами *Мін-* (*Міністерство...*) і *Держком-* (*Державний комітет...*): *Мінагрополітики*, *Мінекономіки*, *Міноборони*, *Мінохорони здоров'я*, *Мінсоцполітики* та ін.; *Держкомнаціміграції*, *Держкомстат*, *Держкомтелерадіо* та ін. До цього тематичного блоку новостворених та актуалізованих складних слів прилягають також прикметники на *-мовний* — з найчастотнішими зі зрозумілих причин *україн(ськ)омовний* і *російськомовний*. Це також:

можуть переноситися і в українську мову, наприклад: *хохлобакси* — про українські гроші, *хохлоарбайтер* — про українських заробітчани за кордоном, насамперед у Росії («Їдуть вахтовики-хохлоарбайтери за рубіж»: Ю. Доценко. — ГУ, 22.10.1994), *хохлонди* (після того, як Російська Федерація в грудні 2013 р. надала Україні кредит, оформивши його як вклад в українські цінні папери) — за зразком *євробонди* та ін.

— як вираження відповідного ставлення з боку певних верств суспільства до комуністичної ідеології — творення несхвальних і відверто пейоративних дериватів від *комуніст*, *комуністичний* (іменники переважно у множині): *комуносоціаліст*, *комуноімперіаліст*, *комунореванист*, *комунофашист*, *комуноідеолог*, *комуноатеїст*, *комунобільшовицький*, *комуноімперський*, *комуноросійський*, *комуноїд*, *комуноїдний* та ін.; від *імперія*, *імперський* (маються на увазі колишній СРСР або нинішня Російська Федерація): *імперкомуніст*, *імпершовініст*, *імперрадикал* та ін. («Тим часом припишклий після поразки ГКЧП та розвалу СРСР *імперрасизм* прагне відновити вирішальні впливи в політиці, держуправлінні, економіці, у соціальній сфері, культурі й духовності України. Головною його опорою, як завжди, є московський *імпершовінізм...*»: С. Синьогуб. — КС, 16.10.1998, с. 5);

— як наслідок розвитку правової свідомості суспільства — активізація в загальному вжитку і творення нових одиниць з компонентами *законо-* і *право-*: *законотворення*, *законотворчий* та ін.; *правозахист*, *правоохоронний*, *правохоронець* та ін.;

— у зв'язку з «європейським вибором» України — активізація творення дериватів від *Європа*, *європейський*: *євроінтеграція* (*євроінтеграційний*, *євроінтегруватися*, *євроінтегратор*), *єврореформи*, мн., *євроспільнота*, *євроремонт*, *євротуалет*, *євровікна*, мн., та ін.⁵;

— в основному як наслідок актуалізації вже наявних давніше одиниць, зокрема в результаті розширення функціонування літератури релігійного змісту, — збільшення в загальному мововжитку дериватів з *бого(Бого)-*: *богозневага*, *богопізнання*, *богопоклоніння*, *Богочоловік* та ін.

2.2. Утворення з компонентами *бізнес-*, *еко-*, *відео-*, *нарко-*, *інтернет-*, *шоу-*, *секс-*, з компонентами *нано-*, *топ-*, *мега-*,

⁵ Див. докладніше: Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця XX — початку XXI ст.). IV // Мовознавство. — 2013. — № 6. — С. 18-25. Пор. також: *Komparacja współczesnych języków...* — S. 93-94.

мульти-, експрес- та ін. У зв'язку з розгортанням нових і актуалізацією в суспільному житті певних уже наявних раніше видів діяльності й дозволила та зі спрямуванням суспільної уваги до певних сфер життя, особливо в сучасних обставинах економічної, культурної, мовної глобалізації (із запозиченням масивів лексики англійської мови), відбулася активізація творення (запозичування) і вживання гнізд складних слів з такими компонентами, як: *бізнес-* / *-бізнес* (*бізнес-клас, бізнес-клуб, бізнес-план, бізнес-структура, перев. мн., бізнес-центр, бізнес-час, бізнес-партнер* та ін.; *агробізнес, наркобізнес, секс-бізнес* та ін.), *еко-* (*екобезпека, екокатастрофа, екоосвіта, екополітика, екотуризм* та ін.), *медіа-* (*медіа-простір, медіа-ресурс, медіа-підтримка, медіа-партнер, медіа-магнат* та ін.), *PR(niar)-* (*PR(niar)-агентство, PR(niar)-акція, PR(niar)-технологія* та ін.), *аудіо-* (*аудіоальбом, аудіозапис, аудіокасети, аудіоплеєр* та ін.), *відео-* (*відеобізнес, відеоіндустрія, відеокліп, відеоролик, відеоряд, відеосалон, відеопрокат, відеоринок, відеопіратство, відеореєстратор, відеоспостереження, відеоконференція* та ін.), *нарко-* (*наркобізнес, наркомафія, наркорінок, наркотрафік, наркобарон, наркодилер, наркоділок, наркокур'єр, наркодолари, мн., наркозалежний* та ін.), *фан-* / *-фан* (*фан-клуб, фан-сектор* — частина стадіону, відведена для уболівальників однієї з двох футбольних команд, *фан-зона* — наприклад, під час футбольного чемпіонату Євро-2012 це територія в центрі Києва, відведена для відпочинку футбольних уболівальників, *фан-сайт, фан-сервіс* та ін.; *юлефан, янукофан* — віддані прихильники відповідно Юлії Тимошенко і Віктора Януковича) та ряд ін. (це також, звичайно, активізація й раніше продуктивних гнізд з компонентами *авіа-, авто-* — від *автомобільний, агро-, біо-, електро-, енерго-, кіно-, радіо-, теле-, фото-* та ін.); у зв'язку з масовим поширенням комп'ютеризації, інформаційних технологій: *інтернет-* (*інтернет-комунікація, інтернет-адреса, інтернет-сайт, інтернет-провайдер, інтернет-видання, інтернет-конференція, інтернет-проект, інтернет-фестиваль, інтернет-кафе, інтернет-клуб, інтернет-магазин* та ін.), рідше в стягненій формі *інет-* (*інет-магазин* та ін., пор. англ. *I-net*), рідше *е-* (*е-комунікація, е-магазин, е-книга,*

e-квиток та ін.)⁶, *веб-* (*веб-портал, веб-сервер, веб-дизайнер, веб-форум* та ін.), *онлайн-* (*онлайн-ресурс, онлайн-реєстрація, онлайн-розпродаж, онлайн-газета, онлайн-бібліотека* та ін.), *кібер-* (*кіберпростір, кібергра, кібератака, кібервійна, кіберзлочинність, кібертероризм, кібершпиунство* та ін.), *IT[ай-ті]-* (*IT-технологія, IT-сфера, IT-компанія, IT-фахівець* та ін.); у зв'язку з інтенсивним розвитком масової культури, індустрії розваг, відпочинку і видовищ: *арт-* (*арт-галерея, арт-салон, арт-студія, арт-дизайн, арт-ярмарок* та ін.), *гала-* (*гала-концерт, гала-спектакль, гала-вистава, гала-шоу, гала-матч* та ін.), *джаз-* (*джаз-клуб, джаз-оркестр, джаз-фестиваль* та ін.), *поп-* (*поп-музика, поп-культура, поп-співак, поп-зірка* та ін.), *рок-* / *-рок* (*рок-музика, рок-музикант, рок-ансамбль* та ін., *панк-рок, хард-рок* та ін.), *шоу-* / *-шоу* (*шоу-бізнес, шоу-балет, шоу-турне* та ін.; *стриптиз-шоу, авіашоу*, жанри телепрограм: *реаліті-шоу, ток-шоу* та ін.), *тур-* (*турагентство, турфірма, турбізнес, туроператор, турпартнер* та ін.); у зв'язку із запровадженням нових оздоровчих та лікувальних практик: *фітнес-* (*фітнес-тренінг, фітнес-зал, фітнес-клуб, фітнес-центр* та ін.), *SPA(Spa, СПА, спа)-* (...-*процедура, -курорт, -салон, -центр* та ін.) — від франц. *Spa* (через посередництво англійської мови), назви міста в Бельгії, відомого своїми мінеральними водами; у зв'язку з посиленням публічної уваги до сфер статевого життя та рекламою сексуальних послуг: *секс-* (*секс-бізнес, секс-індустрія, секс-культура, секс-торгівля, секс-послуги, секс-рабіння, секс-скандал, секс-шоп, секс-символ* — уже й щодо вітчизняної дійсності, так само *секс-ідол, секс-зірка, секс-меншина*, перев. мн., та ін.), *інтим-* (*інтим-салон, інтим-магазин, інтим-послуга*, перев. мн., *інтим-оголошення, інтим-знайомство*, перев. мн., та ін.), *порно-* (*порнозірка,*

⁶ У західнослов'янських мовах цей тематичний ряд абревіації з першими компонентами *e-*, *i-*, а також *m-* (за зразком англ. *e-mail, e-banking* та ін. — від *electronic, i-banking* та ін. — від *I[nter]net, m-banking* та ін. — від *mobile*) виявляє значно більшу продуктивність. Див., наприклад: *Opavská Z. Neologizmy s novými komponenty e-, i-, m- v české slovní zásobě // Współczesna komunikacja językowa : Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. — Warszawa, 2008. — S. 181-193; Komparacja współczesnych języków... — S. 97-98.*

порнопродукція, порнорежисер, порносайт та ін.); у зв'язку з актуалізацією теми *секс-меншин: гей- (гей-спільнота, гей-парад* та ін.), *ЛГБТ- (ЛГБТ-рух, ЛГБТ-спільнота* та ін.).

У низці моделей складноскорочених слів, які зберігають свою продуктивність, поряд з цими збереженими тепер можуть виступати й інші компоненти — наприклад, у зв'язку з посиленням уваги до сфери «соціального»⁷: *соцвиплата, соцзахист, соцмережа* (в Інтернеті), *соцопитування, соцпакет, соцслужба, соцпрацівник, соцстандарт* та ін. (з пасивізацією *соцзабезпечення, соцамовлення, соцкультпобут*); як відбиття постійної уваги суспільства до сфери політичної діяльності: *політдебати, політеліта, політзомбування, політреформа, політтехнологія*, перев. мн., *політшоу* та ін., тематично дещо осторонь — *політкоректність* (з пасивізацією *політграмота, політзаняття, політінформація, політробота* та ін.); у складних словах з компонентом *спец-* відбулася активізація вживання (тих одиниць, що функціонували і в радянський час, але внаслідок закритості суспільства були відомі переважно серед «своїх») і творення у двох тематичних напрямках — а) призначений для обслуговування обраного кола осіб і недоступний, закритий для інших («простих» громадян), привілейований (насамперед щодо радянських реалій, але не тільки): *спецбуфет, спецдача, спец'їдальня, спецлікарня, спецмагазин, спецобслуговування, спецрозподільник* і под.; б) призначений для виконання особливо складних і засекречених операцій (про відповідні структури в МВС та інших «силових» відомствах і все те, що пов'язане з їхньою діяльністю): *спецгрупа, спецагін, спецпідрозділ, спецформування; спецпризначення (війська, загін, полк, батальйон спецпризначення), спецпризначенець*, перев. мн.; *спецзасіб*, перев. мн. (елемент спорядження таких підрозділів: наручники, гумовий кийок, газовий балончик, травматична зброя та ін.).

На позначення нових технологій, нових та актуалізованих підходів до оцінювання якості: *нано- (нанотехнологія,*

⁷ Див.: Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). І. // Мовознавство. — 2012. — № 3. — С. 27-28.

наноелектроніка, наномедицина, наноробот та ін.), топ- (топ-менеджер, топ-десятка, топ-модель, топ-новина та ін.), VIP (vip, ВІП, віп)- (...-персона, -зал, -номер, -клас та ін.)⁸; зокрема, з посиленням уваги до більшого (з можливою побудовою послідовних словотвірних ланцюжків градаційного характеру), інтенсивнішого, швидшого і т. ін.; пор. так само у префіксах: супер-, най-, гіпер- та ін. — див. 3.8) — наприклад, у назвах одиниць сфери інформатики з її бурхливим розвитком: кілобайт, кілобіт — мегабайт, мегабіт — гігабайт, гігабіт — терабайт, терабіт і т. д. Це насамперед компоненти мега-: мегазброя, мегакомпанія, мегакредит, мегамаркет (поки що звичайно як власна назва або в складі власних назв відповідних торговельних мереж, пор. ланцюжок попередніх назв типів магазинів, що заповнили нішу радянських універсамів: супермаркет, згодом гіпермаркет, хоча вже є й міні-маркет: див. нижче), мегазавод, мегафабрика, мегацентр, мегашоу, мегарозпродаж, мегапроект, мегахіт, мегазірка (перен.), «Мегаспорт» (власна назва торговельної мережі), мегапопулярний та ін., з іншим написанням (у власних назвах та у сфері реклами: «МегаЕфект» (туш для вій), «сервіс “Мега знижки” від МТС» (МТС — один з операторів мобільного телефонного зв'язку)⁹; мульти-: мультибрендовий, мультивалютний, мултивекторний, мультиканальний, мультикультура, мультикультурний, мультикультуралізм, мультимедіа, мультимедійний, мультинаціональний, мультиособистісний, мультифункціональний та ін.; мултиварка (каструля), мултифон, хоча, з іншого боку, тривала й активізація творення композитів з міні- (міні-ГЕС, міні-готель, міні-друкарня, міні-комп'ютер, міні-маркет, міні-пекарня, міні-проект, міні-футбол та ін.), меншою мірою з мікро-; блиц-: блиц-вікторина, блиц-інтерв'ю, блиц-операція, блиц-опитування, блиц-таксі та ін.; експрес-: експрес-видання, експрес-інформація, експрес-курс,

⁸ Див. докладніше: Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). V // Мовознавство. — 2014. — № 1. — С. 4, 22.

⁹ Пор. також, наприклад: Komparacja współczesnych języków... — S. 90-91.

експрес-опитування, експрес-метод, експрес-пошта, експрес-ресторан, експрес-служба та ін.

2.3. Утворення з компонентами *екс-* і *нео-*, *ново-*. Як мовне відбиття прискорення (на тлі життя попереднього періоду) соціальних змін — у посіданні людьми того чи іншого місця в соціальній ієрархії (переважно в структурі державного управління) і переходу від дійсного до вже колишнього соціального статусу, з одного боку, а з другого, — досить частотного приходу на зміну попередньому когось або чогось нового чи оновленого — актуалізація в іменниках і рідше прикметниках гнізд з першими компонентами *екс-*, тобто «колишній», *нео-* і *ново-* (пор. у 3.7 активізацію утворень з префіксами *пост-*, *після-*):

а) *екс-президент, екс-прем'єр-міністр, екс-міністр* (ці й подібні утворення досі стосувалися звичайно зарубіжної, а не нашої дійсності), *екс-народний депутат (екс-нардеп)* та багато ін.: «Іван Плачков, *екс-міністр* енергетики та *екс-очільник* Одещини, став власником 30 гектарів винограднику і міні-винокурні» (Е, 8.08.2013, с. 13); на позначення колишніх державних формацій «соціалістичного табору»: *екс-СРСР* («Полювання на іммігрантів. Вибухом поранено 9 *екс-громадян екс-Союзу*»: Л. Петренко. — П, 1.08.2000, с. 5), *екс-Чехословаччина, екс-Югославія*; у прикметниках: *екс-радянський* та ін.;

б) *неоглобалізм, неоглобаліст, неоглобалістський; неопанславізм* (з похідними); *неоевразійство*, яке культивується в певних політичних колах сучасної Росії («Праця... аналізує глибинну... спорідненість різних версій російського месіанства, у тому числі й більшовицького “інтернаціонального” глобалізму та *неоевразійства*»: Л. Бондар. — НП, 23.10.1998, с. 7), *неоевразійський; неорусинство* (про рух сучасного політичного русинства), *неорусинський, неорусин*, переважно мн.; *неоліберал* (з похідними); *неоязичництво, неоязичник, неязичницький; неонародництво* (з похідними; це словотвірне гніздо знову активізувалося) та ін. (наприклад, *українське неокозацтво*: з коментарів Л. Бойка до кн.: Борис Антоненко-Давидович. Нашадки прадідів. К., 1998,

с. 204-206). Найчастіше це позначення тих чи інших суспільно-політичних течій, тенденцій та їхніх виразників у лексиконі їх опонентів. Ось, наприклад, напрями номінування з боку правих кіл: *необільшовизм*, *необільшовик*, *необільшовицький*, *неокомунізм* та ін. («Чимало виборців, особливо на Сході й Півдні, проголосували за комуністів. Нам щиро шкода цих людей, обдурених дешевим популізмом *необільшовиків*»: В.Чорновіл. — Час, 9.04.1998, с. 1; «Партіє, дай “поруліть”. Молоді *неокомуністи* нібито вирішили йти “іншим шляхом”»: М. Казимир. — УС, 16.03.2000); *неосталінізм* (з похідними; гніздо, відоме ще з 60-х років, але тепер актуалізоване) — про сучасний комуністичний і ширше — ліворадикальний рух та його послідовників; *неорадянський* та ін. («І сьогодні в Севастополі і влада, й *неорадянські* ура-патріоти шанують цих персонажів»: С. Грабовський. — Д, 6.07.2012, с. 8; «Боротьба проти всіх форм духовного і фізичного змосковщення, *неорадянзації* не втрачає своєї актуальності й сьогодні, в добу Путіна»: С. Брацюнь, голова Конгресу українських націоналістів. — УМ, 5.09.2012, с. 5); актуалізоване в сучасному лексиконі гніздо *неоімперіалізм*, *неоімперський* (*політика*, *стратегія*, *мислення*, *амбіції* та ін.) — переважно про зовнішню політику сучасної Російської Федерації («ідеологи російського націоналізму і *неоімперіалізму*»: Іван Дзюба; «російські *неоімперські* політичні програми»: Д, 20.07.2012, с. 18). З боку лівих кіл, кіл проросійської політичної орієнтації, прибічників Партії регіонів України — щодо активізації діяльності різних напрямів української політичної та державної орієнтації (насамперед тих, що позиціонують себе як націоналістичні, але з кінця 2013 р. — під час акцій суспільно-політичного протесту під назвою «Євромайдан» — ці означення стали застосовувати й щодо цього руху та його активістів, а після переходу державної влади в країні наприкінці лютого 2014 р. до опозиції — і щодо нової влади, особливо в сепаратистських колах Півдня та Сходу України) та їхніх представників: *необандерівці*, *необандерівський* та ін. («Люди, будьмо пильні: сьогодні *необандерівщина*, завтра — фашизм»: Звернення секретаріату ЦК Компартії України, секретаріату ЦК ЛКСМУ, президії Союзу жінок України,

президії Української республіканської ради ветеранів війни, праці і Збройних сил СРСР до Верховної Ради УРСР, до громадян України 28 червня 1990 р. з приводу «широкої кампанії по реабілітації дій ОУН — УПА»), активізація вживання членів гнізд *неофашизм* і *неонацизм*: «NN, нардеп від Партії регіонів, — про результати голосування в Києві: — На мій погляд, тут повинні працювати соціальні психологи... Столиця, яка претендує на інтелігентність і демократичність, проголосувала за *неофашистську* партію» (УМ, 9.11.2012, с. 5; мається на увазі Всеукраїнське об'єднання «Свобода»). Політичні опоненти можуть при цьому вкладати в зміст подібних характеристик цілковито протилежні розуміння. Так, під *неоколоніалізмом* (з похідними) у дискурсі української національно-державницької орієнтації звичайно розуміється відповідна політика щодо України (як і щодо інших колишніх «національних» республік СРСР) з боку Росії, а також з боку «антиукраїнської» влади: «...я проти їхньої символіки, проти повернення Сталіна, ...проти Голодоморів і Гулагів, проти *неоколоніальної* політики нашої влади, проти утисків всього українського...» (Микола Петренко, письменник. — ВЗ, 27.06.2013, с. 2), тоді як ліві кола і кола проросійської політичної орієнтації розуміють під цим, як і в радянський час, — політику великих держав Заходу й насамперед США щодо країн колишнього СРСР, країн «третього світу»: «Безперечним свідченням того, що капіталізація суспільного ладу України не вирішує національного питання, є сьогоднішня економічна, духовна і політична імперіалістична її *неоколоніалізація*» (О. Гош. — Комуніст, 1998, № 28);

в) гніздо з *ново-*, менш продуктивне порівняно з попереднім, яке реалізується, по-перше, у складі назв нових реалій і нових оцінок «старих» реалій (в основному з неіншомовними другими основами): *новобуд* («зводяться сучасні *новобуду*»), *новобагато*, *новомова* (калька англ. *newspeak* Дж. Оруелла, а також перен.), *новопосталий* та ін.; іноді там, де звичайно виступає *нео-*: *новокомуніст*; по-друге, у похідних від сталих зворотів: «*новоукраїнець*», перев. мн. (від «*нові українці*»), зокрема від власних назв організацій, об'єднань: «*новоукраїнець*», «*новоукраїнський*» (від

назви виборчого блоку «Нова Україна»), *нововір*, *нововірець* (від назви релігійної організації «Нова віра»).

2.4. Утворення з компонентами *псевдо-*, *лже-*, *квазі-*. У загальному контексті різкої зміни суспільно-ціннісних орієнтирів в умовах, по-перше, існування недостатньо правової держави, по-друге, недостатньої обов'язковості для певної частини суспільства твердих моральних імперативів і, по-третє, різкого загострення протистояння між певними суспільно-політичними колами суспільства — актуалізація моделей зі значенням «несправжності» (маскування сутності під видимістю)¹⁰:

1) утворення з компонентами *псевдо-* і рідше *лже-* :

а) насамперед це оцінно-характеристичні назви тих чи інших аспектів, реалій політичного та економічного життя країни, певних ідеологій та їхніх виразників тощо, творення й використання яких значно актуалізувалося в сучасних умовах політико-ідеологічного розмаїття й, відповідно, загального полемізування та наростання широких суспільних настроїв із загрозою майже тотальної недовіри (недовіри всіх до всіх і до всього): *псевдореформа*, перев. мн., *псевдореформатор*; *псевдоринковий* (*реформи* та ін.); *псевдодемократія*, *псевдодемократичний*, *псевдодемократ*; «Знаєте, багато років нам говорили про інтернаціоналізм... Сьогодні ми знаємо, що це *псевдоінтернаціоналізм*. ...Це не рівність. То є... *псевдорівність*. ...ми побачили комуністичний шароварний *псевдопатріотизм*. ...Коли говоримо про державність, то маємо *псевдодержавність* і будемо мати, відповідно, *псевдопрезидента*. ...І не займатися *псевдозаконністю* і *псевдопроголошенням*» (С. Головатий, народний депутат України. — ВК, 25.06.1991); «Домашній *псевдоінтернаціоналіст* хоче, щоб увесь світ був безликий, як він» (О. Дробаха. — Час, 29.05.1997); «Україна є формально незалежною, але фактично абсолютно залежною від Росії *псевдодержавою*»

¹⁰ Пор. також активізацію в цей час деяких інших типів складних слів з подібною семантикою: Карпіловська Є. А. Тенденції поповнення номінаційних ресурсів української мови: згорнуті лексемні категорії // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М. П. Кочергана. — К., 2006. — С. 317.

(І. Лосєв. — Суч., 2002, № 4, с. 58); «*Псевдонезалежність* України виявляється в майже непомітному, проте відчутному прогинанні перед Росією» (І. Костюк. — Д, 27.06.2013, с. 21); *псевдовибори, псевдоеліта, псевдоопозиція, псевдоукраїнський (влада, уряд, держава)*. Характеристика *псевдореферендум* одержали з боку української влади, ЗМІ, громадської думки опитування жителів Автономної Республіки Крим і Севастополя 16 березня та населення Донецької й Луганської областей 11 травня 2014 р. з метою відокремлення цих адміністративно-територіальних одиниць від України і приєднання до Росії; характеристику *псевдовлада* стали застосовувати щодо самопроголошеного керівництва Криму (з березня 2014 р.): *кримська псевдовлада*, а з антиукраїнського, проросійського боку — щодо центральної української влади: *київська псевдовлада* (після самоусунення від посади В. Януковича та переходу державної влади до сил політичної опозиції з проукраїнського боку);

б) у конкретнішому значенні — це характеристика соціальних груп тих, хто видає себе за іншого, характеристика несправжніх, хоча й офіційно ніби прийнятих подій, явищ і підроблених, фальсифікованих виробів, продуктів: *псевдоветеран, псевдочорнобильець* (той, хто видає себе за ліквідатора аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р. для того, щоб мати належні цим людям пільги); *псевдобанкрутство; псевдовино* (уже офіційна назва підроблених, сфальсифікованих вин); *лжедемократія, лжедемократичний, лжедемократ;*

— *лжепатріотизм, лжепатріот* та ін.; «Невтомні зливачі нації, *лжеінтернаціоналісти*, хіба не готували вони нам мовний Чорнобиль...» (Олесь Гончар, 1989 р.); «...джерела фінансування можна знайти, вилучивши з пільгового пенсійного забезпечення тих, хто користується ним незаконно (*лжечорнобильці, лжеучасники* воєн та ін.)» ([З листа співробітників НАН України]. — Час, 10.01.1997, с. 3);

2) утворення книжного характеру з компонентом *квазі-*, рідше вживані порівняно з двома попередніми типами, які поділяються на: а) назви оцінного характеру, загалом синонімічні до утворень двох попередніх гнізд: *квазіеліта, квазікультура, квазіпарламент, квазінезалежність, квазіпатріот, квазіпатріотизм,*

квазіпатріотичний; квазіукраїнський («побудова квазіукраїнської держави»; «Про *квазіукраїнський* футбол без України»: М. Слабошпицький. — ЛУ, 31.01.2013, с. 1); *квазідемократ* та ін.; б) назви, що зберігають свій термінологічний характер, але актуалізувалися і в ширшому слововжитку: *квазівалюта, квазігроші, квазіфіскальний* і под.

2.5. Утворення з компонентом *само-*. Як свідчення, з одного боку, зростання ролі особистісних чинників, а з другого, — посилення несанкціонованих дій, діяльності в житті сучасного суспільства відбувається актуалізація утворень з компонентом *само-* у загальних значеннях а) здійснення чого-небудь з власної ініціативи, самостійно і б) спрямованості дії на самого себе; замикання ознаки в самому собі:

а) це, по-перше, утворення з нейтральною або більш чи менш несхвальною конотаціями: *самопоселенець*, ж. *самопоселенка*, розм. *самосел* (звичайно про жителів сіл у межах Чорнобильської 30-кілометрової зони, відселених після аварії 1986 р., які згодом з власної ініціативи стали повертатися на рідні місця; про кримських татар, які з кінця 80-х рр. стали повертатися на свою історичну батьківщину й займати без дозволу органів місцевої влади земельні ділянки): «Чому нас учить поведінка так званих *самоселів* — чорнобильців, котрі не змогли жити в степах, куди їх відселили, й повернулися до свого краю, хай небезпечного, але рідного?» (Н. Околітенко. — ЛУ, 28.04.1994, с. 5); *самозахоплення / самозахоплювання* (землі, земельної ділянки, приміщення та ін.) з похідними дієслівними формами *самозахоплювати, самозахоплений / самозахоплюваний; самозабудова* (дія); *самобудова*, розм. *самобуд* — будівля («Набув чинності порядок прийому в експлуатацію будинків, збудованих без дозволу й через це не узаконених, так званих *самобудів*». — Е, 28.07.2011, с. 1); іменники *самооборонець, самооборонівець*, переважно мн. (у зв'язку з появою під час «евромайданів» загонів «самооборони»); несхвально конотоване гніздо *самопроголошений* (зокрема, про ті регіони колишніх союзних республік СРСР, які на початку 90-х рр. оголосили себе незалежними

державами: так звану Придністровську Молдавську Республіку, а також утворення на місці Абхазької та Південно-Осетинської автономій Грузії, а з березня 2014 р. — і про сепаратистські сили в самій Україні: «самопроголошена кримська влада», «самопроголошений уряд Криму»; «самопроголошена “Донецька Народна Республіка”», «самопроголошений “народний мер” Слов’янська»), самопроголошення.

По-друге, це утворення з ознаками конотації схвалення або принаймні оцінно-нейтральними: активізація у вжитку з другої половини 80-х рр. слів *самостійність* (в економічній сфері: *самостійність підприємства* і т. ін.), *самооплатність* (*самоокупність*), *самофінансування*, *самокредитування*, гнізда *самоврядування*, *самоврядний*, *самоврядність*; активізація на межі 80-х — 90-х років гнізда *самовисування* / *самовисунення* (висування своєї кандидатури під час виборчої кампанії — від себе особисто, а не від певної організації) з похідними *самовисуватися*, *самовисуванець*, ж. *самовисуванка*; *самоорганізація* з іншими членами цього гнізда, які стали потрапляти до загального слововжитку зі спеціальних сфер в останні десятиліття радянського часу (*самоорганізація матерії, системи*), але тепер вони вживаються й щодо понять суспільного життя: *самоорганізація населення, громадян*; «Ми дослідили, що змусило жителів невеликого райцентру *самоорганізуватись* на протест і розгромити державну установу» (С. Мартинець. — Е, 11.07.2013, с. 1), *самоорганізований*;

б) *самоідентифікація, самоідентифікуватися, самоідентичний, самоідентичність*: активізація гнізда в контексті актуалізованих потреб у повнішому, глибшому самоосмисленні й самовизначенні особи, соціальної або етнічної групи — в соціальному, державному, національному, культурно-мовному плані; *самодостатній, самодостатність*: розвиток у членів цього гнізда нового, соціально зорієнтованого значення («треба бути *самодостатньою* особистістю»; «Ми зустрілись із Галиною Тарасюк..., дві... *самодостатні* українські жінки». — УМ, 4.08.2006; «— ...у них під носом так швидко піднімається успішний і *самодостатній* бізнесмен». — Е, 27.06.2013, с. 5); зростання частотності вживання слова *самореалізація* з утворенням похідних

самореалізуватися / самореалізовуватися, самореалізований; з іншого боку, утворення та активне вживання гнізда вже з явною конотацією несхвалення: *самопіар, самопіаритися*, рідше *самопіарництво (самопіар)*, *самопіарницький* (пор. давніші *самореклама* та ін.).

2.6. Утворення з компонентом -гейт. Модель, що «спеціалізується» на позначенні певних суспільно резонансних скандальних подій, — із суфіксоїдом *-гейт* і несхвальними конотаціями. Активізація утворень такого роду, пов'язуваних в основному з представниками найвищого державного керівництва країни (про наявність чи, навпаки, відсутність належних підстав для такого пов'язування відомо, звичайно, лише невеликому колу осіб), розпочалася від початку 2000-х років: *с(Г)онгадзегейт, к(К)учмагейт / касетгейт*¹¹, *кольчугагейт* (звинувачення на адресу українського керівництва на початку 2000-х років щодо продажу Іракові радарної системи «Кольчуга», яке, втім, не підтвердилося); з меншою частотністю вживання: *Тимошенкогейт, Ющенкогейт, Януковичгейт* (щодо різних подій, пов'язуваних з цими політиками).

3. Префіксація¹². 3-поміж продуктивних у 90-і роки «соціальних» моделей префіксального словотворення виділяється, зокрема, одне гніздо з префіксом *роз-* зі значенням розподілу чого-небудь, раніше єдиного (переважно щодо сфери сільського господарства): *розпаювання / розпайовування (землі, майна* і т. ін. — у зв'язку з розформуванням колгоспів і радгоспів), *розпаювати / розпайовувати*

¹¹ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). IV // Мовознавство. — 2013. — № 6. — С. 17.

¹² Більшість аналізованих моделей префіксального словотворення активізувалася в досліджуваний період і в інших слов'янських мовах (значною мірою в складі аналогічних лексичних одиниць, особливо від інтернаціональних коренів), але в західно- і південнослов'янських мовах дещо вищу продуктивність, ніж у східнослов'янських, виявляють утворення з питомими префіксами (див., наприклад: *Комрагасја współczesnych języków...* — S. 65-67, 73-74, 85-88, 106-111; *Земская Е. А.* Зазнач. праця. — С. 110-118; *Анкова-Ничева К.* Зазнач. праця. — С. 68-69).

(форма недок. в. у подібних утвореннях є похідною від форм док. в.), *розпайований*. Але ця модель не поширилася на інші словотвірні гнізда (у сфері промисловості, наприклад, відповідний комплекс дій, спрямованих на розформування раніше націоналізованої, єдиної соціалістичної економіки, став позначатися як *акціонування* або *корпоратизація*), поступившись за своєю регулярністю цілому ряду інших префіксальних моделей.

3.1. Утворення з префіксом *за-* — модель на позначення доведення певної ознаки до небажаного надміру. Характерний для радянського (і не тільки) періоду стиль управління державним, політичним, економічним, культурним життям, суспільними процесами з надмірним втручанням (із «вказівками») державного та партійного апаратів дістає від часів «перебудови» виразно несхвальну оцінку в активізації у суспільно-політичному слововжитку префіксальної моделі *за-* в поєднанні з дієслівними основами (це насамперед прикметники, співвідносні з пасивними дієприкметниками, та похідні від них абстрактні іменники, рідше самі такі дієприкметники і власне дієслова)¹³:

а) на позначення надмірно великого значення, що відводилося в діяльності тоталітарної держави та монопольної політичної партії вихованню громадян у відповідному дусі: *заідеологізований* (*преса, література, освіта, школа, наука, суспільство* і т. ін.); «А деяких шановних вчених навіть не засмучує, що їх вкрай *заідеологізовані* “дослідження” на кшталт критики українського буржуазного націоналізму, класової солідарності світового пролетаріату тощо давно вже перетворилися на одіозні рештки доби конфронтації»: Б. Патон. Будувати науку Української держави. — Україна. Наука і культура. К., 1991, вип. 25, с. 93-94), *заідеологізованість*, рідше в дієсловах: *заідеологізувати(ся)* / *заідеологізовувати(ся)*; *заполітизований* (*преса, церква, тема дискусії* і т. ін.), *заполітизованість*, рідше *заполітизувати(ся)* / *заполітизовувати(ся)*. Характерно, що з відходом суспільства

¹³ Пор. також: *Ленець К. В.* Лексичні зміни та їх відображення в мові сучасної преси // *Мовознавство*. — 1988. — № 6. — С. 45-46.

від тоталітарної, монопольної ідеології такі одиниці можуть утрачати несхвальні конотації, пор., наприклад: «Українці стали *заполітизованими* під час помаранчевої революції — тоді відбулася надмірна «кольорова» диференціація політичних поглядів» (Є. Головаха. — Кр., 2009, ч. 7-8, с. 5);

б) на позначення надмірного регулювання з боку державних, партійних, господарських та інших органів діяльності відповідних секторів суспільства (з дріб'язковою опікою, вимогами діяти суворо за розробленими нагорі і «спущеними» директивами, з ускладненістю формально-процедурними моментами): *забюрократизований* (*державний апарат, судочинство, процедура оформлення документів* і т. ін.), *забюрократизованість*, *забюрократизувати(ся)* / *забюрократизовувати(ся)* (пор. *забюрократитися*, яке виникло значно раніше); *заорганізований*, *заорганізованість*, *заорганізувати(ся)* / *заорганізовувати(ся)* (*громадську роботу, дитяче свято, диспут* і т. ін.), *заорганізування* (члени цього словотвірного гнізда, яке сформулося, очевидно, в надрах професійного сленгу працівників партійно-бюрократичного апарату, фіксуються в пресі ще 60-х років, але в зазначений період вони помітно активізувалися у вжитку); *зарегламентований*, *зарегламентованість*, *зарегламентувати(ся)* / *зарегламентовувати(ся)*: «Закритість, кастовість, корпоративність, засекреченість, зверхність, безапеляційність, маніпулювання чужими думками, намагання усе *заорганізувати, зарегламентувати...* — хіба то не відголоски сталінщини, що увійшла нам мало не в генетичний код?» (ВК, 8.06.1989); «...мало що змінилося в системі керування освітою, *зарегламентованої* “до останнього чиху”» (В. Моренець. — Урок української, 2005, № 9-10, с. 24); *зарегульований*, *зарегульованість* (*бюрократична зарегульованість*), *зарегулювати(ся)* / *зарегулюовувати(ся)* («Існуючий донедавна порядок *зарегулював* ці справи [відкриття релігійних громад. — О. Т.] так, що...»). — Людина і світ, 1990, № 4, с. 6; це дієслово існувало раніше як професіоналізм у сфері використання водних ресурсів в оцінно-нейтральному значенні просто доконаного виду до *регулювати*: «зробити регульованим за допомогою

системи гідротехнічних споруд (течію, екосистему і т. ін. природних водоймищ)», але в зазначений період і воно стало подаватися з несхвальною конотацією: «Збудовані на Дністрі водосховища настільки *зрегулювали течію, що...*» — РУ, 3.01.1988), *зрегулювання / зрегульовування; заформалізований (освіта, система виховання і т. ін.), заформалізованість, заформалізувати(ся) / заформалізувати(ся); зацентралізований (економіка, бюджетна політика і т. ін.; «зацентралізована до абсурду, унітарна держава» — про СРСР: ГУ, 4.04.1991), зацентралізованість, зацентралізувати(ся) / зацентралізувати(ся) «надміру підпорядкувати певному керівному та організаційному центрові — столиці, столичним міністерствам і відомствам, органам влади на місцях і т. ін.»; трохи пізніше з'явилося гніздо *заадмініструвати / заадмініструвати (роботу, діяльність і т. ін.)* з похідними;*

в) за цими зразками — взагалі на позначення доведення до небажаних крайнощів (модель у цьому значенні лишається продуктивною до нашого часу): *засоціологізований («засоціологізована програма з літератури»: ЛУ, 30.06.1988; «засоціологізована тенденційність підручникових схем»: Укр. мова і л-ра в школі, 1992, № 3-4, с. 15), засоціологізованість та інші члени цього гнізда; затеоретизований (виклад навчального матеріалу), затеоретизованість та ін.; застандартизований, застандартизованість (особливо в педагогіці, методиці викладання: *мислення, стилю, викладу і т. ін.*) та ін.; серед менш частотних випадків, зокрема щодо сучасного стану екології, стану української літературної мови в радянський час: *заабстрагований, заабстрагованість, заабстрагувати; «Майже 50 скверів і парків! У нашу загазовану й заавтоматизовану добу» (Наука і суспільство, 1988, № 9, с. 53); «...чи поніс хто бодай найменше покарання за “захімічені” гектари, за “занітрачені” овочі?» (Перець, 1989, № 14, с. 3); «Не даючи можливості повністю користуватися з усієї мовної скарбниці, українських перекладачів змушували писати якоюсь “занормалізованою”, знеживленою, безбарвною, бідною мовою» (О. Медвідь. — Другий міжнародний конгрес українців. Доп. і повідомл. : Мовознавство. — Л., 1993. — С. 274); заштампований**

(мова, стиль і т. ін.), *заштампованість* та ін.; «Розв'язання проблем екологічного стану української мови, зокрема її *засуржикованості*, потребує діяльної участі...» (Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві. К., 2012, с. 183); «Опубліковані тези звітної доповіді райкому... були надто “завиробничені”, насичені загальниками» (РУ, 4.06.1989); «Зареформувались» (Ф. Приймачик, учителька, м. Вінниця. — ЛУ, 25.01.2001, с. 4: про свою незгоду з деякими проектами реформ українського правопису); уже за межами суспільно-політичного слововжитку — у розмовній лексиці: *затероризований* та ін., *зозомбований* та ін.¹⁴

3.2. Утворення з префіксами *де(з)- / зде-, роз-, від- і зне-*. Це моделі із загальним значенням припинення наявності, діяльності чого-небудь (зокрема, нерідко з тими ж дієслівними основами, що й модель на *за-*, пор.: *заідеологізованість* — *деідеологізація* і т. ін.), представлені в перехідних дієсловах та співвідносних з ними формах, і / або протилежної дії, представлені в дієсловах на *-ся* та співвідносних з ними формах, — на позначення тенденцій до скасування, усунення попереднього стану або відходу від нього: з одного боку, від певних явищ недавнього минулого (насамперед радянського) як небажаних і неприйнятних в оновлюваному житті, з другого боку, від того стану, що, навпаки, оцінюється як більш або і єдино прийнятний.

3.2.1. Утворення з префіксом *де(з)-* і його рідше вживаним варіантом *зде-* (останній виражає значення доконаного виду для двовидових дієслів) — це насамперед іменники на *-ація, -и(і)зація*, рідше також на *-ування* (пор. *дерегуляція* і *дерегулювання*),

¹⁴ Активізація цієї префіксальної моделі у словах з дієслівними основами збіглася в часі з активізацією омонімічної моделі для творення форм доконаного виду дієслів від двовидових дієслів (див. докладніше п. 6.1.1.2 II розд.). Пор., наприклад, наведені вище *застандартизований, застандартизованість* з неохвальною конотацією і пропоновані в певних колах українських термінологів як цілком нейтральні *застандартизувати* — док. в. до *стандартизувати, застандартизований (терміносистема, планові показники)*.

формально похідні від дієслів, хоча останні представлені не так показово, а також від іменників (*декомунізація* і под.):

а) на позначення припинення існування відповідних явищ державного, суспільно-політичного, економічного життя, що їх розцінюють як неприйнятні (це в основному стосувалося радянської дійсності — у період «перебудови», пізніше стало застосовуватися й щодо реалій українського життя): *дебільшовизація* (у публіцистиці: те саме, що *декомунізація*); *дебюрократизація* (*державного життя, економіки, податкової системи* і т. ін.); *деідеологізація* (*науки, освіти* і т. ін.), *деідеологізований*, *деідеологізувати* (відбулася актуалізація гнізда); *деколективізація* (*сільського господарства*); *декомунізація* (*суспільства, України* і т. ін., *топоніміки*) та інші члени цього гнізда (у середовищі «антирадянських» сил вони вживалися й давніше); *демонополізація* (*економіки, ідеології* і т. ін.) та інші члени цього гнізда; *демонтаж* / рідше *демонтування* (у переносному значенні «ліквідація або докорінне перетворення чого-небудь — державного ладу, політичного режиму, економічної структури тощо»: «*демонтаж* сталінської системи» — Віталій Коротич), *демонтувати*, *демонтований*; *денаціоналізація* (*економіки, промисловості, підприємств, банків* і т. ін.) та інші члени цього гнізда (слова, відомі й давніше, але в описуваній період вони значно активізувалися); *департизація* «заборона на діяльність осередків політичних партій (спочатку це стосувалося, природно, тільки КПРС) і взагалі усунення їхньої діяльності та впливів усередині державних установ, підприємств, організацій» та інші члени цього гнізда; *деполітизація* / рідше *деполітизування* «усунення діяльності та впливів політичних організацій усередині державних установ» та інші члени цього гнізда (слова, що з'явилися в останні десятиліття радянської доби, але в описуваній період вони значно активізувалися); *дерадянізація* (*суспільства, країни, влади*) та інші члени цього гнізда; *детоталітаризація* (*влади, держави* і т. ін.); *дефедералізація* (*СРСР*); *деформалізація* (*роботи з молоддю* і т. ін.) та інші члени цього гнізда; *децентралізація* (*структури влади, державного управління, економіки* і т. ін.) та інші члени цього гнізда; від іменників — прізвищ державних лідерів СРСР: *десталінізація* (відоме й раніше, але особливо

актуалізоване в період «перебудови»). Наприклад: «Ми закликаємо тепер *демонтувати* командно-адміністративну систему» (ВК, 28.08.1989); «Перш за все — *декомунізація* республіки. Вона повинна розпочатися *департизацією* підприємств, установ, армії, КДБ, МВС, апарату Верховної Ради, апарату уряду» (24 серпня 1991 року: Щоденник волі : Зі стенограми позачергової сесії Верховної Ради Української РСР. — ГУ, 23.08.2000); В. Гарбарчук. *Одеса декомунізується* (Сл. Пр., 1996, ч. 4: стаття про усунення з міської мікротопоніміки назв, пов'язаних з радянською історією та комуністичною ідеологією); «Провести *департизацію* всіх державних установ і структур та республіканського радіо і телебачення» (із однієї з постанов Верховної Ради 24 серпня 1991 р.); «Ще одним кроком в політичному забезпеченні економічної стратегії є *деполітизація* органів КГБ, МВС і Збройних сил» (Наука і суспільство, 1990, № 12, с. 22); «Демократизація творчої спілки має починатися з її *деформалізації*» (ЛУ, 18.08.1988); «Шлях до порятунку історично складеної спільноти людей (тобто радянського народу. — *О.Т.*)... лежить... через *децентралізацію* (щодо союзного центру. — *О.Т.*), *дефедералізацію* і *демонополізацію*» (ГУ, 11.04.1991); «Цей уряд просто не готовий до праці в суверенній Україні. ...У нього немає розробок і “наробок”, які стосувалися б проблем *децентралізації* господарства, його *демонополізації*, піднесення ділової ініціативи. Кабінет В. Фокіна є фактично копією колишнього централізованого уряду» ([Із інтерв'ю з народним депутатом України І. Юхновським]. — ЛУ, 3.10.1991, с. 2); «Цьогорічний бюджет занадто централізований. Всі кошти з регіонів перекачуються в Київ, а назад повертаються зі скрипом. Я відстоюватиму *децентралізацію* бюджету» ([Із інтерв'ю з народним депутатом С. Слободянюком]. — РІО-Інформ, Ужгород, 20.09.1997); «*Дебюрократизація, демонаполізація та децентралізація* у всіх сферах суспільного життя» (з програми виборчого блоку політичних партій «Партія праці та Ліберальна партія — разом» під час кампанії виборів до Верховної Ради України 1998 р.: Ліберальна газета, 20.11.1997)¹⁵;

¹⁵ Існують, як відомо, цілісні концепції відходу або виведення суспільства від (з) попереднього етапу його історії, що виражаються за допомогою набору

— зокрема, в аспектах етнічно-культурних і мовних параметрів української нації та національно-державних відносин між Україною і колишнім союзним «Центром», а пізніше Росією. З одного боку, на позначення заходів, спрямованих на національну асиміляцію українців, і як констатація такої асимільованості значної їх частини, щодо підпорядкування інтересів України іншій державі (іменики на *-ація* при цьому співвідносяться як з відповідними перехідними дієсловами, так і з дієсловами на *-ся*) — відомі й давніше, але тепер актуалізовані *деукраїнізація*, рідше *дезукраїнізація*¹⁶ (*України, вітчизняного інформаційного простору, вищої освіти* і т. ін.), *де(з)українізувати(ся)* та інші члени цього гнізда; *денаціоналізація* та інші члени цього гнізда (вони були відомі, звичайно, й давніше, але тепер значно активізувалися у вжитку саме щодо українців, причому нерідко з варіантом *зде-*), наприклад: «В Україні розпочалася галопуюча *деукраїнізація*» (О. Клименко, народний депутат України. — УМ, 17.08.2012, с. 4); «— Чим, на Вашу думку, можна пояснити “відступ” за останні роки української ідеї, української мови? — Насамперед трагічною глибиною зрусифікованості нашого суспільства, тільки одним із наслідків якої є і сумнозвісна “*деукраїнізованість*” (емоційна, культурна і світоглядна) всієї керівної вертикалі» (В. Павлів. П’ять запитань до Івана Дзюби. — ПіК, 1999, № 18, с. 39); «Ось ми живемо в Донбасі, а це найбільш *денаціоналізований край*» (А. Іванченко, читачка. — ЛУ, 11.09.1997, с. 1). З другого боку, як тенденція або принаймні вияв прагнення позбутися залежності від цього «центру» — *дерусифікація*¹⁷ (*суспільства, армії, освіти, церкви* і т. ін.), *дерусифікувати* та ін., *деколонізація*, *деколонізувати* /

відповідних слів з префіксом *де-*, — наприклад, програма держав — учасниць антигітлерівської коаліції щодо перебудови післявоєнної Німеччини, прийнята влітку 1945 р. на Потсдамській конференції, як «принцип трьох *ДЕ*»: *демілітаризація*, *денацифікація* і *демократизація* (в останньому слові *де-*, звичайно, не є префіксом); концепція перебудови СРСР напередодні його розпаду відомого тоді російського економіста й громадського діяча Г. Х. Попова з трьох ключових слів: *дерадянізація*, *денаціоналізація* і *дефедералізація* (див.: Огонек, 1990, №№ 50, 51).

¹⁶ Пор., наприклад: «*Дезукраїнізація* України під приводом боротьби з “українським націоналізмом”» (Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. — 1933 р.). — Нью-Йорк, 1970. — С. 359).

¹⁷ Пор. також новіше власне укр. (утім, ще не усталене в мовній практиці) *дезросійщення* (наприклад: Анатолій Погрібний. — ЛУ, 9.11.2000, с. 11) — від *зросійщення*.

деколонізувати та ін., а також деякі інші, менш уживані словотвірні гнізда: «Українізація України — це нонсенс. Можна говорити лише про *дерусифікацію України* як засіб усунення колоніального мовного та культурологічного статусу. Це також дає підстави для використання ще одного влучного узагальнюючого терміна — *деколонізація України*» (О. Романів. Становлення нації. — Вісник НТШ, 1993, ч. 6-7, с. 10) (обидва останні словотвірні гнізда були відомі й давніше, але тепер вони особливо активізувалися); «Вирішення проблем нестабільності на терені колишнього СРСР треба шукати в ще більшому утвердженні незалежності всіх нових держав, зокрема в *деімперіалізації* і *дешовінізації* Росії» (ВК, 8.10.1993) (пор. у мовах народів колишньої Югославії активізацію утворень на зразок хорв. *dealbanizacija, deislamizacija, dekroatizacija*);

— у 90-х роках і пізніше виникають такі позначення тенденцій і дій протилежної спрямованості щодо явищ уже тільки нової дійсності, як *дебартеризація, деолігархізація* (економіки, України), *деофшоризація* (економіки), *деприватизація* та інші члени цього гнізда, поширюються такі позначення актуальних явищ, як *декриміналізація* (з одного боку, *суспільства, влади, міліції, економіки* і т. ін.; з другого боку, *адміністративних, економічних правопорушень*) та інші члени цього гнізда; *дерегуляція / дерегулювання* «відмова від жорсткого адміністративного втручання в діяльність певної галузі економіки, управління» (економіки, підприємницької діяльності, державного управління і т. ін.), *дерегуляторний* (політика, заходи) та ін.; *детінізація*, тобто «виведення [економіки] з “тіні”», — як протилежне до *тінізація* («перехід [економіки] в “тінь”» — у нелегальну сферу) та ін.: «*Дебюрократизація й дерегуляція* – це те, що реально відрізняє демократію від командно-адміністративної системи» (О. Мороз. — П, 28.07.2005); «Про заходи щодо *детінізації* економіки» (указ Президента України 2001 р.); «Урядовий пакет реформ: *детінізація, деолігархізація, демонаполізація, дерегуляція* економіки» (так у ЗМІ подавали суть економічних реформ Кабінету Міністрів України, виголошених прем'єр-міністром А. Яценюком у Верховній Раді 23 грудня 2014 р.); від іменників — прізвищ лідерів України: *декучмізація* (України,

влади). У суспільно-політичному та юридичному лексиконі 2014 р. з'явилося слово *десепаратизація* (насамперед щодо *Донбасу*) як позначення комплексу політичних, військових та інших дій державної влади України, спрямованих на подолання загрози сепаратизму, і активізувалося у вжитку відоме ще з останніх десятиліть радянського часу слово *деескалація* (*напруження, конфлікту, ситуації в Донбасі, російської агресії в Криму й у Донбасі*);

б) на позначення відходу від відповідних узвичасних досі понять ідеології, моралі, суспільних стереотипів і оцінок, незаперечних і навіть «святих» для попереднього (насамперед, звичайно, радянського, але не тільки) часу — відходу, який відбувається нині в загальному контексті тотальної переоцінки цінностей (такий «відхід» може кваліфікуватися як позитивно, так і — в разі його «неправильної» спрямованості й узагалі надмірної, на думку опонентів, радикалізації — негативно): *дегероїзація* (гніздо, відоме й раніше, однак тепер воно активізувалося), *деіконізація*, *деканонізація*, *демістифікація*, *деміфологізація*, *десаκραлізація*, *детабуїзація* (*заборонених тем, моральних норм і т. ін.*) та деякі ін. (разом з іншими членами цих словотвірних гнізд): «*Дегероїзація* української минувшини... здійснюється з далекосяжною метою протидіяти повноцінній національній мовнокультурній самоідентифікації українства» (Іван Драч. Відкритий лист Президентові України Л. Кучмі, віце-прем'єр-міністрові з гуманітарних питань В. Смолію. — Укр. форум, 15.06.1999, с. 2); «Кожне покоління немов сканує величезний архів військової міфотворчості, вибираючи те, що є ближчим. ... Але симптоматично: всі ці фільми (мається на увазі радянська кінокласика. – *О.Т.*) створені до 80-х. *Деміфологізація* війни, перелом у... мисленні, пов'язаний з поясненням причин виникнення тотального насильства, — всього цього немов і не було в історії світової культури» (Д. Клочко, історик. Якби не було війни... — Д, 14.05.1999); «Сучасні історики і публіцисти настільки *деміфологізували* й *дегероїзували* українську історію 30-х років, що мимоволі починає здаватися: там не було нікого й нічого, гідного поваги і подиву» (ГУ, 9.07.1999, с. 10); «*деіконізація* батька Тараса» — гасло,

під яким видавці одного з новостворених журналів мали намір «оздоровити український літературний організм», опублікувавши вульгарну стилізацію мови епістолярного стилю української літературної мови ХІХ ст.¹⁸; «Здається, з маси спеціально створених на чужі гроші газет і журналів так і лунає звідусіль: А кого ми ще не *деідеалізували* й не *деканонізували* (читай: не дискредитували, не скомпрометували, не спаплюжили)? Ярослава Мудрого? Сковороду? Хмельницького? Мазепу? Шевченка? Лесю Українку? Кобилянську? Франка? Довженка? Гончара? Ющенка? ...Хто повірить у випадковість такого святотатного спотворення істини, такої “*деіконізації*” видатних українців...?» (В. Дончик. А що замість патріотизму і хто замість патріотів? — Урок української, 2001, № 11-12, с. 15); «Ще один контрапункт незалежності: завезена нам амбітними аутсайдерами західної науки — *десакралізація*. І не кого іншого, а неодмінно Шевченка» (Ліна Костенко. Геній в умовах заблокованої культури. — Урок української, 2000, № 2, с. 13); «*Десакралізації* потребує в нашому житті те, що заважає жити. У нашому випадку — це, безсумнівно, радянське минуле. ...Але *десакралізація* може бути злісною і політично заангажованою... Наприклад, мене обурює пониження і облповування заслужених національних авторитетів — Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Ольги Кобилянської. Така *десакралізація*, вибачте, смердить» (Валерій Шевчук. — Урок української, 2001, № 1, с.13);

в) на позначення вже однозначно небажаного відходу — від того стану, який не тільки був, але й лишається в баченні різних верств суспільства найбільш або і єдино прийнятним (на відміну від двох попередніх груп, відповідні іменники тут частіше співвідносяться переважно з дієсловами на *-ся*): *деіндивідуалізація* (*особистості, творчості* і т. ін.), *деінтелектуалізація* (*суспільства, мистецтва* і т. ін.), *депрофесіоналізація*, *десоціалізація*, *деформація* (у переносному значенні: «викривлення чого-небудь; порушення нормального перебігу, розвитку чого-небудь»: *деформація людських*

¹⁸ Див. докладніше: Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // Мовознавство. — 2003. — № 1. — С. 26.

цінностей, моралі, міжнаціональних відносин і т. ін.) та інші члени цих гнізд; значно активізувалися у вжитку такі вже відомі одиниці, як *дегуманізація (суспільства, культури і т. ін.)*, *дестабілізація (соціальна, політична дестабілізація; дестабілізація політичної ситуації, економіки, торгівлі і т. ін.)* та інші члени цих гнізд; не обов'язково з оцінною конотацією: *дезінтеграція (СРСР, пізніше України, економічних зв'язків, суспільства і т. ін.)* — з формуванням розгалуженого гнізда *дезінтеграційний, дезінтегрувати(ся), дезінтегрований, дезінтегрованість*. Відбулася активізація гнізда слова *деструкція* (у переносному значенні «порушення або руйнування основ, нормальної діяльності чого-небудь»: *деструкція суспільства, культури і т. ін.*), *деструктивний (процеси, явища, діяльність, позиція, сили і т. ін.)*, *деструктивність* (хоча в українській мові тут відсутня безпосередня мотивованість дієсловом).

3.2.2. Утворення з префіксом *роз-* (модель, менш продуктивна, ніж попередня, — дієслова та віддієслівні іменники, причому, на відміну від попередньої моделі, тут немає такої різкої відмінності за частотністю вживання між дієслівними та іменниковими формами, але може бути відмінність у частотності між формами док. і недок. в. дієслова):

а) на позначення відходу від відповідних явищ державного, суспільно-політичного, економічного життя, що їх розцінюють як небажані, або скасування того, що вже стало непотрібним: *роздержавлення / роздержавлювання* — на зміну явища попередньої доби *у(о)державлення* (з відповідними дієслівними формами): *роздержавлення економіки, власності, підприємства і т. ін.*; перен.: «Українська література досі формувалася офіційними інституціями. І що ми з того маємо? ... Нам потрібне *роздержавлення літератури і роздержавлення душі*» ([Із інтерв'ю з письменником Володимиром Даниленком]. — УС, 23.11.2000), «А якщо всі ЗМІ *роздержавлять*, неможливо буде впроваджувати державну політику з консолідації та розвитку культури» (К. Тарчевська. — Сл. Пр., 31.03.2005, с. 14), «Як нам краще *роздержавитися*» — назва публікації (ГУ, 20.12.1994); деякі інші, менш частотні одиниці, які

з'являються, зокрема, і як відповідники (заміна) до одиниць з префіксом *де-*: *розбюрократизування* (управління державою, економіки, порядку ліцензування, оподаткування і т. ін.), *розбюрократчування* (в обох випадках з відповідними дієслівними формами), пор. вище *дебюрократизація*; явище останніх років — *розприватизація* (дещо відмінне від *деприватизація*) та інші члени гнізда (*житла, земельної ділянки* і т. ін.; «Як *розприватизувати* квартиру?» — юридичні консультації в ЗМІ); інші, ще рідше вживані: *розпартизація органів самоврядування* (Д. Петренко. — УС, 28.09.2000, с. 5), «*розтінізація*» економіки (І. Пукіш-Юнко. — ВЗ, 17.01.2013, с. 6);

— в аспекті національно-державного існування України: *розімперювання / розімперення* (з одного боку, в конструкціях з род. в. суб'єкта: *Росії, російської ментальності* і т. ін., з другого, — з род. в. об'єкта: *України* і т. ін.): «Слово до тих, у кого в душі почався процес *розімперювання*, щирого повернення до рідного, не витравленого століттями малоросійства» (О. Дробаха. — Час, 29.05.1997; у назві монографії: А. Русначенко. *Деколонізація і розімперення*. К., 2012) з рідше вживаними дієслівними формами; «Ключовим гаслом на ближчий час має стати українська Україна, а це, передусім, означає *розмосковщення*. Більше як 9/10 українських негараздів так чи інакше коріниться в Москві та її впливові» (Р. Гендзюра. — УС, 7.10.1999, с. 7); *розукраїнювання / розукраїнення* (*української нації, України* і т. ін.; у назві книжки: Р. Кісь. *Як зупинити розукраїнювання України*. Л., 2012), *розукраїнювати / розукраїнити*;

— на позначення позбавлення попереднього стану духовної, моральної затисненості, скованості у вираженні себе, своїх почуттів / відходу від такого стану — помітна активізація у вжитку переносного значення членів гнізда *розкріпачувати(ся)* та ін.: «Показово, що твори у поетичних збірках характеризуються насамперед певною *розкріпаченістю думки*, відсутністю ідеологічної закомплексованості» (А. Дяченко. — ЛУ, 8.02.1996); *мовне розкріпачення*. У разі надмірного, на думку мовця, вияву такого стану позитивна конотація перетворюється на свою протилежність:

«Шкода, коли дехто, і не тільки з молодих, піддається культурній експансії Заходу. З цього боку мене не цікавлять ні О. Забужко, ні Ю. Покальчук з їхніми закликами до “морального розкріпачення”» (Я. Дзира. — ЛУ, 18.03.1999, с. 4);

б) на позначення вже тільки небажаного відходу — від того стану, який не тільки був, але й лишається в баченні суспільства найбільш або і єдино прийнятним (на відміну від попередньої групи, відповідні іменники тут частіше співвідносяться не тільки з дієсловами активного стану, а й з дієсловами на *-ся*): *розбалансований* (зв’язки, економіка і т. ін.), *розбалансованість* («Соціальна *розбалансованість* українського суспільства проковує негативні зміни в політичній атмосфері»: В. Каспрук. — УС, 18.02.1999, с. 5), *розбалансування* / *розбалансовування* (цін, ринку і т. ін.), рідше *розбалансувати(ся)* / *розбалансовувати(ся)*; *розселення* «відчужування селян від своєї землі, формування збайдужілості їх до селянської праці, селянського побуту» (відоме ще з праць В. І. Леніна дореволюційного періоду: рос. *раскрестьянивание* — як співвідносне з домислюваним дієсловом на *-ся*, проте тепер воно вже стало співвідноситися з домислюваним, а згодом уже й утвореним перехідним дієсловом на позначення відповідної політики радянської влади щодо селянина, пор. також *розкуркулювання*, *розкозачування*): «Уже в наші перебудовчі часи пішов у широкий вжиток виразний термін — *розселення*. Етимологія цього словоутворення веде прямісінько до сумно знайомого нам *розкуркулювання*» (33-й: голод : Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К., 1991. — С. 17), «...колгосп, з допомогою якого... сталінський геній відділив селянина від результатів його праці, чим і *розселенив*» (Б. Сидоренко. — ГУ, 10.02.1999, с. 5); з менш частотних випадків — *розкультурення*: «Дійовим чинником русифікації стала т. зв. попса в її найвульгарніших виявах... Вона працює не лише на “*розукраїнення*”, а й на *розкультурення*» (Іван Дзюба); «...йому (Григорові Тютюннику. — О. Т.) вдалося показати у виродженні українського селянина *розкультурення* людини як такої» (М. Наєнко. — ЛУ, 6.09.2001);

в) на позначення роз'єднання, порушення цілісності чогонебудь: так, на межі 80-х — 90-х рр. значно актуалізувалися у вжитку в своїх переносних значеннях гнізда *розвалити(ся) / розвалювати(ся) (економіку, промисловість, сільське господарство, завод, колгосп, країну і т. ін.), розвал; розпастися / розпадатися* («Єдиний вихід для Радянського Союзу — *розпастися* на систему незалежних держав»: І. Юхновський. — ЛУ, 3.10.1991), *розпад (сфери освіти, галузей економіки, соціалістичної системи, СРСР і т. ін.)*. У дискурсах різних політичних сил уже незалежної України висувуються звинувачення на адресу опонентів щодо їхніх дій, спрямованих на «розкол» (України, суспільства і т. ін.)¹⁹, зокрема за регіональним принципом: «розкол України по Збручу / по Дніпру».

3.2.3. Утворення з власне українськими префіксами від- і зне-, що приєднуються звичайно до основ питомих або давно українізованих слів. Ці моделі поки що значно менше представлені порівняно з попередніми, але, як видається, їхня продуктивність посилюється:

а) «...саме ця Церква (УПЦ КП. — *О.Т.*) має виконати велику місію духовного відродження і *відросійщення* на Сході України» (І. Гречко. — ЗВУ, 20.08.1999, с. 4); *відмосковщення* — замість *дерусифікація*: РУСКар., с. 110; «після вікопомного *відпольщення* Львова 1939 р.» (І. Оржицький. — Зб. Харків. іст.-філол. т-ва: Нова серія, 1998, т. 6, с. 210)²⁰;

б) *знеросійщення* (від *російщення*); *знеукраїнізування* («...на тлі дедалі пришвидшуваного мовного *знеукраїнізування* України»: Заява пленуму ради НСПУ України. — ЛУ, 4.07.2002, с. 1); «Шевченко більше, ніж будь-хто, зробив для порятунку нації від занепаду, від *знедуховлення* і розмивання» (ЛУ, 17.03.1994).

¹⁹ Див., наприклад: Руда О. Г. Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі. — К., 2012. — С. 103-104.

²⁰ У західнослов'янських мовах така префіксальна модель діє достатньо продуктивно: п. *odideologizować, odkomunizować* та ін., слц. *odideologizovat', odpolityzovat', odtabuizovat'* та ін., ч. *odbyrokratizovat* та ін. (див., зокрема: Komparacja współczesnych języków... — S. 80, 232).

3.3. Утворення з префіксами *пере-* і *ре-* — моделі із загальним значенням повторної дії, спрямованої на зміну, виправлення, поліпшення наслідків попередньої дії.

3.3.1. Утворення з префіксом *пере-* зі значенням повторення дії інакше, по-новому. Це насамперед активізація вживання членів словотвірного гнізда *перебудова* та ін. (особливо в 1985 — першій половині 1991 рр.: *перебудова економіки, державного управління, політичного життя, психології мас* та багато ін. і як наслідок — назва самого цього періоду в історії СРСР), а також таких гнізд, як: *перерозподіл (влади, повноважень, власності, землі і т. ін.), перерозподілити / перерозподіляти* та ін.; *перейменування (вулиць, населених пунктів, підприємств, організацій, друкованих органів і т. ін.)* та ін.: «Ще в перші роки незалежності, коли до місцевої влади тут (у Феодосії. — *О. Т.*) прийшли державницькі політики, вони спробували запровадити чимало реформ. Почалися *перебудова* господарської системи, відновлення історії стародавнього міста, *перейменування вулиць*» (Ю. Чикирясов. — ЛУ, 8.11.2001); «Тому зараз починається великий *переділ* фінансово-промислових активів навіть тих олігархів, котрі вже віддалилися від політики» (Ю. Грицик, Н. Васюнець. — Е, 31.01.2013, с. 5). З'явилися також нові гнізда: *перепайовання (землі і т. ін.), перепайовати / перепайовувати, перепайований; переструктурування* та ін.; у переносних значеннях (метафори зі сфери інформаційних технологій): *перереформатування (інформаційного простору, українського політикуму, Верховної Ради, уряду і т. ін.; «Ющенко прагне перереформатування політичних сил».* — Народна газета, 2004, № 26), *перезавантаження*, тобто наповнення чого-небудь новим змістом (*влади, Верховної Ради, відносин з Євросоюзом і т. ін.*), та інші члени цих гнізд. Активізувалося у вжитку раніше відоме переважно в «апаратному» лексиконі гніздо *переголосування* та ін. (часто у Верховній Раді: «ставити на *переголосування* пропозицію, законопроект і т. ін.»; під такою назвою наприкінці 2004 р. відбувся навіть третій тур президентських виборів).

3.3.2. Утворення з префіксом *ре-* зі значеннями а) повторення дії інакше або б) відновлення попереднього стану²¹: а) *реструктуризація* (галузі господарства, виробництва, підприємства, боргів, заборгованості, тобто повернення боргів, заборгованості на інших умовах, в інший час і т. ін.; «Потрібно здійснити, як це модно казати, *реструктуризацію* уряду»: О. Волков, народний депутат України. — УС, 8.06.2000); *рефінансування, реінвестування, реінвестиція* (дія; самі капіталовкладення), *рекапіталізація* (банку); б) *реприватизація* «повернення підприємства, галузі, землі в державну власність; повторна націоналізація», *рекомунізація, реукраїнізація*: «Перший проект... передбачає *реукраїнізацію* зрусіфікованих українців...» (М. Рябчук. — Кр., 2009, ч. 7-8, с. 9) (разом з іншими членами цих словотвірних гнізд)²².

3.4. Утворення з префіксом *недо-*. Це модель зі значенням недостатнього рівня готовності — недоведення до кінця чого-небудь підготовлюваного, споруджуваного (з дієслівними основами: *недобудова, недобуд*), що на загальному тлі сучасного економічного стану країни є цілком звичайним явищем: «— Коли ми купували *недобуд*, він був у дуже занедбаному стані» (Е, 18.04.2013, с. 6), але частіше з переносно-оцінною семантикою низької якості чогось: *недодержава, недореформа* і под. Наприклад: «Ідеологи російського націоналізму і неоімперіалізму великою мірою визначають культурну й освітню політику нинішньої *недоукраїнської* влади і тим готують остаточне російщення України» (Іван Дзюба. Нагнітання мороку); «— Як ми могли втомитися від революцій, коли їх у нас

²¹ Пор., наприклад, у чеській мові активізацію в цей час синонімічної моделі з питомим префіксом *znovu-*: *reprivatizace — znovuprivatizace* і под. (див., зокрема: Komparacja współczesnych języków... — S. 88).

²² Пор. також певну активізацію в цей час префіксальної моделі з *від-* у значенні повернення чого-небудь цінного для суспільства, але перед цим утраченого або занедбаного, яка, проте, не набула особливої продуктивності: це насамперед словотвірні гнізда *відродження* та ін. — як у соціально-духовному (особливо в часи «перебудови»: *відродження духовності, моралі, традицій* і т. ін.; *духовне, моральне, релігійне відродження*), так і в національному (*відродження України, української мови, культури* і т. ін.) аспектах; *відновлення* (*соціальної справедливості, під час «перебудови»: ленінських норм партійного життя* і т. ін.).

було лише дві, та й ті “недо”? У 1989 — 1991 роках наша революція не встигла набрати обертів, як розвалився Союз і вона стала начебто неактуальною. У 2004-му вона заповідалася на справжню і зрілу, але її спустили на гальмах...» ([Із інтерв'ю з Юрієм Андруховичем]. — ВЗ, 27.06.2013. с. 9); *недодержава*, *недомова*, які можуть бути й повторенням тих зневажливих характеристик на адресу всього українського, що належать опонентам української ідеї, української державності: «...Це, з погляду Путіна, нормальні бажання щодо такої “недодержави”, якою він вважає Україну» (А. Ганус. — Е, 1.05.2014, с. 5); «...пасажі NN щодо недолугих “хахлів”, які мають нахабство перекладати своєю *недомовою* Пушкіна! ...Вони нас не почують, бо вважають, що *недолюдей* слухати взагалі не потрібно» (М. Стріха. — Д, 6.07.2012, с. 5; в останньому випадку, безперечно, наявний вплив нім. *Untermensch*).

3.5. Утворення з префіксами *не-* і *між-* — це моделі на позначення структурованості суспільства та відношень (відносин) між його різними структурами.

3.5.1. Утворення з префіксом *не-*. Як наслідок поглиблення структурованості суспільства, економіки й узагалі укладу життя з протиставленням окремих груп, шарів, сегментів тощо за політико-ідеологічними, соціально-майновими, національними та іншими ознаками увиразнилося членування лексичного складу за моделлю «N — не-N»²³. Так, у сфері загальносоціальних, політичних, правових відносин це активізація таких уже наявних і творення нових одиниць, як: *нестабільний* (*нестабільно*, *нестабільність*); *недемократичний* (*недемократично*, *недемократичність*, *недемократ*), з іншого боку: *нетоталітарний*; *неконституційний* (*дія*, *організація* і т. ін.), *нелегітимний* (два останні прикметники разом з похідними іменниками на *-ість* значно збільшили свою частотність),

²³ Пор. також: Карпіловська Є. А. Тенденції поповнення... — С. 317-321; Сандокова М. В. Інновації в сфері образования прилагательных с приставкой *не-* // Труды и материалы международного симпозиума «Славянские языки и культуры в современном мире». — М., 2009. — С. 128-129.

неправовий (дія, держава — зокрема, й щодо України — і т. ін.); *несексуальний*; як вияв зростання суспільної ваги неофіційного статусу когось або чогось-небудь, соціальної активності неофіційних об'єднань людей: *неурядовий* (організація, комісія, фонд), *неформальний* (рух, організація, лідер); актуалізація ознаки «нетрадиційності»: *нетрадиційний* (медицина, статевая орієнтація); у сфері економіки: *небанківський* (капітал, кредит, фінансова установа), *небюджетний*, *недержавний* 1 (форма власності, навчальний заклад і т. ін.), *некомерційний* (діяльність, організація і т. ін.), *неприбутковий* (у новому значенні «не зорієнтований на одержання прибутків»: «zareєструватися зі статусом *неприбуткової організації*»); без похідного *неприбутково*), *неринковий* (економіка і т. ін.); у сфері державної ідеології: значна активізація у вжитку *недержавний* 2 «про що-небудь — який не керується інтересами держави» (*підхід до справи, ставлення і т. ін.*) з утворенням *недержавник* (від *державник*), *недержавницький*, *непатріотичний* (*непатріотично, непатріот*); у сфері національних відносин: *неукраїнський*, *неукраїнець*, переважно у мн.: «В офіційних документах Партії регіонів містяться тези про державний статус російської мови, єдиний економічний простір, газовий консорціум, “правильну” канонічну церкву, підпорядковану *неукраїнським* інтересам”, — заявляють автори звернення» (С. Гончарук. — ГПУ, 14.01.2010) ²⁴; з посиленням уваги до розмежування *корінних* — *некорінних* народів (етносів) країни: *неслов'янський* (*неслов'янське населення*, зокрема, Криму, тобто кримські татари — на відміну від етнічних росіян та українців; «особи *неслов'янської національності / зовнішності*» — з лексики правоохоронних органів). За цією схемою формуються нові опозиції: *системний* — *несистемний* (див. також

²⁴ Активізація вживання і творення відетнонімних дериватів з префіксом *не-* — як мовна реакція на посилення уваги суспільства до національної проблематики та на загострення міжнаціональних відносин — відбулася в описуваний період у різних слов'янських мовах. Див.: *Тараненко О. О.* Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). IV // *Мовознавство*. — 2013. — № 6. — С. 11-12. Пор. також: *Pstyga A.* Struktura formalna neologizmów słowotwórczych we współczesnym języku rosyjskim i ich interpretacja // *Innowacje w językach wschodniostowiańskich*. — Zielona Góra, 1997. — S. 70-72.

п. 7), *соціальний* — *несоціальний* (*сорт хліба, бюджет, бюджетна програма*), *парламентський* — *непарламентський* (*партія, опозиція, форма протесту, метод політичної боротьби, формування законодавства*), у тому числі оцінні: *рейтинговий* — *нерейтинговий* (*політик, телепередача та ін.*), *формат* (*форматний*) — *неформат* (*неформатний*)²⁵, сленг. «*крутий*» — «*некрутий*» (*бізнесмен, політик, заробіток, автомобіль*).

3.5.2. Утворення з префіксом *між-*. Як позначення різноманітних відносин між наявними й давніше, а ще більшою мірою нововиниклими групами структурованого суспільства та відношень між різними сегментами структурованої економіки, політики і т. ін., між різними регіонами також уже «структурованої» країни помітно активізувалося вживання і творення прикметників з префіксом *між-*. Це: *міжетнічний, міжнаціональний, міжрегіональний* (*центр, конкурс, туризм; розподіл, розбрат*), *міжпартійний, міжфракційний* (між депутатськими фракціями у Верховній Раді), *міжконфесійний* або, рідше, *міжцерковний* (*відносини, діалог, боротьба, конфлікт, чвари* і т. ін., про що досі говорилося переважно щодо ситуацій поза Україною і СРСР), наприклад: «...Головне у цій сфері — збереження *міжнаціональної злагоди і толерантності*. ...Маємо певні позитивні ознаки у такій вкрай непростій та делікатній сфері, як *міжконфесійні відносини*. ...Ми не маємо права виявляти байдужість до успадкованого від минулого затяжного *міжцерковного конфлікту*, який переріс релігійні рамки і став загальнодержавною проблемою» (Л. Кучма. Нас об'єднує любов до України: Доповідь на II Всесвітньому форумі українців. — УК, 23.08.1997, с. 3); «Зрештою, владі треба ще довго вибачатися перед народом за... розкол України, розпалювання *міжнаціональної і міжконфесійної ворожнечі*»: Н. Балук. — ВЗ, 11.11.2004); з інших тематичних сфер: *міжклановий* (переносно: *боротьба*), в економіці: *міжбанківський* (*розрахунки, кредити*,

²⁵ Див.: Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). V // Мовознавство. — 2014. — № 1. — С. 15-16.

ринку, біржа; «Не дуже переймається Нацбанк і значним обсягом продажу долара на міжбанківському ринку», «на вітчизняному міжбанку»: Ю. Сколоздра. — Е, 26.06.2003).

3.6. Утворення з префіксами *про-* — *анти-*, *проти-*. У загальному контексті втрати будь-якою з наявних у суспільстві політичних платформ та ідеологічних концепцій монополії на істину і різкого політико-ідеологічного структурування суспільства аж до гострого взаємопротистояння його різних верств відбулася помітна активізація моделей творення прикметників, рідше похідних від них прислівників («Лідери ПСПУ не випадково полюбляють наше місто, адже знайшли тут чимало прихильників, особливо серед людей похилого віку: *прорадянськи*, *проросійськи* налаштованих відставних військових»: О. Мотиль. — УС, 15.07.1999; так само *проукраїнськи*) і ще рідше іменників (у моделі на *про-* це переважно абстрактні іменники: *проамериканізм*, *проросійськість* та деякі ін.) на позначення стосунку, належності до прихильників / супротивників кого-, чого-небудь, симпатизування їм / неприязні до них — з префіксами відповідно *про-* / *анти-*, рідше *проти-* (в опозиціях з обома такими префіксальними дериватами або з одним безпрефіксним членом: *імперський* — *проімперський*, *конституційний* — *антиконституційний*).

Модель на *про-* при цьому зазнала певної нейтралізації «недоброзичливої» оцінної конотації, характерної для неї в радянський час, коли такі прикметники утворювалися звичайно від назв «ненаших» держав, політичних сил, устроїв і систем, соціальних програм, прізвищ «ненаших» політиків і тому не могли не містити в собі негативного оцінного моменту: *проамериканський*, *прозахідний*, *профашистський*, *профашист* і под. (утворення від «наших» основ на зразок *прокомуністичний*, звичайно, також уживалися, але значно рідше і нібито від імені противників комунізму)²⁶. Наприклад: «Політика України має бути не *прозахідною* і не *просхідною*, не *проєвропейською* і не *проросійською*, а *проукраїнською*» (досить характерний зразок заяв

²⁶ Пор., наприклад: *Земская Е. А.* Зазнач. праця. — С. 114.

представників українського політикуму та державного керівництва різного періоду й різної політичної орієнтації); «Зараз маємо дві надзвичайно потужні сили: олігархічна *промосковська* (комуністи і Партія регіонів) та олігархічна *проукраїнська*» ([З інтерв'ю з Левком Лук'яненком]. — Сл. Пр., 19.11.2009, с. 5); «Україна займає в грузино-абхазькому конфлікті *прогрузинську* позицію» (т/к «Студія 1 + 1», ТСН, 17.10.2001); «На його думку, еволюція СДПУ(о) в бік надмірно *проурядової* або *пропрезидентської* позиції породила цей процес розколу» (Д, 22.01.1999, с. 2); «За лічені тижні в парламенті сформували *проурядову* більшість, яку створили в антиконституційний спосіб» (С. Шебеліст. — Д, 19.10.2012, с. 4); *провладний (позиція, партія, фракції Верховної Ради, більшість* — у Верховній Раді); *проринковий (курс, реформи)*; з основами від прізвищ політичних і державних лідерів країни: *прокучмівський* — від прізвища Президента України Л. Кучми, *проющенківський* — від прізвища Президента України, а незадовго до цього прем'єр-міністра В. Ющенка (*сили, ЗМІ, фракції Верховної Ради* та ін.; «*Прокучмівська* газета “Факты” охоче друкує матеріали на підтримку діючого Президента»: Ф. Тимків. — ВУ, 1999, № 13, с. 2); від прізвищ лідерів інших держав це насамперед деривати від *Путін* — насамперед, звичайно, щодо реалій у самій Російській Федерації (*пропутінський: мітинг, ЗМІ, політолог*), але також і щодо України (*пропутінський курс; “Беркут”* [підрозділ МВС] настроєний не просто проросійськи, а *пропутінськи*): з розмов під час подій на «Євромайдані» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.); в іменниках: *проєвропесць* (прихильник європейського курсу України). Хоча в різних випадках уживання і творення таких слів усе-таки буває важко позбутися враження, що вони виходять «з уст» опонентів, а в разі рішучого неприйняття членами певної суспільної спільноти об'єкта позначення відповідної твірної основи наявність різко негативного оцінного моменту, як і давніше, цілком очевидна. Наприклад, у дискурсах політичних сил української національно-державницької, з одного боку, і лівої та російської політичних орієнтацій, з другого боку, оперування означеннями відповідно *прокомуністичний, проросійський, промосковський,*

прокремлівський, проімперський (під «імперією» маються на увазі СРСР або сучасна Російська Федерація) — *пронаціоналістичний, прозахідний, проамериканський, пронатовський* (курс, орієнтація, позиція, кола, сили, ЗМІ, інтереси та ін.), в імениках: *проамериканець* (про справжнього або уявного агента впливу США): «У Черкасах оприлюднено спільне звернення “до народу України, Президента Л. Д. Кучми, Конституційного Суду України, до всіх ЗМІ” цілого ряду національно-демократичних і патріотичних партій та громадських організацій... “Корумпована *прокомуністична* влада у центрі й на місцях довела український народ до зубожіння й бідунства”, — сказано у “Зверненні”» (А. Лубенський. — КВ, 22.01.1999); «З гіркотою і болем відзначаємо, що зараз особливій підтримки потребує Слобожанщина — край, де *промосковські* процеси денационалізації надто далеко зайшли» (Слобожанський ренесанс — Україні! [звернення, підписане рядом культурних діячів, літераторів і науковців Харкова]. — ЛУ, 4.03.1993, с. 7); «Приводом для гострого конфлікту став... внесений лівими проект постанови про вступ до так званої міжпарламентської асамблеї СНД. *Проімперські*, антиукраїнські сили давно вже виношували подібні наміри...» (Р. Радович. — НП, 11.12.1998); «...позиція комуністів та їх *проімперські* орієнтованих союзників» (С. Весенський. — ВК, 15.01.1999, с. 1); «...партії лівого спрямування не подолали шкідливої хвороби *прозахідництва*. ... Капіталізм західного зразка насаджується у післярадянські країни не випадково... Ніяк не збагнуть цього тільки наші “*прозахідники*”» (О. Гош. — Комуніст, 1998, № 28).

Модель на *анти-*, як і давніше, лишається продуктивнішою порівняно з моделлю на *про-*, що пояснюється як формально-словотвірним чинником — можливістю творення опозиції в парі не тільки зі словом на *про-*, але й із безпрефіксним словом, так і її ширшим тематичним діапазоном, оскільки ця модель не обмежується сферою суспільно-політичного структурування²⁷. Це насамперед такі

²⁷ Пор. такі нові та актуалізовані одиниці цього ж періоду, як: *антиалкогольний* (кампанія, заходи, пропаганда і т. ін. — під час «перебудови»), *антивірус* (у медицині та інформатиці), *антиглобалізм*, *антизатратний*, *антиінфляційний*, *антикорупційний*, *антикризовий* (заходи, програма), *антимонопольний* (програма, законодавство, комітет), *антипіратський* — 1) спрямований

нові та актуалізовані прикметники (у ряді випадків з похідними прислівниками: *антигуманно, антизаконно, антисталінськи* та ін.), як: у загальносоціальной сфері — *антигуманний, антидемократичний, антитоталітарний*, у політичній та економічній сферах — *антилівий (настрої, ухил, спрямованість, сили та ін.) — антиправий* (рідко); *антирежимний* (спрямований проти політичного режиму в СРСР), *антикультівський* (спрямований проти культу особи Сталіна), *антивладний (мітинг, протест, законопроект), антиперебудовн(ч)ий* (від *перебудова* у значенні широкого комплексу соціальних, політичних та економічних реформ у СРСР часів М. С. Горбачова), «...”помаранчевий” президент (про В. Ющенко, який прийшов до влади на хвилі “Помаранчевої революції”. — О. Т.) зазнав поразки не 3 серпня 2006 року, коли цілковито і беззастережно капітулював перед *антипомаранчевим* табором, а ще наприкінці січня 2005-го, коли рішуче відмовився від люстрації» (В. Пономарьов. — Кр., 2009, ч. 7-8, с. 8), *антипрезидентський, антиреформаторський, антиринковий, антирухівський* (від *Рух* — скорочена назва політичної організації, а згодом і партії *Народний рух України: «шалена антирухівська агітація»* — Час, 23.04.1998, с. 1), *антиурядовий*; зокрема, в плані зовнішніх політичних відносин, орієнтацій: *антиєвропейський, антизахідний, антиімперський* (переважно із семантичною спеціалізацією цього означення: «спрямований проти зовнішньої політики нової Росії»), *антимосковський* («Організація чіткого *антимосковського* фронту, боротьба проти всіх форм духовного і фізичного змосковщення, неоряднізації не втрачає актуальності й сьогодні»: [Із інтерв'ю з Головою Конгресу українських націоналістів С. Брацюнем]. — УМ, 5.09.2012, с. 5), *антинатовський, антиросійський, антислов'янський (характер чого-небудь, крен, курс, змова: переважно в дискурсах політичних кіл*

проти морського піратства; 2) спрямований проти «піратства» як порушень прав у сфері інтелектуальної власності, *«антиполіцей»* (розмовна назва препарату для усунення небажаного запаху з рота, яким, зокрема, користуються напідритку водії автотранспорту), *антирейтинг, антиреклама, антирекорд, антицінність*, перев. мн., *«АнтиСНІД»* (власна назва програм, кампаній, фонду, друкованих видань), навіть *«Антисуржик»* (посібник з питань культури української мови, виданий у Львові 1994 р.), *антитерористичний* та ін.

«східнослов'янської», «православної» або прямої проросійської орієнтації), *антиправославний* (*агітація, змова* та ін.: це не тільки власне «спрямований проти православ'я», а й спрямований [ніби] проти Російської православної церкви і взагалі «антисхіднослов'янський», «антиросійський»); з активізацією правової свідомості населення: *антизаконний, антиконституційний, антиправовий*; з основами від прізвищ політичних і державних діячів СРСР і України, а також Російської Федерації: *антисталінський, антигорбачовський, антикучмівський, антиющенківський, антипутінський* та деякі ін. («... в нібито *антикучмівську*, а фактично тільки в *антиющенківську* кампанію включився і Петро Симоненко»: В. Біленко. — Сільська вісті, 21.03.2002, с. 4); в абстрактних іменниках: *антигуманність, антидемократія, антиєвропейськість, антизаконність, антизахідництво, антиреформаторство, антиринковість, антисталінізм, анти тоталітаризм* та ін.; ще ширше — в іменниках на позначення осіб: *антиамериканець, антидемократ, антиєвропеєць* (рідше *антиєвропеїст*), *антизахідник, антиперебудовник, антирегіонал* (політичний противник Партії регіонів України), *антиреформатор, антиринковик, антирухівець* та ін.; від прізвищ: *антисталініст, антигорбачовець, антикучміст*.

Уживання певної групи слів з префіксом *анти-* активізувалося в межах тематичної сфери України, її національно-державних інтересів — це *антиукраїнський* (*пропаганда, позиція, діяльність, політика, сили* і т. ін.) з похідними *антиукраїнськи, антиукраїнськість, антиукраїнство, антиукраїнізм* (три останні — у значенні відповідного ставлення до всього українського), *антиукраїнець* (перев. у мн.), а також члени кількох інших словотвірних гнізд із семантичною спеціалізацією переважно саме щодо України: *антидержавний* і тепер дедалі частіше вживане *антидержавницький* (*гасло, позиція, пропаганда, акція, діяльність, сили* і т. ін.)²⁸, *антидержавно, антидержавність, антидержавник, антидержавництво; антинаціональний, антинаціонально; антипатріотичний,*

²⁸ Новий академічний словник української мови подає *антидержавницький* із тлумаченням «Те саме, що *антидержавний*» (СУМ-20, т. 1, с. 224), хоча між цими словами, звичайно, є семантичні відмінності.

антипатріотично, антипатріотизм, антипатріот: «Я прошу Державний комітет у справах національностей та міграції... організувати... перевірку фактів *антиукраїнської, антидержавної, промосковської діяльності підрозділів “Укрзалізниці”, які виливаються у масову дискримінацію громадян України на мовному ґрунті*» (Е. Рілінг. — УС, 2.07.1998); «А проте історія показує, що наша віковична толерантність не веде, як гадалось би, до справжньої злагоди й консолідації суспільства..., а веде... до вимивання, послаблення українства, затим — до *антиукраїнства* і далі більше — *українофобії*» (В. Дончик. — ЛУ, 24.05.2001, с. 3); «Зростання опору владі темряви, силам корупції, авторитаризму, *антиукраїнізму*, беззаконню, спробам повернути країну в мертво радянське минуле. Віра в те, що ідея вільної європейської України переможе!» (Ю. Щербак. — Д, 28.12.2012, с. 7); «Та вже час схаменутися та скинути широкий московський зад, що засів на карку українського народу завдяки *українофобам, манкуртам, безбатченкам, зайдам*, які віддавна ведуть *антинаціональну політику!*» (М. Корінь, читачка. — УМ, 19.05.2011, с. 10); «А NN упродовж короткого періоду заснував ось уже п'яте видання..., яке, як і його попередники, *антинаціонального, антидержавного спрямування*» (В. Герман. — Сл. Пр., 1997, ч. 10).

У зв'язку з увиразненням різко негативного ставлення з боку певних політичних сил України і Росії до ролі Галичини в сучасних процесах українського націє- і державотворення стали помітними одиниці *антигалицький (антигаличанський), антигаличанство*²⁹. Модель з *анти-* активно зростає (див. наприклад, у п.1 серед новіших прикладів — кінця 2013 / початку 2014 рр.: *антимайдан, антимайданівський, антимайданівець, антиавтомайдан* та деякі ін.).

У полемічних текстах уживання одиниць з *анти-* нерідко будується як градація, каскад відповідних означень: «*Антиукраїнськими, антидержавницькими, антибудівничими* настроями... кишать

²⁹ Див., наприклад: Пилипчук Д. Болять мені загублені слова : Мій додаток до першого тому Словника української мови у двадцяти томах. — Біла Церква, 2012. — С. 377–379.

російськомовні шовіністичні часописи» (Микола Кагарлицький, письменник. — ВК, 7.07.1999); «Ми вважаємо, що в суті своїй це рішення Верховної Ради... є *антиконституційним, антидержавним і антиукраїнським*» (Відкритий лист Одеської організації Спілки письменників України до Верховної Ради. — ЛУ, 22.10.1998, с. 2); «Львівський міськком КПУ звернувся з відкритим листом до голови Львова В. Куйбіди: "...Вважаємо, що подібні Ваші дії... фактично спрямовані на піддрив цілісності нашої держави і є *антинародними, антиконституційними й антидержавними*"» (ВУ, 1999, № 13, с. 1); пор. у заголовку газетної публікації: «Осінь як час опозиції (Хто надихатиме наступні виступи з префіксом "*анти*"?)» (В. Кіпіані. — УМ, 4.09.1997, с. 3).

Щодо оцінної конотації кількох з найчастотніших у радянський час дериватів цієї моделі із суспільно-політичної сфери, то у зв'язку з різким структуруванням суспільства й наявністю в різних його верств цілком відмінних поглядів на той самий об'єкт вона вже зазнала відповідних модифікацій. Так, прикметник *антинародний*, не втрачаючи своєї несхвальної конотації, тепер з однаковим успіхом уживається з боку як лівої, так і правої опозиції щодо влади й щодо одне одного, пор.: «*Антинародний режим* будь-якою ціною перешкоджає чесним журналістам виконувати свій професійний обов'язок» (Товариш, 2001, № 35, с. 6), «Ліві прагнуть зміни *антинародного курсу*, яким нас досі вів та хоче вести надалі Л. Кучма» (Ф. Тимків. — ВУ, 1999, № 13, с. 2) — «*Антинародний уряд* має піти у відставку» (В. Наливайченко, голова політради партії «Наша Україна». — УМ, 25.03.2011, с. 2); слова *антирадянський, антикомуністичний (антикомунізм, антикомуніст)* у слововжитку лівих сил зберігають свою несхвальну конотацію («...різке падіння тиражів *антикомуністичних видань*, таких, як чорновілівська (так. — О. Т.) "Час-Тіме", "Літературна Україна", "Независимость", "Народна газета"»). — Комуніст, 1998, № 28), тоді як за його межами вони вживаються у їхніх власних номінативних значеннях або і з позитивною конотацією³⁰: «Ну, яким чином можна було нам

³⁰ Пор. так само, наприклад: *Ридел С.* Неологізмите в езика на българския периодичен печат // Български език. — 1995. — Кн. 4. — С. 306.

13 листопада 1988 року, коли я головував на першому *антирадянському* мітингу в Києві, піти на мітинг без романтизму, без віри в те, що це треба зробити?» (Дмитро Павличко. Подорож в окопи... — УК, 11.04.1998, с. 10), «...комуністи пропозицію Президента провалили. Зізнаюся, захищати її не хотілося і нам, патріотам і *антикомуністам*» (В. Чорновіл. — Час, 6.11.1997, с. 1); у дискурсі лівих сил зберігає свою несхвальну конотацію й *антипартійний*.

Значно меншу продуктивність творення та частотність уживання виявляють одиниці з префіксом *проти-*: *протинатовський*, *протипрезидентський*, *протиукраїнський* («...вагомі докази *протиукраїнського*, антинаціонального, тому й антинародного, режиму влади»: Р. Анчаров. — УС, 17.06.1999, с. 8) та ін., активізувалися у вжитку *протиправний*, *протиурядовий* та деякі ін. Цікавим мовним явищем став такий словотвірний ланцюжок: *проти всіх* (один з варіантів голосування у виборчих бюлетенях) — *Противсіх* (саме на таке прізвище змінив своє «батьківське» один з претендентів на посаду Президента України у виборах 2010 р.: *Василь Васильович Противсіх*) — *противсіхи*, мн. (несхвально про тих виборців, які не голосують за жодну з кандидатур, називаючи їх однаковою мірою неприйнятними, хоча така позиція, на переконання творців неологізму, на руку тільки кандидатам від влади) — *противсіхство* (назва самого цього явища), *противсіхський* («...Такі погляди і є причиною розвитку серед українців песимістичних “*противсіхських*” поглядів, поглиблення і так історично властивих нам анархічних почуттів»: О. Музичко. — Д, 14.09.2012, с. 5), *противсіхівець* («— Ви критикували попередню владу, критикуєте й теперішню. Не боїтесь отримати репутацію “*противсіхівця*”?»: О. Гутик. — ВЗ, 27.06.2013, с. 9).

3.7. Утворення з префіксами *до-*, у деяких випадках *перед-* — *пост-*, рідше *після-*, ще рідше *по-*. Це часові моделі на позначення періодів (подій, явищ і т. ін.) до і після відповідних «віх» (частіше фіксуються моменти «після», тобто суспільство хоче бачити й оцінювати себе не так у минулому, як тепер — після

тих чи інших знакових, на його думку, історичних періодів, подій і т. ін.)³¹. Такими «віхами» стали:

а) насамперед радянський / соціалістичний період в історії країни, звідси творення й досить частотне вживання прикметників *пострадянський*, *зневажл. постсовковий / післярадянський (період, суспільство, країна і т. ін.; пострадянський простір* — про сукупність колишніх республік СРСР), *постсоціалістичний / післясоціалістичний, посткомуністичний / післякомуністичний* (останні означення, як і наступне, стосуються не тільки колишнього СРСР, як *пострадянський*, а й колишніх країн «соціалістичного табору»: *постсоціалістичні / посткомуністичні країни*), *посттоталітарний, післякультивський / посткультивський (часи, «відлига» і т. ін.)* — те саме, що *післясталінський*; з іншою мотивацією: *постколоніальний* (про Україну та інші колишні «національні» республіки СРСР), *постімперський* (про період, держави, події і явища після розпаду СРСР); похідні від прізвища Сталіна як уособлення найбільш знаково-трагічного періоду в історії СРСР: *післясталінський / постсталінський*. Наприклад: «Однак грузини, як, скажімо, й українці, є все ж *пострадянським* суспільством» (Е, 4.10.2012, с. 5); «Україна дрейфує у *постсовецькій* баюрі» (А. Єрьомін. — ВЗ, 25.07.2000); «Україна вступила чи принаймні вступає у так званий *посткомуністичний* період» (Ю. Пригорницький. — ЛУ, 3.10.1991, с. 2); «Україна, крім *посттоталітарної*, є ще й *постколоніальною* державою» (С. Грабовський. — Час, 5.06.1997); «Унаслідок помаранчевої поразки українське суспільство досі залишається радше *постколоніальним* і *постсоветським*, аніж громадянським» (В. Пономарьов. — Кр., 2009, ч. 7-8, с. 8). Існують звороти *пострадянський (посткомуністичний, постколоніальний і т. ін.) синдром (комплекс)* — про наявність відповідних ознак у свідомості сучасного суспільства: «— Студентська революція відбувалася в контексті *пострадянського синдрому*, коли тільки-но розвалився Радянський Союз» ([Із інтерв'ю зі співачкою Марією Бурмакою]. — ВЗ, 18.10.2012); «І коли одна буцімто українська... журналістка... заявляє, що вона запоем читає російські ресурси,

³¹ Пор. також: *Костомаров В. Г.* Зазнач. праця. — С. 185-186.

а українські лише проглядає, то це і є якраз *постколоніальний синдром*» (П. Кралюк. — Д, 1.02.2013, с. 20). Етапною подією для творення цієї моделі став також Голодомор 1932 — 1933 рр. з характеристикою його як *геноциду: постгеноцидний, рідше післягеноцидний (синдром, суспільство)*;

б) окремі події і явища другої половини 80-х — початку 90-х років ³² — це «перебудова», звідси *доперебудовний — післяперебудовний / постперебудовний*; найбільша в історії людства техногенна катастрофа на Чорнобильській АЕС 1986 р.: *дочорнобильський — післячорнобильський / постчорнобильський, рідко почорнобильський* (наприклад, у назві книжки: Т. Гундорова. *Післячорнобильська* бібліотека. Український літературний постмодерн. К., 2005); путч 1991 р. (спроба державного перевороту в серпні цього року з метою збереження СРСР): *післяпутчевий*;

в) окремі події і явища часів уже незалежної України — це «Помаранчева революція» (кінець 2004 — початок 2005 рр.), «Майдан» (те саме, що «Помаранчева революція», основні події якої розгорталися на майдані Незалежності в Києві, рідше — те саме, що «Євромайдан») і «Євромайдан» (кінець 2013 — початок 2014 рр.): *допомаранчевий — постпомаранчевий / післяпомаранчевий, рідше* (переважно в лексиконі опонентів) *посторанжевий (Україна, суспільство; «Розчарування демократичного виборця поглиблювалося також нескінченними чварами в постпомаранчевому таборі»: С. Шебеліст. — Д, 19.10.2012, с. 4); передпомаранчевий* (активізувалося особливо 2013 р. уже в метафоричному значенні «такий, який був перед «Помаранчевою революцією»: *настрій, ситуація, синдром, наприклад: «— ...Який рівень протестних настроїв засвідчують українці тепер? Наскільки він “передпомаранчевий”?»: А. Ганус. Передпомаранчевий настрої. — Е, 11.07.2013, с. 5; «В Україні передпомаранчева ситуація»);*

³² Пор. утворення в мовах інших слов'янських народів цього періоду аналогічних одиниць з точкою відліку від власних «віх» — таких, як п. *postsolidarność* (від назви широковідомої антикомуністичної організації «*Solidarność*»), *postsolidarnościowy / posolidarnościowy*, ч. *postsametový* (від *sametova revoluce* — «оксамитова революція» в листопаді 1989 р.), *postpřelomový* і под. (див., зокрема: *Komparacja współczesnych języków... — S. 86*).

постмайданний / післямайданний — щодо обох «Майданів» (*постмайданне суспільство*; «Сьогодні наше суспільство є суспільством тотальної недовіри, що є наслідком *післямайданного синдрому*»: І. Лосєв. — Д, 17.08.2012, с. 20); чергові президентські вибори та вибори до Верховної Ради України: *довиборн(ч)ий* (рідко) — *післявиборн(ч)ий / поствиборн(ч)ий*³³; світові фінансові кризи 1998 і 2008 рр.: *докризовий* — *післякризовий* («Нині розмір кредитного портфеля становить трохи менше, аніж у *докризовому* 2008 році... Таким чином, банківська система України... майже підійшла до *докризових* показників кредитування». — УМ, 28.08.2013, с. 5).

Помітно активізувалося вживання інтернаціоналізму *постіндустріальний* (*період, епоха, доба, суспільство, країни, світ*). В окремих випадках виступають тільки одиниці з *до-*, оскільки період «після» ще не настав: *доринковий* (*відносини, період, суспільство і т. ін.*), *доінтернетний* (*період*).

Рідше такі моделі реалізуються в іменниках — назвах відповідних періодів («у часи *перебудови й постперебудови*»), явищ (*посткомунізм, постсталінізм, посттоталітаризм, постмодернізм і постмодерн* — у мистецтві) і ознак («*пострадянськість* менталітету широких верств населення України», *постколоніальність* і под.), ще рідше — в назвах осіб, наприклад: «Дикий ринок, створений *посткомуністами* під привабливими гаслами...» (Є. Голібардов. — ВК, 19.11.1997, с. 5), пор., наприклад, у польській мові: *postkomunizm, postkomuna, postkomunista*, зневажл. *postkomuch*.

Ось, наприклад, визначення літературним критиком такого періоду в історії української літератури, як «покоління *епохи пост*»: «*пострадянське, постколоніальне, постчорнобильське, постхристиянське, постмодерне*, а в сумі апокаліптичне» (Р. Харчук. — Слово і час, 1998, № 2, с. 24).

³³ Пор., наприклад: «В Україні ніхто не буде планів більш ніж на чотири роки. Адже кожні чотири роки у нас вибори... От і зараз усі прогнози щодо курсу гривні поділяються на "*до*" та "*після*" виборів» (З. Воронович. — ВЗ, 18.10.2012, с. 10).

З іншого боку, серед одиниць з цими префіксами, досить активних у радянський час, зі зрозумілих причин зазнали дезактуалізації прикметники з такою точкою відліку, як «Жовтень»: *дожовтневий* — *пожовтневий* (*період, література* і т. ін.), тоді як нейтральні в стилістичному реєстрі, «непафосні» *дореволюційний* — *післяреволюційний* стали просто менш частотними у вжитку, а також *післяз'їздівський* (з відліком від чергового з'їзду КПРС).

3.8. Утворення з префіксами *супер-, над-, най-, гіпер-* і *ультра-* — це моделі зі значенням найвищого ступеня вияву ознаки (пор. також у композитах: *мега-, мульти-* та ін.: див. п. 2.2).

У зв'язку, з одного боку, з посиленням у суспільстві тенденцій до орієнтування на західні зразки з їхнім культивуванням «позитиву» (кращого, більшого і т. ін.), особливо в мові реклами, а з другого, — зі значним розширенням сфери вживання молодіжного сленгу стало поширюватися вживання слів (іменників, прикметників, прислівників) з префіксом *супер-* зі значенням найвищої оцінки — найкращої якості когось, чого-небудь або найвищої інтенсивності дії, ознаки: *суперавтомобіль, супердержава, суперзірка* (про людину), *суперклас, суперлайнер, суперліга* (у баскетболі та ін.), *супермодель* (про людину), *суперновина, суперпрограма* (на телебаченні, радіо), *суперпроект, суперпропозиція, суперфорвард, суперхіт, суперціна* (нібито особливо низька ціна на певний товар — з мови реклами), *супершоу, супер'якість* («Супер'якість — за суперціною!»); у різноманітних конкурсах: *суперакція, суперприз, суперпереможець* і под.: «Супертираж — супервиграш! Запрошуємо взяти участь у спеціальному супертиражі лотерей “Спортлото”... Бажаємо вам супервиграшу» (з реклами від «Київспортлото»: ВК, 19.06.1991, с. 3); *суперактуальний, суперкомфортний*, сленг. *суперкрутий* (*суперкрута тачка* — про автомобіль), *супермодний, суперновий, суперпопулярний, суперпрогресивний, суперсекретний* та ін.: «супернастеризоване молоко “Селянське”» (напис на упакуванні); «суперзволоження шкіри», «суперзволожена шкіра» (з реклами косметичного засобу). У мові реклами, в назвах товарів і т. ін. цей префікс пишуть також окремо: «Депозит “Супер вклад”» (УМ,

16.10.2012, с. 13); «*XL-супер капсули* — надпотужний засіб» (ГПУ, 23.11.2012, с. 8); «*Супер Київстар*» (пакетний тарифний план цієї компанії мобільного зв'язку); морозиво «*Супер пломбір*». Значно поширилися у вжитку також лексикалізовані утворення на основі цього префікса — *супер* як прикметник і прислівник (див. п. 5).

Відбувається також активізація, хоча й меншою мірою порівняно з *супер*-, похідних з українським префіксом *над*- зі значенням найвищого вияву ознаки: *надактуальний, надвнятковий, надвпливовий, надгігантський, надпатріотичний, надприбутковий, надшикарний* та ін.; *надінфляція, надконцентрація, наднапруження, надуспіх, надцентралізація (влади)* та ін.

Досить продуктивно стало розвиватися вживання префікса *най*- зі значенням найвищого ступеня вияву ознаки³⁴ (особливо в мові реклами), в тому числі і в поєднанні з відносними прикметниками: «"Чумак"! *Найпомідорніша* томатна паста!», «*Найкавовіша* кава!»; «...в *найукраїнськішому* з українських міст нашої держави» (Суч., 2004, ч. 9, с. 158). У назвах різноманітних конкурсів, рейтингів тощо та в газетних інформаціях про такі події вживається також лексикалізована форма цього префікса з його подвоєнням: «Тепер стало модно (берімо вище: престижно!) під кінець року проводити різні опитування, аби вибрати людину (людей) року чи різних там... *найнай...*» (ЛУ, 2.03.2000, с. 8); «*Най-най...* Названо двадцять *найзнаменитіших* жінок ХХ століття. Багатомовне журі Британської академії наук... визначило двадцять *найрозумніших, найпривабливіших* і *найвпливовіших* жінок століття, що минає. ...Можемо пишатися, що в сузір'ї *найкращих* українка Лариса Латиніна... із Херсона, а також киянка Голда Меїр, *найшановніший* прем'єр-міністр в історії

³⁴ Пор. явище розширеного вживання префікса *naj*- у сучасній хорватській мові — від звичайних форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників до іменників зі значенням найвищого ступеня якості (подібно до англ. *super-*) з написанням як разом, так і окремо: *najfilm, najfestival, naj restoran, naj snajperist* і под.; певні зразки цього явища простежуються і в сучасній польській мові, але поки що у сфері з досить вільними нормами слововживання — у соціальних мережах Інтернету: *naj blog, wpis «Naj story»* (див.: *Kryżan-Stanojević B. Naj- w roli «dzokera»: Nowe użycie przedrostka naj- w języku chorwackim // Współczesna komunikacja językowa : Najnowsze zmiany w leksyce i słowotwórstwie języków słowiańskich / Red. nauk. Z. Rudnik-Karwatowa. — Warszawa, 2008. — S.123-134).*

Ізраїлю» (М. Кузьміна. — КВ, 10.03.2000); «Най-най-най...» (рубрика в газеті «Україна молода», де подаються матеріали про найпомітніші останнім часом події та явища, найвідоміших людей).

Підвищилася частотність уживання і продуктивність творення слів з префіксами *гіпер-* і *ультра-* зі значенням найвищого, крайнього ступеня вияву ознаки:

- *гіпердефіцит*, *гіперінфляція* (*гіперінфляційний*), *гіперкорупція* (*гіперкорумпований*), *гіпермаркет* (магазини з такою назвою з'явилися після появи *супермаркетів*), *гіперстагнація*, *гіперцентралізація* (*влади*) та ін.; у зв'язку з розвитком інформаційних технологій: *гіпертекст*, *гіперзв'язок*, *гіперпосилання* і под.; *гіперактивний*, *гіперелітний*, *гіперпопулярний*, *гіперскандальний* і под.;

- як крайній вияв займаної соціальної позиції (несхвально — з погляду опонентів): *ультрарадикальний* (*ультрарадикалізм*, *ультрарадикал*), *ультрадемократ* (кінець 80-х — 90-і рр.), *оказ*, *ультраперебудовник* (кінець 80-х рр.), часто: *ультранационаліст* (*ультранационалізм*, *ультранационалістичний*), *ультрапатріот* (з похідними), *ультрашовініст* (з похідними), *ультрасепаратист* (з похідними) та ін.

4. Суфіксація іменників (з активізацією низки моделей суфіксального словотворення в широкому стильовому діапазоні від книжних, публіцистичних до розмовних).

4.1. Суфіксальна фемінізація (моція) — творення / актуалізація іменників жін. р., похідних від іменників чол. р., на позначення осіб жіночої статі переважно за родом занять (професійною й суспільною діяльністю) та соціальним становищем (посадою, званням тощо), рідше — за місцем проживання, етнічною належністю та деякими іншими ознаками. Ця тематична сфера словотворення є, звичайно, однією з найактуальніших у мовному житті сучасного суспільства. Чинниками для її активізації стали не тільки поява нових або актуалізація вже наявних понять, що потребують мовного вираження, — як наслідок ширшого залучення жінок до сфер

«чоловічої» діяльності, а вже й, безперечно, зростання в українському суспільстві ідей фемінізму, спрямованих, зокрема, й на подолання «мовної дискримінації» жінки³⁵. Наприклад (з різним місцем позиціонування таких фемінативів на шкалі від розмовної до вже нейтральної стильової закріпленості): *банкїрка, барменка, бізнесменка, візажистка, водійка, дизайнерка, коментаторка, комп'ютерниця, кооператорка, менеджерка, модельєрка, піарниця, продюсерка, роботодавиця, спонсорка; байкерка, рокерка, хакерка; бойовичка, рекетирка; ваххабітка, ісламістка, шахідка*; у діяльності «силових» структур: *солдатка* «жінка-солдат», *десантниця*, актуалізоване *міліціонерка, даї(ї)шниця* (працівниця ДАІ); *односелиця* — від *односелець* (пор. уже раніше фіксоване словниками *новоселиця*); *державниця, достойниця*; як члени політичних течій, партій: *«рухівка», «регіоналка», «свободівка»* (жінки — члени таких політичних об'єднань, як Народний рух України, Партія регіонів України, «Свобода»); у сфері спорту — цілком нейтральні номінації: *багатоборка, боксерка, важкоатлетка, дзюдоїстка, каратистка, культуристка, плавчиня, спринтерка, стаєрка*; слова, що перейшли з розряду потенційних до цілком реальних: *хокеїстка, штангістка*. Пор. у плані реалізації гендерної політики соціальної рівності щодо жінок, наприклад, довідкову рубрику часопису «Критика» (гол. ред. Григорій Грабович): «Автори й авторки (подібна рубрика в інших виданнях має звичайно назву на зразок «Наші автори». — *О. Т.*). Н. В-ка — *літературознавиця, критикиня, перекладачка, редакторка* літературного часопису... Є. К-ка — доктор філологічних наук, професор, *завідувачка* відділу..., *авторка* низки розвідок...» (2012, ч. 11-12, с. 1). Однак не меншим, а, можливо, навіть більшим, ніж власне соціальний, стимулом для активізації моційного словотворення в українській мові на її сучасному етапі є системно-нормотворчий чинник — прагнення до максимально повної реалізації тих можливостей, які

³⁵ Див. докладніше, зокрема: *Тараненко О. О.* Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух // *Мовознавство*. — 2005. — № 1. — С. 21-23; *Архангельская А.* Сексизм в языке: мифы и реальность. — Олотаус, 2011. — С. 188-234.

закладені в словотворчому потенціалі української мови, які формують її своєрідність (тому повніше це явище слід, очевидно, розглядати саме під цим кутом зору: див. п. 2. 1 розд. II).

4.2. Іменники на *-u(i)з-ація*, рідше *-ація* — моделі зі значенням переходу до якісно іншого стану, які включають як активне запозичання відповідних іншомовних слів у цілому (у зв'язку із суспільною актуалізацією в зазначений період позначуваних ними понять — наприклад, *глобалізація*, *ісламізація*), так і актуалізацію у вжитку вже наявних та творення нових слів³⁶. Це деривати переважно від іншомовних основ, які сприймаються здебільшого як формально віддієслівні, але з погляду реальної деривації вони далеко не завжди спираються на відповідні власне дієслівні основи й більше того — самі можуть ставати основою для творення дієслів. За своєю тематичною спрямованістю в межах соціальної сфери (крім слів з досить загальним значенням, як *віртуалізація*, *глобалізація*, *інституціоналізація*, *структуризація*: *українського політикуму*, *Верховної Ради* та ін.) це переважно одиниці на позначення нових, оновлюваних і взагалі актуалізованих понять:

1) державного устрою країни: *суверенізація* (*республік СРСР, України*: в основному щодо періоду 1990 — 1991 рр.; пізніше — *інформаційної сфери, повітряного простору, церкви* і т. ін. *України*); *соборизація* («Попри всі зусилля поневолювачів народ України через віки проніс мрію і волю до *соборизації* всіх українських земель у власній державі». — УК, 26.01.1999, с. 4); навпаки, *регіоналізація* (*України*) і як її крайній вияв — *федералізація* (проблема [нібито] необхідності федеративного устрою України з підігріванням сепаратистських настроїв у регіонах постійно пропагується насамперед з боку сил російської політичної орієнтації, Комуністичної партії України і в окремі періоди особливо загострюється: в 1991–1992 рр., восени 2004 р. — під час «Помаранчевої революції», з

³⁶ Пор. також, наприклад: *Коряковцева Е.И.* Производные nomina actionis и языковой образ постсоциалистического общества (на материале русского, польского и чешского языков) // Відображення історії та культури народу в словотворенні. — К., 2010. — С. 133-144.

кінця 2013 р. — у зв'язку з «Євромайданом», зміною державної влади в країні та збройними масовими заворушеннями в Донбасі з весни 2014 р. та агресією Російської Федерації проти України) (два останніх слова не є абсолютними неологізмами): «ЗМІ, зокрема й телеканали, мають зрозуміти, що саме Україні намагаються нав'язати під виглядом “федералізації”, кому вигідні процеси деінтеграції країни» (С. Грабовський. — Д, 14.02.2014, с. 19); останнім часом стало вживатися також *сепаратизація (України)*; *вертикалізація* ([виконавчої] влади: установа відношень жорсткої підпорядкованості — «вертикалі» — нижчих органів виконавчої влади вищим, початок якого пов'язують з періодом президентства Л. Кучми, а посилення — з роками президентства В. Януковича);

2) суспільно-політичного життя країни, державної та суспільної ідеології, національно-культурного розвитку українського народу: *демократизація* (інтенсивна актуалізація цього слова з часів «перебудови»); *лібералізація (суспільного життя, візового режиму, норм літературної мови)*; *плюралізація (суспільного життя, форм власності та ін.)*; *легітимізація*; *гуманізація (освіти, законодавства, армії та ін.)*, *гуманітаризація (освіти)*; *міфологізація* (з одного боку: *історії, Великої Вітчизняної війни та ін.* — з другого боку: *масової свідомості і под.*); *піаризація* (з одного боку: *політика, нового бренду та ін.* — з другого боку: *суспільства, країни і под.*); *екологізація (навколишнього середовища, виробництва)*; *інформатизація, комп'ютеризація, інтернетизація (шкіл, країни)*; *олігархізація* («Рівень олігархізації української економіки перевищує 75 %». — Е, 27.12.2012. с. 24); *фашизація* — актуалізація цього слова в дискурсах спочатку лівих, проросійських політичних кіл у застосуванні до ідеології правих кіл української орієнтації — переважно тих, що позиціонують себе як «націоналісти»: *фашизація України*, а наприкінці 2013 — на початку 2014 рр. у зв'язку із застосуванням режимом Януковича силової тактики, юридично невмотивованих репресій щодо учасників «євромайданів» уже навпаки — в загальнодемократичному дискурсі щодо діяльності державного керівництва (з його аж ніяк не проукраїнськими симпатіями) та силових органів: «...відбулася

повна *фашизація* міліції» (з виступу опозиційного політики Юрія Луценка на майдані Незалежності в Києві 2 лютого 2014 р.), з весни 2014 р. унаслідок посилення з боку Російської Федерації відверто антиукраїнської ідеології та політики й початку воєнної агресії проти України — активізація вживання цього слова щодо Росії: *фашизація Росії, російської суспільної свідомості* і т. ін.; *«майданізація»* (Києва, України; небезпека *«майданізації»* Росії; з різко несхвальною конотацією з боку представників тодішнього державного керівництва, політичних опонентів: *насильницька «майданізація» України*), тобто поширення явищ суспільного протесту з майдану Незалежності в Києві (маються на увазі події осені 2004 і кінця 2013 — початку 2014 років: див. п. 1) на інші регіони; низка іменників з префіксом *де-* (див. 3.2.1): *деідеологізація, деколективізація, декомунізація, департизація, деполітизація, дерадянізація* та ін. — з можливим утворенням від них уже безпрефіксних іменників як позначення відповідних явищ на новому витку розвитку суспільства: *комунізація, партизація*: «Політична криза в Україні скресла в бік *структуризації* і *партизації* суспільства» (Н. Харчук. — Час, 1997, № 10, с. 2). У нових історичних умовах відбулася актуалізація слів *українізація* (з розвитком нового значення: *українізація комп'ютерів*) і *русифікація*; поряд з останнім словом стали вживати також *росіянізація*;

3) економіки — по-перше, періоду кінця 80-х — початку 90-х рр.: *бартеризація* (економіки, народного господарства, міжвідомчих відносин); *ваучеризація* (від *ваучер* — неофіційна назва, за російським зразком, приватизаційних майнових чеків); *купонізація* (введення в Україні 1992 р. як тимчасового платіжного засобу — до запровадження національної валюти — купонокарбованців); *талонізація* (населення, країни); *лібералізація* (цін); *індексація* (заробітної плати, пенсії), наприклад: «Плюс *бартеризація* усієї країни?» (Т. Позняківська. — Час, 9.04.1998), «На початку незалежності була так звана *бартеризація*: підприємства розраховувалися між собою не грошима, а товарами» (ГПУ, 26.07.2013, с. 6); по-друге, періоду 1990-х — 2000-х рр.: *приватизація* (актуалізація цього слова); *капіталізація* (актуалізація слова в одному

із значень — «перехід суспільства до капіталістичного укладу економіки»); *маркетизація, менеджеризація; валютизація, доларизація (економіки); офшоризація (економіки — з переміщенням приватних капіталів в офшорні зони); орендизація; корпоратизація (державних підприємств; з похідними корпоратизувати, -ся, корпоратизований); фермеризація (сільського господарства); фіскалізація; монетизація (пільг: заміна соціальних пільг грошовою компенсацією за них); комерціалізація (спорту, науки, мистецтва та ін.: активізація вживання слова з появою спільнокоренових комерціалізувати, -ся, комерціалізований); тінізація (економіки; з появою тінізуватися, тінізований)*, наприклад: «Під прапором ідеї “дозволено все, що не заборонено законом” (а законів ще майже не було) відбулася хаотична “капіталізація” економіки. За рахунок збідніння одних казково збагатилися інші» (І. Черленяк. — УС, 25.03.1999, с. 7); «Долар, він і в Києві долар. Суцільна доларизація нашої економіки давно вже стала фактом» (ГУ, 6.04.1995);

4) загальносоціальної проблематики, культури, суспільної моралі, духовності (це позначення переважно негативних явищ у житті сучасного суспільства — зuboжіння населення, девальвації моральних і духовних принципів тощо; можливі випадки усвідомлюваного мовцями дисонансу між «книжністю» утворень цього словотвірного типу і їх реальним змістовим наповненням: *бидлізація і под.); меркантилізація; інфантилізація (суспільства, молоді); сексуалізація (культури, мистецтва); гламуризація (життя, мистецтва та ін., тотальна гламуризація свідомості)*³⁷; *скандалізація; вандалізація (суспільства); екстремізація (суспільства, масової свідомості, політичного процесу); маргіналізація (українського суспільства, культури, кіно та ін.); щодо посилення криміналізованості суспільства — криміналізація (економіки, міліції, влади, суспільства, країни), мафі(і)зація, бандитизація (країни, влади; повальна бандитизація); кланізація (бізнесу, ЗМІ та ін.); наркоти́зація (молоді, населення, країни), наркоманізація; люмпенізація,*

³⁷ Див.: Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). V // Мовознавство. — 2014. — № 1. — С. 11-12.

жебракізація (населення; масова *жебракізація*); *плебеїзація* — а) в загальносоціальному плані — як зубожіння населення; б) у плані суспільної духовності — як її девальвація (*суспільства, духовності, духу*), зневажл.-підсил. до другого з цих значень — *бидлізація; ідіотизація* (населення, молоді; масова *ідіотизація*), підсил. *дебілізація* (молоді, *суспільства*; «Укупі з нестабільністю виплат заробітної плати такий стан соціальної інфраструктури регіону призводить до масового збільшення злочинності й появи такого специфічного явища, як соціальна *дебілізація населення*»: М. Алфьоров. — УС, 3.01.2002, с. 4), *параноїзація, шизофренізація, шизоїзація, олігофренізація*; у національно-мовному плані: *манкуртизація* (населення, молоді, *українців*); у культурно-мовному плані: «*суржикізація*» (*української мови, культури*).

На позначення тих чи інших реальних або можливих негативних тенденцій у розвитку України стали вживатися також деривати від назв країн та інших топонімів, від прізвищ (в основному політиків) та деяких інших розрядів власних назв³⁸. Так, щодо відповідних можливих аспектів політичного та економічного розвитку країни — *латиноамериканізація*, іноді «*бананізація*» (мається на увазі вислів «*бананова республіка*»): «Україна має всі шанси стати нормальною європейською державою. Пророцтва щодо неминучої «*бананізації*», мені здається, — суто емоційні перебільшення» (Іван Дзюба. — ПіК, 1999, № 18, с. 39); щодо можливого розвитку державного устрою країни — *балканізація, югославізація*, тобто розпад після гострих збройних протистоянь за національно-мовними та релігійними ознаками на окремі державні утворення, з близьким значенням — *ліванізація*: «небезпека *балканізації* України»; «... відмова від федеративного устрою держави, що може призвести

³⁸ Див. також: *Стишов О. А.* Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). — К., 2003. — С. 134; *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słownictwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser.* — Opole, 2003. — S. 324-325; *Ферм Л.* Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). — Уппсала, 1994. — С. 68-70; *Земская Е. А.* Активные процессы современного словопроизводства // *Русский язык конца ХХ столетия (1985-1995).* — М., 1996. — С. 108; *Waszakowa K.* Perspektywy kognitywnego opisu słownictwa (kognitywna interpretacja znaczenia derywatu) // *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 10: Językoznawstwo.* — Warszawa, 2002. — S. 256-258.

до небезпечного в сучасній Україні ефекту “балканізації” (ланцюгової реакції безперервного територіального дроблення) або “ліванізації” (національної “паспортизації” населення з метою забезпечення представництва у державних органах)» (М. Орзіх. — ГУ, 6.07.1993, с. 3) (пор. у сучасних південнослов’янських мовах одиниці на зразок болг. *македонизация*, *сърбизация*, серб. *косовизација*); щодо культурно-мовних аспектів — *ірландизация*, тобто втрата корінною нацією своєї мови і, як наслідок, значною мірою й культури та послуговування мовою колишньої метрополії за наявності власної державності: «Другий абзац 10-ї статті [Конституції України. — О. Т.] криє в собі величезну небезпеку майбутніх конфліктів, розламу України, її *ірландизації*» (Павло Мовчан. — Сл. Пр., 1996, ч. 5); щодо культурних аспектів розвитку в умовах сучасного глобалізованого світу — *американізація*, *макдональдизація*, *снікеризація* і под.³⁹ Складнішою є семантична структура слова *білорусизація* (від назви сусідньої країни й народу з історією та сучасним станом, найбільшою мірою подібними до ситуації в Україні), тобто розвиток країни ніби за зразком сучасної Білорусі: а) у зовнішньополітичних аспектах — потрапляння в економічну та політичну залежність від колишньої метрополії, тобто від Росії: «Аналіз документів, які належить підписати Леоніду Кучмі під час візиту до Російської Федерації, навів народного депутата на сумну думку: Україну чекає стрімка “білорусизація”, а “перлини української економіки” перекочують у власність кремлівських “нових росіян”» (О. Дмитричева. — КВ, 27.02.1998); б) у внутрішньополітичних аспектах — розвиток у напрямі авторитарного політичного режиму: «“Україна рухається шляхом *білорусизації*. На це вказують розправи з політичними опонентами з допомогою судів...”, — наголосив під час конференції Станіслав Шушкевич» (УМ, 13.12.2012, с. 3); в) у культурно-мовному аспекті — тенденції, подібні до *ірландизації*. З інших відтопонімних дериватів: *європеїзація* (України — актуалізація цього слова як позначення одного

³⁹ Див.: Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). V // Мовознавство. — 2014. — № 1. — С. 29-30.

з можливих її кардинальних цивілізаційних курсів); *чорнобілізація (України, Землі; духовна, мовна чорнобілізація)*.

Найчастотніше вживаними похідними цього словотвірного типу від прізвищ політиків є: *(де)кучмізація* (ці іменники вживалися переважно в період другого президентства Л. Кучми; непродуктивність подібних утворень від прізвищ ще двох Президентів України — В. Ющенко і В. Януковича — можна пояснити, очевидно, насамперед «незручністю» для такого роду словесних операцій самих їхніх прізвищ); від прізвищ радянських лідерів — *сталінізація* і ще більше *десталінізація* (особливо це стосується періоду пізньої «ребудови»); від прізвищ лідерів сусідніх країн — *лукашенкізація (України)* і *путінізація (України)* (від прізвищ президентів Республіки Білорусь О. Лукашенка та Російської Федерації В. Путіна): переважно щодо крену внутрішньої політики України у період президентства В. Януковича в бік наближення до політичного ладу в Білорусі або в Росії. Як реакція з боку певних політичних сил України (переважно лівих, проросійських) і Росії на посилення ролі Галичини в сучасних процесах українського націє- і державотворення — виникнення у відповідних дискурсах дериватів з несхвальною конотацією *«галичанізація» (України)*, *«бандеризація» (України)*.

4.3. Іменники із суфіксом *-щин-а* — це модель з несхвальною або зневажливою конотацією на позначення різко негативних суспільних явищ (з погляду «інших» суспільно-політичних, релігійних та ін. кіл) — явищ як уже з певною «традицією» в українському суспільстві, так і тих, що постійно виникають у зв'язку з переоцінюванням і відкиданням попередніх соціальних, культурних та ін. цінностей і постійно «оновлюються» залежно від нового розставлення «фігур» на різних «шахівницях». Так, серед мовних маркерів антицінностей у загальному комплексі української національно-державницької проблематики у вжитку активізувалися такі слова, різною мірою відомі й давніше, як *малоросійщина, отаманщина, хуторянщина, шароварищина, кочубеївщина* (явище національного зрадництва з боку представників української

політичної еліти; за прізвищем Василя Кочубея, автора доносу на гетьмана Івана Мазепу російському цареві Петру І); у межах цього ж дискурсу — як вираження критичного ставлення до «імперської Росії» — стало вживатися *азійщина* (те саме, що *азіатчина*, але звичайно в застосуванні до явищ саме російської дійсності), ре-актуалізувалося *московщина*. Як один з маркерів антицінностей українського культурно-мовного плану постало слово «*тарануньківщина*» (від *Таранунька*) — для характеристики українського гумору, що ґрунтується на експлуатації «суржику»⁴⁰. На позначення негативних явищ, що дісталися від радянського минулого, стало вживатися *радянщина* («рудименти *радянщини* в суспільстві»; «У 70 — 80-х роках минулого століття Львів витворив особливе явище — письменницький андеграунд. Боротьба однодумців-бунтарів проти *радянщини* не була ідеологічною, “совок” радше викликав відразу на естетичному рівні»: О. Гутик. — ВЗ, 12.09.2014, с. 8), від прізвищ радянських лідерів, ідеологів: *сталінщина*, *беріївщина* (від прізвища *Берія*), *брежнєвщина*, *сусловщина*, *маланчуківщина* — утворення, особливо характерні для періоду «перебудови». На позначення негативних явищ уже незалежної України — від прізвищ її президентів: *кучмівщина*, *ющенківщина*, *януковщина*, прем'єр-міністрів: *лазаренківщина*, *азаровщина*; як характеристика «розкольної» діяльності від початку 90-х років митрополита, а згодом патріарха Філарета, що привела до утворення не залежної від РПЦ Української православної церкви Київського патріархату: *філаретівщина* (у дискурсах його релігійно-політичних опонентів). Серед похідних від прізвищ лідерів інших держав найчастотнішими є *путінщина*, *лукашенківщина*; серед досить помітних функціонує також *жириновщина* (від прізвища В. Жириновського, скандального російського політика, добре відомого, зокрема, своїми різко антиукраїнськими заявами) .

⁴⁰ Див. докладніше: *Тараненко О.О.* Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // Мовознавство. — 2003. — № 1. — С. 32-33.

4.4. Іменники із суфіксом *-ість* — це модель (непродуктивна) творення абстрактних іменників від відносних прикметників у тих випадках, коли таким чином увиразнюється «якісність» ознаки, суспільно важливої для мовців: *українськість* / *неукраїнськість*, *антиукраїнськість* (*дух українськості, прилучення до українськості* та ін.; *неукраїнськість: газети, влади* та ін.), *європейськість* / *неєвропейськість*, *антиєвропейськість* (*європейськість України, причини нашої неєвропейськості* і под.), *азійськість* — як протилежність до *європейськості*, *радянськість* (це слово можна було почути і в радянський час — наприклад, у виступі критика, рецензента літературного твору: «Авторові бракує відчуття того, що я б назвав “радянськістю”»), хоча словники його не фіксували; тепер воно актуалізувалося, але зі зміною позитивної конотації на негативну) і зневажл. *совковість* та деякі ін. Наприклад: «...сучасна влада не може реформувати країну через *радянськість* мислення» (В. Скуба. — Д, 6.10.2009); «П. Симоненко обіцяє, що Компартія ставить перед собою одним з основних завдань повернути нам державу. Треба думати — Радянський Союз. ...Д. Табачник радить жалкувати, що я втратив *імперськість* та якутські алмази» (П. Карпенко, доцент, м. Кіровоград. — УМ, 21.03.2013, с. 8). У зв'язку з розвитком в Україні гендерного руху та наукових досліджень у цій сфері, а також з поширенням різноманітних неканонічних релігійних, окультних та ін. учень стала функціонувати опозиція *жіночість* (досі словники подавали це слово тільки в «якісному» значенні: те саме, що *жіночність*) — *чоловічість*: «категорії *жіночості* — *чоловічості* в мовах світу»; «Датель Буття (Дажбог) діє, як *жіночість* в жінці, і діє, як *чоловічість* в чоловікові» (Лев Силенко. Святе вчення).

4.5. Іменники із суфіксом *-іад-а(-іяд-а)* — модель (непродуктивна) творення іменників з іронічною конотацією на позначення різних явищ досить тривалої й активної, з (частою) зміною учасників, але непродуктивної діяльності в державному житті ⁴¹. Це

⁴¹ В основі її можна вбачати одиниці на зразок *олімпіада, спартакіада* і под., а серед безпосередніх зразків для наслідування — *оказіоналізми* з назв досить

вже відносно усталені «спікеріада», «коаліціада», меншою мірою «прем'єріада», «комітетіада» (про складні й затяжні процеси обрання Голови Верховної Ради України та формування провладної коаліції з її фракцій і окремих депутатів, призначення прем'єр-міністра й формування уряду, розподіл керівництва комітетів Верховної Ради за різними фракціями) та різноманітні оказіоналізми: «Згадаймо лишень кількामісячну ганебну “спікеріаду”, коли Верховна Рада, марнуючи народні гроші, ніяк не могла обрати собі Голову...» (В. Плющ. — ЛУ, 27.01.2000, с. 1); «Ареною боротьби за це стала нова Верховна Рада. В ній одне за одним відбувалися дійства: “спікеріада”, “портфеліада”, “урядіада” — останнє зводилося до того, щоб відправити у відставку уряд А. Кінаха» (ВЗ, 25.07.2002). З варіантом *-іяд-а* найчастіше вживається, очевидно, *коаліціада*.

4.6. Іменники із суфіксом *-ик(ік)-а* — модель (непродуктивна) творення відприкметникових іменників зі значенням збірності на позначення відповідних актуалізованих у сучасному суспільстві понять: *автентика* — автентичне мистецтво, його зразки («Сьогодні молодіжна Європа аж пищить від *автентики*. Поволі почала звертати увагу на речі в національному українському стилі і фінансова еліта нашої країни». — ВЗ, 5.04.2002, с. 16), *аналітика* — аналітичний огляд (огляди), аналітичний прогноз (прогнози), *етніка* — етнічне (національне) мистецтво, його зразки, *конкретика* — 1) конкретні факти, справи, вчинки («Не треба загальних фраз — потрібна *конкретика!*»; «Але стриманість у всіх висловлюваннях, мінімум *конкретики* за підсумками зустрічі... не віщували нічого доброго». — Е, 28.08.2014, с. 1), 2) абстр. ім. до *конкретний*; конкретність («— Чи часто відмовляєтеся від *конкретики* образу, запропонованого автором твору, з тим, щоб чіткіше передати його думку?» — ЛУ, 17.10.02; інтерв'ю з перекладачем), *травматика* — травматична зброя, травматичний пістолет, травматична

популярних перед цим радянського сатиричного кінофільму «*Прохиндіада*, или Бег на месте» — від рос. *прохиндей* (1984 р., кіностудія «Ленфильм», режисер В. Трегубович) і химерного роману Юрія Андруховича «*Московіада*» (1993 р.).

рушниця (*озброєні травматикою*). Пор. зовні подібне *пластика* — пластична операція (див. п. 5).

4.7. Іменники із суфіксом -к-а як наслідок стягнення словосполучень (слів) — це розмовна модель універбації атрибутивних словосполучень (безпосереднього їх стягнення, рідше — стягнення з метонімічним зміщенням, наприклад: *валютка*) та стягнення структури окремих слів, переважно складних⁴²:

а) *автономка* — автономне опалення (в будинках); *автоцивілка* — страхування цивільно-правової відповідальності власників автомобілів та інших наземних засобів транспорту; *акцизка* — акцизна марка; *альтернативка* — альтернативна цивільна служба; «*апаратка*» — апаратна нарада («У січні цього року в Київській міськдержадміністрації відбулася “апаратка”, де розглядалася робота Центру “Тварини в місті”»). — УМ, 13.02.1999, с. 6; слово раніше не виходило поза межі бюрократично-управлінського лексикону); *атомка* — 1) атомна бомба (професіоналізм); 2) атомна електростанція; *безготівка* — безготівкові кошти; безготівковий розрахунок (*придбати за безготівку; платити безготівкою*; калька рос. *безналичка, безнал*, але у формально-словотвірному плані слово може бути результатом не тільки універбації, а й префіксації від *готівка*); *валютка* — пункт обміну валюти («...установлення в пунктах обміну валюти так званих фіскальних апаратів. Мабуть, за *валютками* суцільна фіскалізація прийде й у всі інші точки, де крутяться грошові знаки»: В. Княжанський. — Д, 28.11.1998); *волонтерка* — волонтерська допомога; *гуманітарка* — 1) гуманітарна допомога (у вигляді речей, продуктів харчування, переважно з-за

⁴² Творення дериватів зазначеної моделі може стимулюватися як з російської, так і з польської (через можливе посередництво західноукраїнської та діаспорної мовних практик) мов, навіть якщо вони не є прямими запозиченнями з них, оскільки в цих мовах названий словотвірний тип має високу продуктивність. Пор., наприклад, з одного боку, *кредитка* — кредитна карта (картка), а з другого, — *кредитівка* — кредитна (кредитова) спілка; *пралка* (пор. рос. *стиралка*) і *пралька* (пор. п. *pralka*) — пральна машина; «Як винайняти квартиру в Криму (заголовок). ...Це вам не Болгарія, де ви... маєте у своєму розпорядженні санвузол, *satelitarku*, відео, телефон і т. ін.» (Н. Боднар. — Е, 19.06.2003, с. 6), тобто супутникову антену (пор. п. *antena satelitarna, satelitarka*).

кордону: «Гуманітарка — життя для тисяч знедолених. ...Тисячі тонн гуманітарної допомоги вже місяць не можуть рушити далі митниці». — КВ, 14.02.1997); 2) гуманітарна сфера; гуманітарна політика держави; *дистанційка* — дистанційний пульта керування (телевізором, радіоприймачем і т. ін.); *електронка* — електронна пошта; *комуналка* — 1) комунальна сфера, комунальне господарство; 2) комунальні платежі (*борги за комуналку*); *корпоративка* — корпоративний захід: вечірка, свято та ін.; *кредитка* — кредитна карта (картка); *мажоритарка* — 1) система виборів за мажоритарним принципом; 2) мажоритарний виборчий округ («Наївно, але щиро сподіваюся, що після цих виборів горезвісну *мажоритарку* відмінять!»): Н. Балюк. — ВЗ, 1.11.2012. с. 2; *балотуватися по мажоритарці*); *маршрутка* — маршрутне таксі; *материнка* — материнська плата (у комп'ютері); *мікрохвильовка*, *хвильовка* — мікрохвильова піч (пор. рос. *микроволновка*, п. *mikrofalówka*); *мінімалка* — 1) мінімальна заробітна плата («З 2013-го “мінімалка” зросла на 13 гривень». — ВЗ, 3.01.2013. с. 3); 2) мінімальна пенсія; *мобілка* — мобільний телефон («Дістає [“новий росіянин”] *мобілку*, дзвонить братві...»): з анекдоту. — УМ, 1.08.2000); *обмінка* — обмінний пункт валюти; *оборонка* — оборонна галузь, промисловість («Досвід відставних генералів має врятувати “*оборонку*”»): В. Авдєєв. — Д, 15.01.1997; до 90-х років слово функціонувало тільки як професіоналізм); *офшорка* — 1) офшорна зона; 2) офшорна компанія; *персоналка* — персональний комп'ютер; *пропорційка* — пропорційна система голосування (під час виборів); *сезонка* — сезонна робота, сезонний промисел; *снайперка* — снайперська гвинтівка (професіоналізм, що став поширюватися в масовому вжитку 2014 р. під час проведення антитерористичної операції в Донбасі); *соціалка* — 1) соціальна сфера; 2) про певне явище соціального спрямування: соціальна програма, допомога, реклама («витрати уряду на *соціалку*»); *спроценка* — спрощена система оподаткування (для підприємців); *тренажерка* — тренажерний зал («— Кидаю курити й пити пиво, почну нормально харчуватися та запишуся в *тренажерку*». — ГПУ, 4.04.2014, с. 7/23); *флешка* — флеш-нагромаджувач(накопичувач) або флеш-карта;

шенгенка — шенгенська віза («— ...Українці складають найчисленнішу групу мігрантів у країнах Європейського Союзу. ...Це лише підтверджує факт високої затребуваності нашими громадянами “шенгенок”»). — Е, 11.07.2013, с. 10); у власних назвах: «*Могилянка*» — Києво-Могилянська академія;

б) зі значенням збірності: *елітка* — 1) елітне житло; 2) елітний алкоголь; *молочка* — молочні продукти; *слабоалкоголка* — слабоалкогольні напої; *ювелірка* — ювелірні вироби, прикраси (пор. вище також *гуманітарка* 1).

Такі суфіксальні деривати можуть оформлятися у вигляді інших, уже готових слів (як мовна гра): «— То хто з вас, — питає суворо генерал, — за “колючку” ходив?» (Р. Іванчук. — ВЗ, 11.07.2002), тобто за колючий дріт; «*ширка*» — широка коаліція (у Верховній Раді; виникло в сленгу народних депутатів і журналістів), пор. у сленгу наркоманів *ширка* 1) шприц для ін'єкції наркотиків; 2) наркотична речовина для внутрішнього введення.

Суфіксальні утворення від абревіатур, які можуть бути компонентами складних слів: *есемеска* / *СМС-ка* / *СМСка* (*голосувати СМС-ками*: УМ, 16.07.2005, с. 9) — SMS(sms, СМС, смс)-повідомлення; *ефемка* — FM-радіостанція; *сімка* — сім(SIM)-карта.

5. Інші моделі творення іменників — неофіційні (розмовні, професійні, жаргонні) моделі відіменникової та відприкметникової деривації з різними суфіксами: *-ник*, *-ик*, *-ець* та деякими ін., з нульовою суфіксацією та усіченням кінцевої частини слова⁴³, відприкметникові субстантивати:

⁴³ Див. також про широку фіксацію явища усічення (апокопи) в сучасних ЗМІ: Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. — М., 1994. — С. 161-174; Ферм Л. Зазнач. праця. — С. 75-76; Стишов О. А. Зазнач. праця. — С. 141. Можна відзначити словотвірні ланцюжки з кількаступеневим усіченням, наявність яких свідчить про активну вживаність з експресивними настановами відповідних одиниць: *фанатик* — *фанат* (слово, відоме принаймні з 1960-х рр.) — *фан* (щодо останнього слова, то тут можливий і вплив англійської мови); *шизофренік* — *шизик* (із суфіксацією) — *шиз*; *гомосексуаліст* — *гомосексуал* (з можливим впливом й англійської мови) — *гомосек* — *гомик* (із суфіксацією).

1) на позначення осіб за їхніми соціальними, політичними, релігійними та ін. інтересами, уподобаннями, за сферами їхньої діяльності, родом занять і взагалі соціальним статусом (такі слова вживаються переважно у множині, оскільки це назви не стільки окремих осіб, скільки осіб як представників відповідних груп; форми жін. р. уживаються рідше й існують не до всіх форм чол. р.). Активізація цих моделей зумовлена як різко зрислою структурованістю українського суспільства за різними параметрами, так і значно більшою відкритістю (порівняно з радянською добою) функціонування різних структур суспільства, зокрема для висвітлення в засобах масової інформації, і зорієнтованістю самих ЗМІ на охоплення всього спектра сучасної дійсності. Це структурування загального поля назв осіб:

а) за загальносоціальним статусом:

— суфіксальні деривати: *бюджетник* — 1) працівник бюджетної галузі (після утворення сфер економіки, що фінансуються не за рахунок державного бюджету, і з можливою опозицією *бюджетники* — *приватники* внаслідок поширення значення останнього слова взагалі на осіб, зайнятих у цій сфері, а не тільки на самих власників); 2) студент, що навчається коштом державного бюджету (зокрема, з протиставленнями на зразок *студенти-бюджетники* — *студенти-контрактники* або *студенти-платники*); *контрактник* «той, хто працює, навчається, служить в армії за контрактом»; *платник* — *безплатник* «той, хто оплачує надавані йому певні соціальні послуги, товари або звільнений від цього» (студент, що оплачує або ні своє навчання; школяр, що оплачує або ні свій сніданок та обід у школі тощо); *платниця* — *безплатниця*: пацієнтка пологового будинку, що оплачує або ні своє перебування тут); *пільговик* «той, хто має певні соціальні пільги»; *регресник*; *мажоритарник* — рідше *пропорційник* «кандидат у депутати Верховної Ради, що балотується по мажоритарному / пропорційному виборчому округу; депутат ВР, що пройшов по такому округу»; *офшорник*; *альтернативник* — 1) той, хто відбуває альтернативну цивільну службу; 2) прихильник «альтернативної» (некомерційної, «непопсової») музики; узагалі той, хто віддає перевагу

чомусь «іншому» замість більш прийнятого; *двомовник* — 1) той, хто вільно користується двома мовами (звичайно українською і російською); 2) зневажл. про того, хто наполягає на запровадженні в Україні державної двомовності; *традиційник* — у широкому значенні «той, хто дотримується певних традицій у тій чи іншій сфері життя, діяльності» (про письменника, художника, музиканта і под. — у значенні «традиціоналіст», на відміну від новатора, модерніста, авангардиста; про релігійних людей, які належать до тієї чи іншої з канонічних конфесій, — на відміну від людей, що належать до різних менш поширених або усталених релігійних громад; це взагалі консервативна в своїх суспільних поглядах та в особистому житті людина) — *нетрадиційник* переважно у значеннях: 1) той, хто займається нетрадиційними або неофіційними методами лікування; 2) той, хто дотримується «нетрадиційних» ставових орієнтацій;

— усічення (апокопа) твірного слова та лексикалізація його компонентів (якщо на основі відповідного атрибутивного словосполучення, то з метонімічним зміщенням референтної віднесеності слова): *екстремал*, *маргінал*, *нелегал* — той, хто перебуває на нелегальному становищі: це переважно нелегальний іммігрант, нелегальний заробітчанин (в іншій країні), а також той, хто несанкціоновано займається торгівлею в певному місці, хто проживає де-небудь без реєстрації і т. ін. (слово, що раніше вживалося як політичний «жаргонізм» і професіоналізм у значеннях «підпільник», «таємний агент іноземної розвідки» і под., тепер актуалізувалося у зв'язку з масовістю відзначених видів порушення законності); *неформал* — 1) учасник офіційно не зареєстрованих («неформальних») молодіжних та певних інших громадських об'єднань (виникло під час «перебудови»); 2) узагалі той, хто не має певного офіційного статусу («На поталу *курортникам-неформалам* цього року навіть віддано санаторський пляж. Безкоштовно!»; В. Чепурко. — КВ, 15.08.1997); *офіціал* 1 — *неофіціал* 1 — той, хто офіційно / неофіційно займається певною діяльністю, застосовує офіційні / неофіційні підходи в своїй професійній діяльності («...”*нетрадиційники*” все більше уводять (так. — О. Т.) від “офіціалів” пацієнтів

і гроші»⁴⁴); *інфантил* — інфантильна особа; *неадекват 1* — особа з неадекватною поведінкою; *віртуал 1* — віртуальна (не справжня) особа (при спілкуванні в соціальних мережах Інтернету); *азер* — азербайджанець (звичайно про тих із них, хто займається торговельною і т. ін. або злочинною діяльністю за межами своєї країни); *скін* — від *скінхед*; у формі іншого слова (як мовна гра): «дон» — похідне від «*донецький*» (див. нижче; наприклад: «Якось Янукович піймав рибку. Та не просту, а золоту. Ось і каже рибка *дону*: — Випусти мене, чоловіче...»: з анекдоту. — Е, 5.08.2004); на позначення осіб за їхніми статевими орієнтаціями: *гомосексуал* і вже на протигагу цьому — «*натурал*»; *екс* — 1) колишній чиновник високого рангу, впливова в минулому особа («*Екс-заступники* Генпрокурора, *екс-губернатори* та багато інших “*ексів*”, якщо не вдається влаштувати їх заступниками міністрів чи деінде, знаходять притулок собі на посадах радників»⁴⁵); 2) колишній чоловік кого-небудь; *екса* — колишня дружина кого-небудь («...*екса* хапається за його телефон». — Ірен Карпа. Повесть «Перламутрове *пно*, або Супермаркет самотності»);

— субстантивација прикметників: «*новий*» — від «*новий українець*»: «Проте нинішній рік — Коня. А за останніми віяннями моди, класний кінь, як і дороге авто, увійшов до “джентльменського набору” наших “*нових*”» (М. Скорик. — УМ, 3.01.2002), «*крутий*» — багатий і впливовий; за мовними, національно-політичними ознаками: *російськомовний* — *україн(ськ)омовний*; активізовані у вжитку «*свідомий*», «*щирий*» — іронічно про представників кіл української національно-державницької орієнтації (з боку їхніх опонентів); за статевими орієнтаціями: «*голубий*», рідко «*блакитний*» — про чоловіків-гомосексуалістів, «*рожева*» — про лесбіянок; «*синьо-жовтий*», переважно у мн. — про спортсменів збірних команд України (за кольором форми): «Минулої п’ятниці... чоловіча баскетбольна збірна України повернулася з першого у своїй історії чемпіонату світу. ...визначальним для “*синьо-жовтих*”

⁴⁴ Див.: *Нелюба А.* Словотворчість незалежної України. 1991 — 2011: Словник. — Х., 2012. — С. 367.

⁴⁵ Див.: *Нелюба А.* Зазнач. праця. — С. 145.

став результат четвергового матчу Фінляндія — Нова Зеландія» (Н. Дим. — УМ, 9.09.2014, с. 15). На позначення донедавна впливових у державі представників суспільних угруповань походженням з Донеччини, з Донбасу набув поширення субстантивованій прикметник від назви міста Донецьк — «*донецький*» (переважно у мн., навіть з утворенням у межах цього середовища номінативного протиставлення «*стародонецькі*» — «*моллододонецькі*»), утворений за давно вже відомою в російському просторіччі («*мы псковские*» і под.), а звідти в професійній мові (*путейские, фабричные, цирковые* і под.), але особливо в кримінальному жаргоні (пор. *деловые, игровые*, від назв міст: *люберецкие, солнцевские* і т. ін.)⁴⁶ моделлю субстантивації прикметників (залучення до цієї моделі інших відтопонімних прикметників на позначення представників впливових суспільних угруповань за їхнім регіональним походженням, перебуванням, формуванням відбувається за зразком уже цього слова): *партія «донецьких»* (про Партію регіонів України); «Багато аналітиків стверджували про посилення “донецьких”, які активно освоюють територію будинку Кабінету Міністрів» (В. Королюк. — ГУ, 10.12.2002.), «*Донецькі йдуть [назва публікації про зміни в складі уряду]? ...незрозумілим є призначення на вакантну посаду п. Юшка, представника донецького політично-економічного клану. ...І пересічному громадянину глибоко байдуже — йдуть донецькі, харківські чи дніпропетровські*» (Є. Петренко. — УС, 3.01.2002, с. 3), «*Віце-прем'єр: молодий, та “донецький”*» — назва замітки (Л. Федів. — ВЗ, 11.12.2003). Особливо частотним уживання цього субстантивата було з 2010 до початку 2014 рр. — під час перебування при владі В. Януковича та Партії регіонів України: «І тут керують “донецькі” (заголовок). У Житомирі представили нових керівників податкової служби краю. Збором податків в області відтепер опікуватимуться вихідці з теперішньої “кузні кадрів” усіх управлінців — Донеччини» (С. Бовкун. — Е, 4.07.2013, с. 14);

⁴⁶ З кінця 90-х років після приходу до влади в Російській Федерації В. Путіна, вихідця з Ленінграда/Санкт-Петербурга, почали говорити про «*питерских*», тобто вихідців з цього регіону, що їх він став залучати до державного управління: «*група питерских*» і под.

«...Щур — один із символів кримінального світу — хитрий і жадібний крадій. Саме так, по-щурячому, поводяться в Україні “донецькі”. ... Під “донецькими” я розумію лише представників кримінальних угруповань з конкретного регіону. Саме так в 90-х роках минулого століття представників різних бандитських “бригад” ділили на “сонцевських”, “люберецьких” і т. п. в Росії, “луганських”, “мукачівських” тощо — в Україні. ...Ще раз підкреслюю: говорячи “донецькі”, я не маю на увазі жителів цього міста. Їхні ненажерливі земляки “дістали” всіх, але самих донеччан — найбільше. Більшість українців дізналася, хто такі “донецькі”, лише восени 2004 року. А донеччанам доводиться жити в такому оточенні все життя. І вони від самого початку розуміли, що собою являють їхні “донецькі”. ... Свободу від “донецьких”!» (з агітаційних матеріалів «Влада — киянам!» кандидата в депутати Верховної Ради Миколи Катеринчука під час виборчої кампанії до цього органу восени 2012 р.). Як субстантивізація порядкових числівників: «*двохсотий*» у значенні «убитий» (від «*вантаж 200*» / рос. «груз 200» — умовна назва вбитих військовослужбовців Радянської армії, що їх переправляли з Афганістану до СРСР під час радянської інтервенції до цієї країни у 80-х роках) і — очевидно, за цим зразком — «*трьохсотий*» у значенні «поранений» (обидві ці одиниці поширилися під час воєнних дій на Донбасі 2014 р.): «Бійці утримували блокпост, доки його не “переорали” артилерією... — Знищена вся наша мізерна техніка. Є “*двохсоті*”, — додав Білецький» (С. Демчик. — ГПУ, 9.09.2014, с. 5), «За вчорашній день звідси вивезли п’ять “*двохсотих*” і вісім “*трьохсотих*”»;

б) за соціальними платформами, політичними, економічними, релігійними та ін. поглядами, переконаннями: *застійник* «представник, функціонер епохи застою» — *перебудовник* «прихильник перебудови» (утворення другої половини 80-х — початку 90-х рр.); *ринковик*, рідше *риночник* «прихильник ринкової економіки»; *опозиційник* (замість нейтрального *опозиціонер*: *депутат-опозиційник*); на позначення учасників та прихильників певних політичних рухів, громадських організацій, членів партій, фракцій Верховної Ради — утворення від власних назв таких рухів, організацій та

ін. і від прізвищ їхніх лідерів: *компартієць*, рідше *компартієцьник* (член Комуністичної партії — замість нейтрального *комуніст*), *руховець* (член Народного руху України), *«нашоукраїнець»* («Наша Україна» — партія, фракція у ВР), *регіональщик* (те саме, що *регіонал*: див. нижче), *б'ютівець* (БЮТ «Блок Юлії Тимошенко» — виборчий блок, фракція у ВР), *унсовець* (член УНСО — Української народної самооборони), *свободівець* (член партії «Свобода»), *«УДАРівець»* / *«ударівець»* (член партії «Удар» — Український демократичний альянс за реформи), *«єдиноукраїнець»* (член фракцій «За єдину Україну», «Єдина Україна»); *майданівець*, *євромайданівець*, *автомайданівець* — *атимайданівець* (див. п. 1); від прізвищ політичних лідерів — з розпадом Народного руху України на дві організації: *«чорноволівець»*, а згодом *«удовенківець»* — *«костенківець»* («*”Удовенківці”* мають свого кандидата, тож і *“костенківці”* повинні мати». — УМ, 8.05.1999) — від прізвищ Чорновіл, Костенко, Удовенко; *кучміст* (*кучмівець*), *ющенківець*, *тимошенківець*, *симоненківець*, *вітренківець* та ін. (уживаються також *януковець*, *януковичівець*, але з низькою частотністю — через «незручність» для таких словесних операцій прізвища четвертого Президента України); щодо вірян та симпатиків певних конфесій: *філаретівець* (від *Філарет* — предстоятель УПЦ КП), *сабоданівець* (від *Сабодан* — світське прізвище митрополита Володимира, предстоятеля УПЦ МП); *рунвірівець* (від РУНВіра) та ін.;

— з усіченням: *автокефал* — той, хто належить до вірян Української автокефальної православної церкви; *міжрегіонал* — 1)член Міжрегіональної депутатської групи (у Верховній раді СРСР у 1990-91 рр.); 2) член партії «Міжрегіональний блок реформ» (90-і рр.); *регіонал* — член або представник чи симпатик Партії регіонів України; *федерал* — федераліст, прихильник федералізації України (пор. сучасне рос. *федерал* — службовець, представник федерального, тобто загальнодержавного, органу, служби, зокрема військовослужбовець збройних сил Російської Федерації — на відміну від членів недержавних військових об'єднань — у Чечні тощо), *сепарат*, *сепар* — сепаратист (2014 р.: про представників проросійських сепаратистських рухів на Південному Сході

України, а особливо про членів відповідних збройних формувань у Донбасі); *рідновір* — член релігійної громади «Рідна віра»; як мовна гра: «*риг*», переважно мн., зневажл. — те саме, що *регіонал* (у лексиконі опонентів);

— серед субстантивованих прикметників — назви членів та прихильників політичних партій за кольорами та іншими особливостями їхніх партійних прапорів: активізація давно вже наявних *червоні, жовтоблакитні*, перенесення на вітчизняний ґрунт «*коричневі*» (взаємна характеристика в полеміці між лівими силами і правими української національно-державницької орієнтації; щодо лівих — також «*червоно-коричневі*»), «*зелені*» і утворення від початку 2000-х років нових найменувань. Це з одного боку — «*помаранчеві*» (у мові опонентів частіше «*оранжеві*»), а після розвалу коаліції «помаранчевих» — також «*біло-сердеч(и)ні*» (про Блок Юлії Тимошенко, на прапорі якого фігурує імітація червоного серця на білому тлі); з протилежного боку — *біло-блакитні(-голубі, -сині)* (про Партію регіонів);

в) за сферою або родом занять (зрозуміло, що для нашої теми важливі насамперед нові або ті, що постійно перебувають у центрі уваги суспільства, зокрема засобів масової інформації, галузі, установи та ін.): працівники різних державних структур — *силовик* (представник «силових» структур, відомств — Збройних сил, МВС, СБУ і т. ін.), *есбеушник* (співробітник Служби безпеки України), *даї(ї)вець* (працівник ДАІ), *еменесник, надзвичайник*, рідше *мінесесник, мінесівець* (працівник Міністерства з надзвичайних ситуацій), *змонівець* (ЗМОП — загін міліції особливого призначення), *спецпризначенець*, а згодом також «*беркутівець*» (підрозділу «Беркут» у складі МВС), *податківець*, рідше *податковик*; працівники ЗМІ — *інформаційник, медійник* або *масмедійник, телевізійник, радійник; комп'ютерник, інтернетник, ІТ-шник (айтішник; нормативніша форма айтішник* практично не вживається), тобто фахівець з інформаційних технологій; *рекламник, піарник; комерційник* — 1) підприємець-приватник; 2) студент-контрактник; *кооперативник* (кооператор — у часи «перебудови»); *біржовик* (той, хто займається біржовими

операціями; актуалізоване щодо реалій сучасної вітчизняної дійсності); *готельник* (представник готельного бізнесу), *кабельник* (працівник у сфері кабельного телебачення), *паркувальник* (працівник, що займається паркуванням автотранспорту на вулицях міст) та ін.; *спрошенець* (підприємець, що працює за спрощеною схемою оподаткування); *мануальник* (фахівець з мануальної терапії); *попсовик* (поп-співак); *човникар* (той, хто займається «човниковим» бізнесом); зі сфер нелегальної і кримінальної діяльності: *тіньовик* (представник тіньової економіки; актуалізоване); *мафіозник*; з різновидами, «спеціалізаціями» такої діяльності (наявність суфікса *-щик* свідчить про те, що такі слова звичайно переймаються з російської мови): *«серійн(ш)ик»* (серійний убивця, а також злодій, що здійснив низку пограбувань, гвалтівник, що здійснив низку згвалтувань), «Слідчі вже довели причетність цієї групи “клофелініщиків” до шести розбоїв» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 4.07.2013. с. 4), « — Під контролем Бабая працювали кишенькові злодії, “наперсточники”, “клофелініщиці”, контрабандисти, валютні міняйли... та “квартирніци”, — розповів про висновки міліції заступник начальника... — ...Повернення до іменних квитків аж ніяк не вдарило по “вокзальній мафії”. Просто перекупників замінили “білетники”» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 6.06.2013. с. 22); *довічник* (той, хто засуджений до довічного ув'язнення);

— з усіченням: *індивідуал* (той, хто займається індивідуально-трудовою діяльністю — у часи «перебудови»); *муніципал* (працівник муніципальних органів; співробітник муніципальної міліції: «...на платній стоянці стояли *муніципали*, біля входу на ринок чергував міліціонер». — ВЗ, 18.07.2002, с. 12); *перекуп* — перекупник (переважно про тих, хто займається перепродажем автомобілів); як гра слів: *през* — президент (особливо щодо В. Януковича: «— ... Точно знаю, той Яник ні перед чим не зупиниться. ... У *преза* психіка непередбачувана». — ГПУ, 14.01.2014, с. 5), пор. *през* сленг. «презерватив»; зі стягненням словосполучення та усіченням його компонентів: *сисадмін* — системний адміністратор (у комп'ютерному сленгу);

2) на позначення неістот — як абстрактних понять, так і конкретних предметів (про актуальність у житті суспільства позначуваних відповідними словами понять свідчить не тільки значення цих слів, а й частотність їх уживання в мовленні, що й приводить — як наслідок, з одного боку, принципу економії мовних зусиль, а з другого боку, прагнення до експресивності мовлення — до утворення їх стягнених, конденсованих форм):

а) із суфіксами *-ник, -ик* — на позначення переважно предметів (з можливою універбацією атрибутивних словосполучень): *безпілотник* — безпілотний літальний апарат, *броник* — бронезилет (обидва ці слова стали досить уживаними під час антитерористичної операції в Донбасі 2014 р.); *валютник* — пункт обміну валюти; *відик* — 1) відеомагнітофон; 2) відеофільм; *зарядник* — зарядний пристрій (для мобільних телефонів і т. ін.); *касетник* — касетний магнітофон; *мобільник* — мобільний телефон; *обмінник* — пункт обміну валюти (розм. *обмінний пункт*); *цифровик* — цифровий фотоапарат; у музикантів, співаків: *дебютник* — дебютний диск (альбом), *сольник* — 1) сольний концерт; 2) сольний диск (альбом) співака, музиканта, ансамблю; у комп'ютерній технології: *планшетник* — планшетний комп'ютер (у формі планшета), *пошуковик* — пошукова програма (в інтернеті), *серійник* — серійний номер (у комп'ютерних програмах), *системник* — системний блок;

б) з усіченням (апокопою) і лексикалізацією компонентів слів: — від прикметників: *адекват* — *неадекват* 2 — що-небудь, адекватне / неадекватне чомусь іншому; адекватний / неадекватний психічний стан людини (*бути в адекваті* — *не в адекваті* / *в неадекваті*; *Повний неадекват!*; «Мовляв, усі біди в Україні — від п'яних і обкурених банкірів, які, перебуваючи в *неадекваті*, формують фейкові заявки». — УМ, 23.12.2014, с. 5); *астрал* — так званий астральний стан (в окультизмі); *ексклюзив* — 1) ексклюзивний матеріал (у ЗМІ); 2) ексклюзивне право на що-небудь (іменник, уже наявний до того в англійській мові); *інтерактив* — інтерактивне спілкування; *корпоратив* — корпоративний захід: вечірка, свято та ін. (*новорічний корпоратив*; *банк відзначає свій корпоратив*); *креатив* — про що-небудь креативне; *провокатив* — про що-небудь провокативне;

офіціал 2 — *неофіціал 2* — про що-небудь (товар, послугу, службу тощо) офіційне / неофіційне; з розвитком комп'ютеризації: *віртуал 2* — *реал* — про віртуальне (тобто світ інтернету, кіберпростір) / реальне середовище («У *віртуалі* панує повна свобода і демократія». — ДзТ, 25.11.2000, с. 20; «Люди йдуть у *віртуал* і забувають про *реал*!»); *інтим* — у новішому значенні «інтимні, статеві стосунки» («*Інтим* не пропонувати!»); *міжбанк* — міжбанківський валютний ринок (*курс валют на міжбанку*); *офшор* — 1) офшорна зона; 2) офшорна компанія (*зарєєструвати компанію в офшорі*; *прокачувати гроші через офшори*); *синхрон* — 1) синхронний переклад; 2) синхронне (одночасне зі зніманням) записування звуку або синхронне озвучування; *травмат, пневмат* — травматичний (пневматичний) пістолет або рушниця; *шенген* — те саме, що *шенгенка* (див. 4.7);

— від іменників: *комп* — комп'ютер, *ноут* — ноутбук; *ментал* — ментальність, менталітет («Можливо, далася взнаки різниця *менталу*, можливо, культур»: Р. Малко. — УС, 18.01.2001, с. 11); *«мерс»* — «мерседес» (особливо престижним у 90-і роки вважався *«шестисотий мерс»*); частіше це скорочення складних слів: *компакт* — компакт-диск («Альбом “Кому вниз” було видано одразу на трьох носіях: на касеті, *компакті* й на *відео*». — УС, 1.11.2001); *секонд* («Чимало країн, які теж пройшли “період секонд-хенду”, відмовилися від ввезення одягу та взуття “з других рук”. ...Наплив “*секонду*” негативно позначається на розвитку вітчизняної легкої промисловості» (Л. Федів. — ВЗ, 12.06.2003); *факс* — *телефакс* (хоча, можливо, вже від готового англ. *fax*); *шоубіз* — шоу-бізнес (пор. також уже готове англ. *show-biz*); *садо-мазо* — садомазохізм; особливо як автономізація першого регулярно вживаного компонента (переважно на *-о*) ряду слів: *аудіо* — аудіозапис, аудіоальбом, аудіокасета, аудіоплеєр; *відео* — 1) сфера, пов'язана зі створенням і відтворенням відеофільмів (*розвивати відео*); 2) відеофільм, відеокліп і взагалі відеозапис; відеокасета (*дивитися відео*); 3) відеомагнітофон; відеокамера (*знімати на відео*) і т. ін.; *стерео*; *порно* — 1) порнофільм; порносайт; 2) порнографія (*круте порно*; «Їхні канали вихлюпують в ефір кров, насильство, ну, звісно, *порно*». — Сл. Пр., 1996, ч. 7);

— зі стягненням словосполучення та усіченням його компонентів: *сухай* — сухий пайок (поширилося під час воєнних подій у Донбасі 2014 р.);

— як лексикалізація префіксів — *супер* (прикметник і прислівник): «Фільм — *супер!*», «Як справи? — *Супер!*»; «— О, то ви журналіст? *Супер*. Заходьте, подивитесь, як міліція працює» (ГПУ, 30.05.2013, с. 6);

— у формі вже наявних слів (як мовна гра): *глянець* — 1) «глянцевий» журнал; 2) «гламурний» стиль; «*мило*» — «мильна опера»⁴⁷; *пілот* — пілотний проект, програма («Шалені гроші, кинуті на розкручування та виробництво *пілотів*, очікуваного результату не принесли, що не на жарт турбує президентських іміджмейкерів»: А. Данилов. — Д, 6.08.1999, с. 9); *плазма* — плазмовий телевізор; *пластика* — пластична операція (*робити собі пластику*);

в) як субстантивізація прикметників (порядкових числівників): «*зелений*», перев. у мн. (звичайна розмовна назва долара США), «*дерев'яний*», перев. у мн. (зневажлива назва карбованців СРСР наприкінці існування радянського ладу, а потім і українських купонокарбованців); *податкова* [*інспекція, адміністрація, служба*] («— Знаєш, міліція, *податкова*, прокуратура — вони ж пов'язані. А мені до них то за ліцензією, то за звітом...». — Д, 12.12.1998; «— У моїх працівників є знайомі у багатьох магазинчиках і кіосках, до яких вони під реалізацію здають продукти і товари. — Але ж тобі потрібно звітувати *податковій?*». — КВ, 2.10.1998), *страхова* [компанія]; *мобільний* [*телефон*] (*розмовляти по мобільному; подзвони мені на мобільний*); *шестисотий* [*мерседес*], «*мерс*»; в ономастиконі — назва вулиці *Банкова*, де міститься резиденція Президента України: «У випадку, якщо... Литвина буде обрано спікером, то його місце на *Банковій* виявиться по-справжньому вакантним» (ДзТ, 11.05.2002).

⁴⁷ Див. про два останні випадки: Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). V // Мовознавство. — 2014. — № 1. — С. 11-12, 29.

6. Повніша вербалізація («ослівлення») ініціальних абревіатур, зумовлена активним уживанням їх у розмовній мові : *віп* (*дружина одного віпа*: англ. *VIP*); *есемес* (*розсилати есемеси*: англ. *SMS* — Short Message Service); *піар* (*займатися піаром*: англ. *PR*); *хайтек* (*досягнення, виставка хайтеку*: англ. *Hi-Tech* — high technology).

7. Суфіксація відносних прикметників. У загальних межах сучасної активізації творення відносних прикметників серед нових або актуалізованих одиниць (з можливим їх переосмисленням) можна виділити дві групи:

а) прикметники, утворені від давно вже наявних іменників на позначення актуальних у житті суспільства понять (це можуть бути кальки з англійської мови; іноді непросто навіть зрозуміти, чому ці прикметники не з'явилися давніше): *витрати*, мн. — *витратний* (*матеріали*); *зарплата* — *зарплатний* (*рахунок у банку, картка; погасити зарплатні борги*); *влада* — *владний* (*повноваження, органи, вертикаль*); це, звичайно, прикметник безпосередньо відіменникового творення, а не переосмислення від уже наявного якісного значення цього слова: *владний: характер, людина*); *безпека* — *безпековий* (*політика, договір, конференція* та ін.; «Зовнішню та безпекову політики президента Віктора Януковича контролює й координує Москва»: Т. Кузьо. — ГПУ, 4.11.2010, с. 8) — очевидно, спочатку як калька відповідного англійського іменника у складі певних атрибутивних словосполучень (*security policy* і т. ін.); *протест* — *протестний* (*настрої в суспільстві, рух, акція, виступ, електорат*); *репутація* — *репутаційний* (*ризик, втрата, удар*); прикметники *проблемний, системний* у нових значеннях, що їх теоретично можна виводити як від попередніх їхніх значень (лексико-семантичний процес), так і від відповідних іменників (словотворчий процес):

— *проблемний* (*шкіра, волосся* і т. ін. — з реклами відповідних засобів догляду за тілом, пор. англ. *problem skin* і т. ін.; *діти*: досі словники пропонували переклад *problem children* як *важкі діти*); з утворенням прислівника: «З ним *проблемно* працювати»⁴⁸;

⁴⁸ Очевидно, таке значення *проблемний* сформувалося (під впливом англійської мови) на основі активізованого останнім часом уживання іменника *пробле-*

— *системний* у нових значеннях — 1) (з наближенням до значень прикметника *систематичний*): а) «упорядкований, організований» (*заходи, дизайн, розміщення реклами* та ін.), б) «регулярний; постійно повторюваний» (*суспільне явище, криза, бездіяльність влади* та ін.); 2) (з агентивними іменниками) «який відзначається названими вище особливостями» (*банк*); 3) у значеннях непрямих відмінків іменника *система* (*збій*, тобто збій у системі, *помилка*); з утворенням опозиції *системний* — *несистемний* (прикметник *безсистемний*, до речі, активно функціонує вже давно): *ризик* (у комерційній, фінансовій діяльності), *опозиція, характер* чого-небудь («порушення під час виборів мали *системний / несистемний характер*»); «Костянтин Матвієнко...: — Уряд Юлії Тимошенко був найбільш *несистемним* і некомпетентним урядом за всю історію незалежної України» (Д, 12.03.2010); з утворенням прислівників: *системно* — *несистемно* («Національний банк визначив перелік “*системно важливих*” фінустанов країни... — Основними критеріями *системної важливості*, за даними Нацбанку, є...». — Е, 8.01.2015, с. 13);

б) прикметники, утворені від невідмінюваних іменників на -о і незмінних прикметників (пор. наявні вже давно *бежевий, бордовий, пальтовий* і под.): *ембарго* — *ембарговий*, *євро* — *євровий* (*рахунок у банку, 100-єврова банкнота*), *радіо* — *радійний*; «діти *індіго*» — «*індігові діти*», *супер* («*Фільм — супер*» і под.) — сленг. *суперовий* (*суперовий фільм*; можливо, не без впливу польської мови) з похідними *суперово* («— Пахне *суперово*, і ніякої хімії». — ГПУ, 17.05.2013, с. 11) і навіть оказ. *суперовість* («*Стовідсоткова “суперовість”*». — УМ, 1.03.2011, с. 14); від атрибутивних компонентів складних слів: *топ-тема, топ-політик* та ін. — *топовий* (*тема, випуск новин, політик* і под.); *онлайн-режим*(-словник, -маркетинг тощо) або *режим* (словник тощо) *онлайн* — *онлайновий режим* (словник тощо).

ма у значенні «складна справа; труднощі»: *мати проблеми з чимось*; «У мене *проблеми*»; «Це не *проблема!*» (тобто це можна легко розв'язати); «Вчимося писати *без проблем*. Прописи для дошкільнят» (навчальне видання; автори В. В. Федієнко, І. С. Марченко. — Х., 2000); зокрема, у зворотах-предикативах *без проблем, жодних проблем* (калька англ. *no problem*) — як реакція-відповідь на певне запитання або сумніви.

II. МОДЕЛІ СЛОВОТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В АСПЕКТІ ЇЇ СИСТЕМНО-НОРМОТВОРЧИХ ТЕНДЕНЦІЙ

1. Вступні зауваження. Реалізація системно-нормотворчого чинника у функціонуванні українського словотворення на сучасному етапі його розвитку полягає в тенденціях, з одного боку, до максимально можливого обмеження (аж до повного усунення) реалізації тих словотворчих формантів, словотвірних типів, що їх розцінюють у певних (ширших чи вузких) колах суспільства як більшою чи меншою мірою не властиві структурі української мови, а з другого, — а) до культивування тих її структурних особливостей, що сприймаються як характерні саме для неї, вирізняючи її на тлі інших слов'янських і насамперед, зрозуміло, російської мови (з неминучим при цьому, звичайно, суб'єктивізмом в оцінюванні мовних фактів з боку членів мовного колективу — в їх сприйманні цих фактів як справді українських чи ні); б) до побудови «правильної», регулярної в структурно-словотвірному плані української мови. Загальними відмітними особливостями комплексу сучасних системно-кодіфікаційних тенденцій в українському словотворенні є:

а) у плані стратегії нормативного орієнтування — посилення пріоритетності власних словотворчих ресурсів і словотворчого потенціалу української мови з прагненням до обмеження впливів російської мови, в руслі чого активізувалася, зокрема, й увага до

залучення мовних елементів і явищ, станом на кінець 80-х — початок 90-х років відсутніх або менше представлених у структурі «офіційної» літературної мови (насамперед до мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст., до західно-українського варіанта літературної мови та мови західної діаспори);

б) у плані тактики реалізації цієї стратегії — досить помітна радикалізація підходів до оновлення словотворчих ресурсів української мови, посилення ролі особистісного начала (зокрема, участі літературних редакторів ЗМІ, перекладачів, лексикографів, особливо укладачів термінологічних словників — немовознавців) у розбудові її структури одночасно з ослабленням авторитетності «офіційної» мови, наслідком чого є посилення динамічності такого оновлення, зростання варіантності мовних одиниць і явищ та співіснування цих варіантів у мовній практиці (нерідко без належного семантичного або стилістичного їх розмежування: так, у різних нормативних джерелах та рекомендаціях і навіть у різних виданнях тих самих словників можуть подаватися різні норми);

в) у плані більшої сприятливості різних сфер функціонування літературної мови та мовної діяльності різних кіл її користувачів для реалізації таких тенденцій — це насамперед, з одного боку, мовна практика різних суб'єктів недержавної форми власності (приватних друкованих та електронних ЗМІ, книговидавництва: так, досить значного суспільного резонансу набула в цьому плані мовна практика інформаційної програми т/к СТБ «Вікна»), а з другого, — мовні проекти як окремих ентузіастів, так і різних груп, центрів, що об'єднуються навколо проблем удосконалення й розвитку української наукової термінології та номенклатури різних сфер виробничої і т. ін. діяльності, оскільки саме в межах цих підсистем літературної мови не тільки особливо відчувається недостатня розробленість (точніше, недостатня однозначна установленість і «припасованість» до реальних потреб практики) певних сегментів системи словотворення, а й найбільшою мірою може здійснюватися активний і не просто свідомий, а цілеспрямований та планомірний вплив мовців на мовні процеси, і в функціонуванні саме їх наявний значний елемент експериментування (у галузевих

словниках, особливо перекладних — з українською як мовою, на яку здійснюється переклад, у нових українськомовних державних стандартах на терміни і визначення понять тощо)¹. Відносно ширші можливості для реалізації на практиці ці тенденції дістають у мовній діяльності тих верств мовного соціуму, мовні смаки яких не сформувалися ще протягом попереднього періоду, а формуються тепер, — це передусім представники молодших поколінь, а також особи з базовою російською мовою, які внаслідок різних причин частково або повністю стали переходити на користування українською літературною мовою (це тепер досить масове явище).

Наслідком дії відзначених процесів протягом описуваного періоду є безперечний факт дальшого унормування та урізноманітнення різних сегментів українського словотворення, помітного очищення їх від неорганічних для української мови рис (це неважко помітити, зокрема, порівнюючи слова української частини в перекладних словниках, особливо російсько-українських, причому не тільки в тих із них, що будуються на «радикальних» платформах, а й у достатньо «поміркованих»), але водночас і збільшення номінативно й комунікативно недоцільної варіантності мовних одиниць, а в певних випадках — і породження мовних недоречностей.

Інтенсивність перебігу дериваційних процесів зі швидким множенням варіантності назв можна продемонструвати на прикладах як цілком умотивованого підшукування кращої назви замість тієї, що, на думку відповідних кіл мовців, не відповідає критеріям нормативності (наприклад, поряд з донедавна єдиним *соковижималка*, пор. рос. *соковыжималка*, вживаються *сокодавка*, *сокодавилка*, *сокодавильниця*, *соковитискач*, *сокоробка*), так і менш зрозумілих із суто практичного погляду словотворчих пошуків (зрозуміло лише, що, очевидно, саме так, на переконання ініціаторів відповідних актів словотворення, має бути справді «по-українському»). Так, після різкої активізації у вжитку в мовній практиці ЗМІ іменника

¹ Див., зокрема, такі проекти перебудови української «наукової і технічної мови», як: *Войналович О., Моргунок В.* Російсько-український словник наукової і технічної мови (термінологія процесових понять). — К., 1997. — 256 с. (це досить радикальний проект); *Українська ділова мова: практичний посібник на щодень* / За ред. М. Д. Гінзбурга. — Х., 2003. — 592 с.

шпиталь (у конкуренції з *госпіталь*) відразу стали виникати й дієслова на заміну *госпіталізувати*: найчастіше (навіть у державних ЗМІ) це *шпиталізувати* (з іменником *шпиталізація*), але також (особливо на т/к СТБ) *шпиталювати* (недок. і док.; з іменником *шпиталювання*) і *ушпиталити* (док.; з іменником *ушпиталення*) / *ушпиталювати* (недок.): «Петра Симоненка *шпиталізовано...* Лідера КПУ *ушпиталювали...*» (СТБ, «Вікна», 8.05.2003). Істотного оновлення зазнало кілька синонімічних рядів із загальним значенням «керівник, лідер»:

а) «керівник, начальник»: наприкінці 90-х років у ЗМІ в конкуренції з *керівник* почало вживатися *чільник* (пор. *чільний*), яке невдовзі саме стало тіснитися наступним варіантом *очільник* (пор. *чільник* і *очолювати*; з іменником *очільництво* «керівництво»: «під *очільництвом* М. П-ка»): *чільник* / *очільник міста, області, міліції, МВС, СБУ, уряду, держави* (жін. *чільниця, очільниця*); «Шкода, що провідні *чільники* нашої держави й словом не обмовилися про цькування патріота України» (ЛУ, 24.06.1999, с. 7); «*Очільника* ОДА звинувачують у проведенні непрозорої політики» (УМ, 7.06.2012, с. 3);

б) «службова особа; чиновник»: *посадовець* — від *посада* (жін. *посадовиця*), *високопосадовець*, а також повернені до вжитку вже застарілі *урядовець* і рідше вживане *урядник* (жін. *урядовиця, урядниці*), які функціонують тепер як у відновленому значенні «чиновник; службовець органів державної влади та управління» (від старого *уряд*), так і в новому значенні «член уряду» — від *уряд*: *місцеві урядовці*; «Нині *урядовці* й фінансисти шукають додаткових шляхів поповнення бюджетів різних рівнів» (УК, 23.01.2001); «*Урядовці* про себе подбали. Керівництво уряду знову піднесло приємний подарунок собі і своїм підлеглим...» (У. Сурмай. — Е, 10.06.2003); *столичні урядники, українські урядники*;

в) «сильні світу цього» — як найвищі посадові особи (держави, регіону, міста), так і ширше — багаті і впливові люди. Так, після актуалізації в мові ЗМІ (переважно у мн., причому вже практично без стилістичних конотацій, цілком «буденно» і з широкою можливістю застосування щодо цілком конкретних окремих осіб) іменника

можновладець (рідко жін. *можновладниця*) відразу ж на його основі виникли нерегулярні зі словотвірного погляду *владоможець* і навіть *заможновладець*: «...всяка спілка з компартійними *владоможецями* тільки скомпрометує національно орієнтовані сили» (ВК, 14.09.1994), «Коли до кабінету чиновника прийшов посильний від підприємця з двома сотнями доларів (за таку суму *владоможець* погодився допомогти бізнесменові), у працівника мерії раптом прокинулися рештки сумління» (Б. Скаврон. — Е, 17.06.2003, с. 6), «Мода на “Бентлі”, або Хто з українських “заможновладців” “осідлав” 15 скандинавських корів?» (І. Пуків-Юнко. — ВЗ, 30.07.2009). Так само ніби нейтрально й цілком «побутово-приземлено» у ЗМІ (а з орієнтуванням на них — і в мові осіб, що прагнуть спілкуватися «правильною» або навіть «вишуканою» українською мовою) стали вживатися *владець*: *українські владці* (Кр., 2001, ч. 5, с. 6), «А якщо нові *владці* не почують вимог, їм обіцяють наступний “Майдан”» (В. Дудар — Е, 5.06.2014, с. 10), пор. п. *władca* «владар, володар» (стилістично піднесено), новоактуалізоване *державець* «представник найвищої державної влади»: «...ніхто з боку *державців* особливо й не змушує до неї (державної мови. — О. Т.) звертатися» (Юрій Андрухович. — Урок української, 2001, № 7, с. 2), *сучасні державці* (Василь Захарченко. — Урок української, 2003, № 1) (у плані своєї мотивації останнє може бути продовженням семантичного розвитку застарілого *державець*, а може — й новим словом від *держава*).

Демократизація мовної практики з ослабленням її донедавна тісної залежності від наявного стану й рекомендацій «офіційної» літературної мови полегшує не тільки виникнення все нових і нових фактів конкуренції дублетних найменувань, але й пошуки для заповнення номінативних лакун (у межах книжних стилів літературної мови відсутність однослівної назви для того чи того поняття могла бути зумовлена й відсутністю такого найменування в арсеналі російської мови), наприклад: *буруля* «велика бурулька» (акт зворотної деривації; слово вживається в лексиконі працівників комунального господарства та у ЗМІ протягом кількох останніх років у грудні — березні, коли є небезпека падіння

таких льодинок з дахів); *дошкілля* замість «дошкільне виховання» (наприклад, у назві книжки: Українське *дошкілля* : Пісні, ігри, вірші й загадки. К., 1992); поповнення словотвірного типу іменників — назв особи на *-ач*: *надавач (послуг, інформації), сприймач (інформації, мова-сприймач), сприяч* «той, хто сприяє чому-небудь» («Дякую особам та організаціям — *сприячам* видання цього словника!»).

Діапазон охоплення мовного матеріалу новими / відновленими нормотворчими пропозиціями й самими тенденціями — з прагненням як до обмеження, так і, навпаки, до розширення дії тих чи інших словотвірних типів — достатньо різноманітний². Ось, з одного боку, випадки досить непослідовно представленої в сучасній мовній практиці тенденції до усунення деяких зразків непродуктивного типу іменників на *-иш* (як очевидних росізмів): замість *вкладиш* — 1) (те, що вкладається в що-небудь) *вкладка (вушні вкладки)*, 2) (вкладна деталь) *вкладень* (УРРУС; УРСНТ); рос. *ввёртыш* — укр. *вкрутень* (РУСНТ-98; УРСНТ); замість *окатиш* (див., наприклад: УРЕ; УОС-09) — *котун* (РУСНТ-98), хоча і у виробничій, і в офіційній мові ще лишаються і *вкладиш*, і *окатиш*; поява варіантів із суфіксами *-ин(к)-а* в конкуренції з уже наявними формами на *-к-а*: *закладинка* (у книжці), пор. *закладка, клітина (грудна, сходова)*, наприклад: «Згори, зі сходової клітини, ...струмувало химерне світло скляного ліхтаря над дахом». — Дмитро Малаков. Оті два роки... У Києві при німцях. К., 2002, с. 24), пор. *клітка*; серед прикметників — конкуренція між давнішими *мислительний, понятійний* і новішими *мисленневий, поняттєвий*, яка відбувається явно на користь останніх (пор., наприклад, *буття* — *буттєвий, життя* — *життєвий*). З іншого боку, ось, наприклад, пропозиція повністю усунути із системи словотворчого арсеналу української мови один з поки що дуже продуктивних різновидів такого способу словотворення, як аббревіація:

² Див. також, зокрема: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Даниленко Л. І. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // Мовознавство. — 2003. — № 2-3. — С. 110-111.

абонплата, педколектив, «Київміськбуд», «Укртелеком» і под. — як «радянський» у своїй основі³.

Неважко простежити досить виразні паралелі — і в стратегії, і в тактиці, і в самому комплексі актуалізованих мовних явищ (сукупності як тих словотвірних типів, що мають бути замінені, так і тих, за допомогою яких це має бути зроблено) — між сучасним етапом розвитку української літературної мови й, зокрема, системи її словотворення і періодом українізації 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст.⁴ Але тепер, по-перше, значно менш помітно виявляється вплив відповідних державних інституцій на процеси кодифікації української літературної мови, який існував у загальних умовах тодішньої тоталітарної держави, тепер спостерігається більша розпорошеність діяльності теоретиків і практиків мовної кодифікації, недостатня узгодженість їхніх зусиль та пропозицій і, як наслідок, більша невпорядкованість мовної практики. По-друге, тепер відбувається в основному заміна тих чи тих ланок системи українського словотворення, а не їх первинна кодифікація в лоні літературної мови, що, звичайно, потребує не просто перегляду, а навіть ламання вже достатньо усталених для переважної частини мовного колективу стереотипів. По-третє, у мовних настановах тепер загалом спостерігається дещо більша категоричність порівняно з рекомендаціями мовознавців, лексикографів, термінологів 20-х років, оскільки покоління того періоду ще, очевидно, не мало достатньої впевненості в своїх позиціях як єдино правильних, тоді як нормалізатори нової доби вже відчують за собою авторитет своїх попередників, тим більше авторитет, освячений їхньою страдницькою долею (під час сталінських репресій).

³ Балабан Т. (США). Тези до підготовки бази для остаточного опрацювання стандартів української технічної термінології // Проблеми української термінології [Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». — 2000. — № 402]. — Л., 2000. — С.175.

⁴ Див. про нормотворчі тенденції в українському словотворенні того періоду, зокрема: Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941). — К., 1991. — 260 с. Характеристику цих тенденцій уже з різко критичною оцінкою їх як «націоналістичних» див. також у матеріалах їх обговорення на початку згортання політики українізації: Хроніка НДІМ [Науково-дослідного інституту мовознавства] : Відділ української літературної мови // Мовознавство. — 1934. — № 2. — С. 139-142.

2. Іменники.

А. Сфера позначення осіб.

2.1. Суфіксальна фемінізація (моція) — явище, яке, безперечно, найперше привертає до себе увагу серед словотворчих процесів української мови на сучасному етапі її розвитку⁵ і до активізації якого безпосередньо причетні всі три визначальні фактори словотворення, відзначені в Передмові, на загальному фоні демократизації всієї мовної діяльності суспільства в описуваний період — загальносоціальний (див. докладніше п. 4.1 розд. I), системно-нормотворчий і номінативно-експресивний (щодо дії останнього пор., наприклад, відомі ще з радянського часу напівжартівливі *адвокатеса, гідеса, деканеса, доктореса, редактриса, шефня, філологиня* і под.). Об'єктом пропонуваного в цьому розділі аналізу мають бути, звичайно, ті явища моцйного словотворення, які зумовлюються насамперед актуалізацією другого з цих чинників, хоча відокремити його дію від наслідків впливу першого фактора можна далеко не завжди.

У загальних межах активізації цього явища в одних випадках відбувається стилістична нейтралізація (повна або часткова) фемінативів, уже наявних у літературній мові (зокрема, в 20-і — на початку 30-х рр. ХХ ст., у західноукраїнському варіанті літературної мови), але пізніше (до 90-х рр.) фіксованих у словниках з обмежувальними позначками (так, *директорка, мільйонерка, мільярдерка* в СУМ-11 марковані як розмовні, а в СУМ-20, СУМ-12 — уже нейтрально; *викладачка* — як розмовне в СУМ-11 та СУМ-12 і як нейтральне в СУМ-20; *поетка* — як застаріле в СУМ-11 і нейтральне в СУМ-12; *організаторка* — з позначкою «рідко» в СУМ-11, з позначкою «розм.» у СУМ-12 і нейтрально в УРРУС), в інших — творення нових одиниць або засвоєння їх з мовної практики західної української діаспори.

⁵ Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух // *Мовознавство*. — 2005. — № 1. — С. 21-23; *Архангельская А.* Сексизм в языке: мифы и реальность. — *Olothus*, 2011. — С. 188-234.

У структурному плані це кілька словотвірних типів:

1) деривати із суфіксом *-к-а*, наприклад: *водійка*, *прес-секретарка*, *режисерка* та ін., навіть *пілотка*: «героїчна українська *пілотка*» — про Надію Савченко (Е, 14.08.2014, с. 10); відновлюване, але так загалом і не сприйняте мовною практикою *членка* («Ольга з Левицьких — *членка* УВО»: УС, 4.02.1999); активно поширювані в друкованих та електронних ЗМІ, зокрема в інформаційних програмах теле- і радіоканалів, як нейтральні назви, але для широких верств населення все ще, очевидно, з конотаціями розмовності: *дипломатка* («головна *дипломатка* США»: т/к ICTV, «Факти», 19.09.2008), *кандидатка* («Китай готуватиме жіночкосмонавтів. *Кандидатками* будуть випускниці середніх шкіл»: П, 29.07.2004; «*кандидатка* в президенти»: т/к «Новий», «Репортер», 15.03.2004; т/к К-1, «Один день», 4.05.2007), *керманичка*: (*керманичка автівки*, *керманичка уряду*, *Німеччини*, *Литви*), *міністерка* (*праці*, *соціальної політики*, *юстиції*); неофіційні варіанти деяких військових звань (не тільки в розмовній мові, а вже й у деяких ЗМІ): *сержантка* («молодша *сержантка*»: т/к СТБ, «Вікна», 8.03.2005), *лейтенантка*; *президентка* («*президентка* Латвії»; «NN, *президентка* Інституту освіти»: із сучасних ЗМІ); «NN, *докторка* економічних наук» і под.; щодо реалій зарубіжного життя: «*держсекретарка* США Кондоліза Райз», *канцлерка* (насамперед щодо канцлера Німеччини Ангели Меркель), *сенаторка*, *спікерка*. Особливо ж активними серед них виявилися на початку XXI ст. фемінативи *прем'єрка*, рідше *прем'єр-міністерка*, а також *лідерка* (у застосуванні переважно до Юлії Тимошенко): «тюрма, де сиділа чинна *прем'єрка*» (УМ, 17.07.2008), «Із осені *прем'єрка* збирається щоквартально піднімати на 20 відсотків ціну на газ» (ГПУ, 31.07.2009), «*Прем'єрка* йшла поряд з *ветеранкою*» (т/к СТБ, «Вікна», 23.02.2005), «Юлія Тимошенко, *прем'єр-міністерка* України» — підпис під зображенням (т/к «Новий», «Репортер», 18.03.2009), «*лідерка* БЮТ Юлія Тимошенко» (УР-1, Ранкова інформаційна програма, 17.02.2006). Розмовність багатьох подібних фемінативів — цілком очевидна для багатьох одиниць, як відомих ще з радянських часів (таких, наприклад, як *політичка*, *шефка*),

так і новозапроваджуваних на зразок *нардепка* — від *нарден*, тобто народний депутат («*Нардепка* бере чай і давить ложкою лимон»: ГПУ, 31.07.2009), *комісарка* (як назва посади: «*комісарка* з питань зовнішньої політики ради Європи». — СТБ, «Вікна», 3.03.2006), на вживання їх у ЗМІ, очевидно, мало впливає.

Активізується конкуренція між моцними дериватами з цим суфіксом і дериватами не тільки з іншомовними суфіксами *-ес-*, *-ис-*: *акторка*, *директорка* (*директорка заводу, архіву, програми*), *поетка* («українська *поетка* Дарія Рихтицька із США»: ВК, 7.03.1997; «... *поеток* Світлани Йовенко і Ганни Чубач»: ЛУ, 26.02.1998), *патронка* («...святиї Марти, *патронки* добрих господинь»: П, 29.07.2004), пор. відповідно *актриса*, *директриса* (розм.), *поетеса*, *патронеса*, а й з питомими: *керівничка* (*закладу, партії, групи*) — замість *керівниця*: так (напевне, вже цілком механічно) опрацьовують тексти інформаційних програм на теле- і радіоканалах літредактори (СУМ-11, як видається, цілком адекватно кваліфікував *керівниця* як нейтральне, а *керівничка* як розмовне слово);

2) деривати із суфіксом *-(н)иц-я*: (*високо*)*посадовець* — (*високо*)*посадовиця*, *урядовець* — *урядовиця*, *комп'ютерниця*, *односелиця*, *державниця*, *достойниця* та ін., у тому числі й такі, що перебувають на межі з оказіоналізмами: «Фотографія для письменниці, художниці, *мистецтвознавиці* та *мовознавиці* Лідії Йолтуховської-Скоропис...» (ВЗ, 29.07.2006); зокрема, в мовній практиці т/к СТБ: *бізнесовиця*, *добровольця*, *науковиця*, *товарознавиця* і под.;

3) деривати із суфіксом *-(к)ин-я* — тип, що досі функціонував як непродуктивний⁶: актуалізовані *мисткиня* — від *мистець* (останнє СУМ-11 подавав з позначкою «заст.»): «українська *мисткиня* із США» (ЛУ, 28.01.1999, с. 1), щорічна художня виставка (у 90-і роки) «Видатні українські *мисткині*», «*мисткиня* веселкових барв» (УС, 15.05.2003), пор. п. *mistrz* — *mistrzynie*

⁶ Не ототожнювати вияви описуваного тут явища з іншою тенденцією до певного поживлення цього словотвірного типу, яка була наявна і в радянський час — здебільшого в спільних з російською мовою одиницях на зразок *шефиня*, *філологиня* (див. вище): це були (і лишаються) приклади напівсерйозного словотворення в розмовній мові, вияви мовної гри, а не утворення з цілком очевидною претензією на стилістично нейтральне вживання (у ЗМІ).

«майстриня»; *членкиня* — від *член* (якої-небудь організації): «*членкиня* Всеукраїнського жіночого товариства ім. О. Теліги» (УС, 11.04.2002, с. 14), «*членкиня* Центрального Комітету КПУ» (Час, 1997, № 13), пор. п. *członek* — *członkyni*; нове, але за останні роки вже досить закріплене у вжитку *продавчиня* — від *продавець* (у конкуренції з *продавиця* — словом з «небажаним» суфіксом: див. п. 2.3), пор. п. *sprzedawczyni*; за зразком останнього з'явилося вже й *покупчиня* (хоча, здавалося б, уже наявне в «офіційній» мові *покупниця* нічим не «грішить» проти норми); навіть *бомжиня* — від *бомж* (ВЗ, 15.05.2014, с. 14) у конкуренції з *бомжиха*; активізовані в межах загальноукраїнського мовного простору назви представниць західноукраїнських етнографічних груп *бойкиня*, *лемкиня* (пор. уже закріплений у літературній мові етнонім *грекиня*); нові назви жінок-спортсменок: *борець* — *борчиня* («найсильніша *борчиня* континенту»: УМ, 23.03.2012, с. 1; також перен.: «*борчиня* з комунізмом» — УМ, 20.11.2013, с. 11, «*борчиня* за справедливість» — т/к «Студія 1+1», ТСН, 25.11.2009), *плавець* — *плавчиня* (у конкуренції з уже наявним *плавчиха*), набуває поширення *стрільчиня* — від *стрілець*; від іменників спільного роду: *колега* — *колегиня*, уживається також *старостиня*. Цей словотвірний тип в українській загальнонародній мові повніше зберігся, як відомо, на західноукраїнських теренах (*мовець* — *мовкиня*, *швець* — *шевкиня*: Жел., в етнонімії: *німкиня*, *туркиня*, *чехиня*), маючи безперечне підживлення і з боку західнослов'янських мов (у цій групі слов'янських мов він представлений найповніше), і, відповідно, в мовній практиці західної української діаспори. Пор. також давніші, вже узвичаєні в літературній мові одиниці *господиня*, *кравчиня*, *майстриня* — у конкуренції з *господарка*, *кравчиха*, *майстриха*, уже за новітнього часу поширене в загальноукраїнському масштабі *газдиня* (СУМ-20 подає також *жрекиня* «жриця» — з ілюстраціями із творів західноукраїнських письменників, але без стилістичних ремарок).

Ці три актуалізовані типи словотвірної фемінізації помітно різняться між собою за своїми частотними та стилістично-конотативними характеристиками: найчастотнішим із них виступає, як і до

цього, тип із суфіксом *-к-*, але він же, з іншого боку, порівняно більше — у багатьох формах своєї конкретної реалізації — позначений конотаціями розмовності й, отже, тим чи іншим ступенем стилістичної зниженості. Саме це, безперечно, уже протягом тривалого часу стоїть на заваді, наприклад, міжстильовому використанню фемінативів на зразок *діловодка, науковка, обліковка, службовка, урядовка*; якщо слово *двірничка* в одних словниках української мови (СУМ-11; СУМ-12) подається як стилістично нейтральне, в інших же — як розмовне (СУМ-20), це свідчить тільки про те, що в останньому випадку до стилістичної кваліфікації цього слова поставилися уважніше. На користь активізації двох інших типів «працюють» такі важливі фактори, як: 1) у структурному плані — регулярність творення незалежно від кінцевого характеру твірної основи (на відміну від типу на *-к-а*, процесам фемінізації в межах якого стає на заваді наявність певних звуків: задньоязикових *г, к, х* і гортанного *г*, губних, скупчення приголосних: *-кт, -рг, -тр* та ін., суфіксів з випадними голосними *е, о*, наприклад: *знавець, свідок*); 2) у стилістичному плані — відсутність у них конотацій розмовності, а для типу на *-(к)ин-я*, крім того, ще й, з одного боку, наявність певної стилістичної піднесеності (пор. також *героїня*), зокрема й через його архаїчність (пор. *богиня, рабиня, монахиня*, у назвах дружини за чоловіком: *бояриня, княгиня* і под.), а з другого, — значно менша продуктивність його в сучасній російській мові, але помітна представленість у мовній практиці діаспори. Саме тому останній з названих словотвірних типів став так активно виявлятися; його регулярність особливо демонструє мовна практика деяких телеканалів, насамперед СТБ (програма «Вікна»), наприклад: *екстрасенсиня, критикиня, тезкиня* — від *тезко, соціологиня, фотографиня, фізіатриня* — від *фізіатр*, від імеників на *-ець, -ок*: *виборець* — *виборчиня, знавець* — *знавчиня, курець* — *курчиня*, навіть *молодець* — *молодчиня* («Вона молодчиня!»: СТБ, «Час К», 31.03.2003), *нащадок* — *нащадкиня, свідок* — *свідк(ч)иня*; в інших ЗМІ: *гравець* — *гравчиня* (т/к «Новий», «Репортер», 2.09.2009), *драматург* — *драматургиня* (ICTV, «Факти», 25.01.2011; «молода українська драматургиня Катерина Демчук»: В. Сердюк. — ЛУ,

22.10.1998). Однак якщо наявність цього суфікса видається цілком доречною в таких стилістично піднесених фемінативах-новотворах, як, наприклад, *вождиня* (зокрема, про Юлію Тимошенко), *патріархиня* (перен.: «*патріархиня* національної культури» і под.), а також у слові *ворогиня* («непримиренні *ворогині*»: Оксана Забужко), то вживання подібних утворень у стилістично нейтральних контекстах, тим більше в інформаційному стилі, у назвах посад жінки, поки що, безперечно, сприймається далеко не однозначно в українському мовному соціумі⁷.

У загальнослов'янському мовному просторі продуктивність моделей суфіксальної фемінізації на позначення особи жіночої статі за соціальним статусом, як відомо, істотно варіюється (у назвах за ознаками національності, походження, проживання, за певними якісними характеристиками ця межа зміщується й міжмовні відмінності є не такими виразними) — від найменш активного їх функціонування в сучасній російській літературній мові (після активності цих процесів наприкінці XIX — на початку XX ст. і особливо в 20 — 30-і роки XX ст.)⁸ до ширшого їх представлення в двох інших східнослов'янських мовах і ще повнішого — у західно- (особливо в чеській і словацькій) і південнослов'янських мовах⁹. Відмінності в цьому плані між слов'янськими літературними

⁷ Так, у спеціальному дослідженні, присвяченому жіночому псевдонімікону учасниць Української повстанської армії, вони іменуються як «жінки-члени ОУН-УПА» (не *членкині*): Павликівська Н. До питання про номінаційні процеси у жіночій псевдонімії в УПА // Українська мова. — 2005. № 3. — С. 86-99.

⁸ Див.: Янко-Триницкая Н. А. Наименование лиц женского пола существительными женского и мужского рода // Развитие словообразования современного русского языка. — М., 1966. — С. 167-210.

⁹ Див. докладніше, зокрема: Тараненко О.О. Динаміка слов'янських іменних класифікацій у діакронії і синхронії // Слов'янське мовознавство: Доповіді української делегації на XI Міжнародному з'їзді славистів. — К., 1993. — С. 83-85; Нецименко Г. П. Отражение «гендерных» проблем в славянском словообразовании // Відображення історії та культури народу в словотворенні. — К., 2010. — С. 192-207; Архангельская А. Знач. праця. Пор., наприклад, характерні виступи жінок (представниць різних професій) у пресі різних слов'янських країн — з одного боку, в російській періодиці: «Многих моих подруг и меня в том числе задевает, когда нас называют не *продавцами*, а "*продащицами*" (здавалося б, цілком нейтральне слово! — О. Т.) или даже "*продачихами*"» (В. Кочегарова, ст. продавец. — Правда, 27.12.1980); з другого боку, в періодиці західно- і південнослов'янських

мовами загалом можна пояснити різною мірою впливу на особливості їх формування та розвитку двох таких визначальних чинників нормативності літературної мови, як: 1) більша / менша наявність комплексу тривалих і міцних нормативних традицій у межах кожної з мов: це зумовлює відмінності між російською (з її тривалою й відносно безперервною традицією розвитку і функціонуванням як мови державного життя, потужним струменем книжко-писемної мови в її основі і, як наслідок, найсуворішими, очевидно, нормами в межах слов'янського мовного світу) і більшістю інших слов'янських літературних мов (з більшою або меншою перервністю в їхньому розвитку між старокнижним і новим періодами або й порівняно молодих, ширшою наявністю народно-розмовної основи та ширшою наявністю різноманітних варіантних явищ у їхній структурі — як мов з відсутньою або ослабленою традицією державного функціонування), а також, хоча вже й меншою мірою, між польською (з її тривалою традицією функціонування не просто як літературної, а й як мови державного життя) і іншими як західно-, так і південнослов'янськими літературними мовами¹⁰; 2) більша / менша можливість для літературних мов у їхній попередній історії, особливо вже в ХХ ст., самостійного або ж, навпаки, залежного від інших (насамперед, зрозуміло, від сусідніх слов'янських) мов розвитку, коли культурна еліта народів — носіїв мов, що протягом тривалого часу перебувають під таким впливом, керується прагненням (не завжди, звичайно, прямо усвідомлюваним) розвивати, культивувати саме ті особливості структури їхніх мов, що їх можна вважати справді питомими й визначальними для них, вирізняючи їх на тлі мов — джерел такого впливу: це зумовлює поділ насамперед між українською, білоруською (на

країн проти поширення форм чол. р. на жінок: «Nie chcę być szwaczem!» (з листа швачки) (Poradnik językowy. — 1969. — № 5. — S. 299), за «мовну емансипацію» (Иванова Л. За емансипация и в езика // Български език. — 1984. — Год. 34, кн. 1. — С. 77-78).

¹⁰ Пор. при зіставному аналізі продуктивності активів словотвірної фемінізації кількох слов'янських мов, наприклад: слн. *diplomatinja* — слц. *diplomatkka* — п. *kobieta-diplomat* (див.: Pančiková M. Rozvojove tendencie poľskej, slovinskej a slovenskej lexiky na prelome tisícročia // XIII. medzinárodný zjazd slavistov v Ľubľane: Príspevky slovenských slavistov. — Bratislava, 2003. — S. 93).

фоні російської), «недомінантними» мовами колишньої Югославії (на фоні сербської), з одного боку, і іншими слов'янськими мовами, з другого боку. Саме як наслідок комплексної дії цих двох факторів явище словотвірної фемінізації ширше виступає, зокрема, в українській та білоруській¹¹ мовах, ніж у російській, у хорватській на фоні сербської¹². Окремо в такому поділі слов'янських мов стоїть чеська літературна мова з її досить регулярним співвідношенням форм чол. і жін. р. у позначеннях осіб, яка хоча й спирається на традиції словотворення старочеської книжної мови, але мала значну перерву у своєму історичному розвитку, а в процесі свого відродження зазнавала інтенсивного свідомого регулювання.

В умовах теперішньої демократизації функціонування і розвитку мов народів постсоціалістичних країн дія цього явища активізувалася в усіх слов'янських літературних мовах, однак не просто з різною повнотою, але й унаслідок переважаючого при цьому дії різних із зазначених у Передмові факторів словотворення. Так, усі слов'янські мови, звичайно, демонструють активізацію процесів суфіксальної фемінізації як наслідок дії першого — загальносоціального, а також певною мірою (в загальних умовах дальшої демократизації мовного життя) й третього з названих чинників. Але російська мова при цьому, як правило, й обмежується дією відзначених чинників: *бизнесменк(ш)а, боксерк(ш)а, депутатша, диджейк(ш)а, интервьюерша, компьютерщица, наркокурьерша, психоаналитичка, снайперша, спринтерк(ш)а* та ін.¹³, тоді як у плані нормотворчості для російського мовного соціуму загалом самоочевидним є факт, що подібним одиницям не місце в кодифікованій літературній мові, крім хіба що сфери спорту та деяких інших сфер, де стать жінки є одним з визначальних для її роду занять показників, і то лише для дериватів із

¹¹ Див., наприклад: Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. — Мінск, 2001. — С. 230.

¹² Див., наприклад: Klajn I. Neologisms in Present-day Serbian // International Journal of the Sociology of Language. — 2001. — № 151. — P. 100, 110.

¹³ Див., наприклад: Нецименко Г. П. Зазнач. праця; Архангельская А. Зазнач. праця. — С. 153-187.

суфіксом *-к-* (*каратистка, культуристка, стриптизерка* і под.). Для польської мови важливим є також вплив другого з цих чинників — нормотворчого, але в польському суспільстві, зокрема й серед мовознавців, усе ще тривають дискусії щодо коректності застосування в різних випадках іменування особи жіночої статі за її соціальним статусом або словотвірних фемінативів, або форм чол. р. — маскулінізованих позначень із синтаксичною фемінізацією¹⁴. При цьому, однак, констатується переважання не тільки в офіційній, а й у розмовній сферах слововжитку форм чол. р. для позначення осіб обох статей¹⁵. В усвідомленні ж носіїв чеської та словацької мов нормативний статус різних структурних типів суфіксальних фемінативів є загалом безперечним (аж до офіційного закріплення їх у статусі військових звань). Найвиразніше ж — унаслідок, з одного боку, динамічного розширення набору таких фемінативів та суспільних сфер їх використання, а з другого боку, далеко не однозначного ставлення до цього в різних колах мовного соціуму — дія другого з цих факторів виявляється в таких мовах, як українська і білоруська: це не просто пошуки норми, а пошуки її саме в дальшому розмежуванні з російською мовою.

¹⁴ Див, наприклад: *Klemensiewicz Z.* Tytuły i nazwy zawodowe kobiet w świetle teorii i praktyki // *Język polski*. — 1957. — Т. 37. *Zesz. 2*. — S. 101-119; *Duda H.* Kilka uwag o językoznanstwie normatywnym (z powodu *archeolożek, socjolożek i teolożek*) // *Poradnik językowy*. — 1999. — *Zesz. 8-9*. — S. 115-121; *Łaziński M.* O panach i paniach: Polskie rzeczowniki tytułarne i ich asymetria rodzajowo- płcowa. — Warszawa, 2006. — S. 247-280; *Jadacka H.* Kultura języka polskiego: Fleksja, słowotwórstwo, składnia. — Warszawa, 2007. — S. 126-129. Більшість польських мовознавців, що висловлюються з приводу відзначеної проблематики, у тому числі й жінки, не вважають, що відсутність форм жін. р. до багатьох назв осіб за родом занять може мати якийсь істотний вплив у плані дискримінації жінки. Див., наприклад: *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN / Red. A. Markowski*. — Warszawa, 1999. — S. 1767; *Markowski A.* Stanowisko Rady Języka Polskiego w sprawie żeńskich form nazw zawodów i tytułów przyjęte na posiedzeniu plenarnym Rady 19 marca 2012 roku // *Poradnik językowy*. — 2013. — *Zesz. 3*. — S. 90-91; *Kępińska A.* «Pani prezydent» czy «pani prezydentka»? // *Poradnik językowy*. — 2007. — *Zesz. 3*. — S. 79-84.

¹⁵ *Handke K.* Przyczyny ograniczenia fleksji nominalnej we współczesnej polszczyźnie // *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych*. — Warszawa, 1994. — S. 45-47.

Ставлення не тільки різних верств мовного колективу, а й мовознавців-україністів до явища широкої активізації процесів суфіксальної фемінізації в сучасній українській мові істотно варіюється. З-поміж немовознавців, судячи за читацькою поштою, інтерв'ю в газетах, значно більшу активність виявляють ті, хто не сприймає, причому категорично, це явище, пор., наприклад: «Я й... не писала б, але так вже “дістало” оте “*прем'єрка*”. І це пішло вже усіма каналами! Спеціально їм хтось такі слова підкидає, чи що? А що ж буде, як “*прем'єрка*” стане президентом — буде “*президентка*”?!» (М. Осадца, м. Львів. — ЛУ, 7.08.2008, с. 6). У ЗМІ, як уже відзначалося вище, найактивніше вдається до вживання у функції стилістично нейтральних назв жінки, цілком прийнятних і в офіційному вжитку, уже наявних у мові фемінативів, що досі кваліфікувалися нормативними джерелами як розмовні, і широкого творення нових одиниць телеканал СТБ у діяльності своєї інформаційної програми «Вікна». Серед тих мовознавців, філологів, які оприлюднюють свою думку з цього приводу, частіше, як видається, виступають ті, хто рішуче підтримує відзначене явище¹⁶; висловлюється, з іншого боку, і його критичне сприйняття¹⁷.

Звичайно, оскільки певні кола мовців сприймають це явище як одну зі специфічних, характерних ознак української мови (особливо ж на фоні однієї з інших слов'янських мов, яку вони також знають і яка вже протягом кількох століть справляє потужний вплив на українську, а саме російську), у теперішньому контексті функціонування української літературної мови цей процес розвивається фактично вже незалежно від ставлення до цього з боку мовознавців і лексикографів. Однак це аж ніяк не має означати, що деривати жін. р. можна творити в подібних випадках майже автоматично. У межах цієї тенденції, цілком слушно спрямованої на істотне розширення місця суфіксальних фемінативів у словотвірній системі

¹⁶ Див., зокрема: Федурко М. Ю. Словотвірна морфологія українських фемінативів у лінгвокультурологічному аспекті // Відображення історії та культури народу в словотворенні. — К., 2010. — С. 433-442; Нелюба А. Жінки. Гендер. Словотвір // Збірник Харків. іст.-філол. т-ва : Нова серія. — 2011. — Т. 14. — С. 184-204; Синчак О. Як мова вбиває експертку // Критика. — 2011. — Ч. 11-12. — С. 33-35.

¹⁷ Див., наприклад: Архангельская А. Зазнач. праця. — С. 229-234.

української мови, далеко не завжди можна провести вододіл між тими явищами, яких об'єктивно потребує українська літературна мова, але які були штучно стримувані в попередні періоди її розвитку, і тими, які перебувають уже поза цими потребами, які призводять уже, з одного боку, до сплутування й нівеляції виражальних ресурсів різних стилів і жанрів літературної мови, до того чи іншого спрощення її стилістики, а з другого, — до семантичної нечіткості в характеристиках особи жіночої статі:

а) це, як відзначалося вище, проблема явної стилістичної неадекватності багатьох механічно створюваних і поширюваних, насамперед журналістами та літредакторами ЗМІ, суфіксальних фемінативів — як недоречного піднесення їхнього стилістичного статусу (наприклад: «NN, лікарка-епідеміологиня»: СТБ, «Вікна», 16.07.2007), так і ще частіше — зниження й навіть огрублення конотації таких слів у загальних рамках сучасної тенденції до надмірного «орозмовлювання» літературної мови (це стосується насамперед фемінативів із суфіксом *-к-а*): «керівничка партії» (чому б уже тоді не *керівниця?*), «колишня мерка Ірпеня» (СТБ, «Вікна», 21.06.2007);

б) це питання про доцільність поширення словотвірної фемінізації, зокрема, у випадках, де, по-перше, переважає семантичне акцентування на позначенні не стільки власне особи жіночої статі за її соціальним статусом, скільки самого статусу, представником якого в даному разі виступає саме жінка, або соціальної функції, яку в даному разі виконує саме жінка (у таких випадках традиційно виступає форма чол. р. у його генеричній — «родовій» — семантичній функції), а по-друге, йдеться про оцінювання соціального місця тієї чи іншої жінки серед певної сукупності осіб обох статей¹⁸. Так, якщо *секретарка* як позначення відповідного роду заняття (фаху) є вже цілком звичною й стилістично нейтральною назвою, то вживання цього слова в назвах відповідних керівних посад, що їх можуть виконувати й жінки (з наявністю форми род. в. іменника на позначення установи, організації і т. ін.), усе ще привертає

¹⁸ Див. про це ще, наприклад, в одного з українських мовознавців 20-х років: Сулима М. Українська фраза: Коротенькі начерки. — Х., 1928. — С. 11-12.

до себе увагу: «секретарка ЦК КПУ Катерина Самойлик» (Час, 24.05.1996), «розмова з секретаркою РНБО Раїсою Богатирьовою» (т/к «Новий», «Репортер», 9.02.2010), «держсекретарка США Мадлен Олбрайт» (СТБ, «Вікна», 16.02.2002); у ряді інших випадків: «Юлія Тимошенко балотується у президентки» (СТБ, «Вікна», 27.03.2014), «Президент усунув від обов'язків губернаторки Сумської області Ніну Гаркаву» (СТБ, «Вікна», 24.11.2006), «Вона виступила адвокаткою у справі...» (СТБ, «Вікна», 10.04.2002), «Чи стати гаранткою своєму протеже?» — розмірковування героїні фільму (УТ-1, т/с «Сорая», 20.07.2005). Ось приклади вживання суфіксальних фемінативів при оцінюванні фахових якостей особи жіночої статі, яка працює в певній галузі (поряд з особами чоловічої статі): «Вона найкраща агрономка в районі» (СТБ, «Вікна», 3.09.2004: найкраща серед кого саме — серед усіх агрономів чи тільки серед агрономів-жінок?) (пор., з іншого боку, цілком адекватне в семантико-комунікативному плані — в інших семантико-синтаксичних позиціях — уживання цього фемінатива: «Агрономка натякала на те, що вона торік першою почала хлібоздачу державі». — Олесь Гончар). Пор., наприклад, істотно відмінне визначення місця видатних представниць вітчизняної культури в контекстах на зразок: «Леся Українка (Марія Заньковецька, Оксана Петрусенко) належить до найвизначніших українських поетів / поетес» (акторів / актрис, співаків — співачок)¹⁹.

Пор., з іншого боку, в мовній діяльності тих же телеканалів, що схильні досить широко практикувати явище словотвірної фемінізації, і випадки цілком адекватного із семантичного погляду застосування щодо особи жіночої статі за її родом діяльності форм генеричного чол. р. та синтаксичної фемінізації (в родовому узгодженні слова-означення та координації слова-присудка): «Новий прем'єр-міністр затверджений. ... Нова прем'єр-міністр приступила до виконання своїх обов'язків» (ICTV, «Факти», 4.02.2005), «Юлія Тимошенко — найвідоміший український політик. ... Про це

¹⁹ Пор.: «...Але значно більша похвала — сказати про місіс Браунінг, що вона *a great poet*, ніж *a great poetess*» (Есперсен О. Філософія граматики. — М., 1958. — С. 270).

повідомила одна з лідерів Комітету національного порятунку Юлія Тимошенко» (ICTV, «Факти», 2.12.2004), а також уживання форм обох родів на зразок: «NN — одна з лідерів політичного руху і одна з лідерок жіночого руху». У звичайних тепер повідомленнях у ЗМІ на зразок «На чеченських смертницях були пояси смертників» наявність у другому із цих слововживань форми саме чол. р., очевидно, не може викликати сумніву. У тих випадках, коли основною (родовою) назвою людини за її соціальним статусом виступає найменування неістоти, творення фемінатива взагалі може блокуватися, наприклад: «Перше місце в змаганнях здобула другий номер забігу Марія П.».

Активізація вживання суфіксальних фемінативів спостерігається також при позначенні неживих понять (хоча подібні випадки досі не мають системного впорядкування у граматиках та стилістиках української мови, пор., наприклад, цілком нормативні випадки: *країна-або команда-переможниця*, *країна-учасниця*, але звичайно *країна-донор*, *державо-агресор*, досі фемінативи тут, без сумніву, фіксувалися помітно рідше), наприклад: *партії-лідерки* (ICTV, «Факти», 15.10.2007), *фірма-підрядниця* («Студія 1 + 1», ТСН, 11.11.2011), «компанії — операторки реклами» і под.; у мовній діяльності телеканалу СТБ (програма «Вікна»): *ракета-перехоплювачка* (22.11.2002), «Росія — лідерка з продажу зброї» (30.10.2006), «Пісня “Червона рута” стала лауреаткою конкурсу» (15.08.2005), «Україна не стала кандидаткою у члени НАТО» (3.04.2008), «країни — членкині ЄС» (4.05.2011) ²⁰.

У мовах з андроцентричним принципом граматичної та словотвірної будови система назв на позначення особи жіночої статі за її соціальним статусом змушена постійно «наздоганяти» (за деякими винятками на зразок *доярка — дояр, стриптизерка — стриптизер*) систему відповідних назв осіб чоловічої статі, неминуче відстаючи від неї, — навіть тоді, коли в самій соціальній дійсності

²⁰ Крайнім виявом руху за рівноправний з чоловіком номінативний образ жінки в мові були б, очевидно, пропозиції усунути домінування назв особи за родом занять саме в чол. р. при перенесеннях їх на позначення різноманітних пристроїв, механізмів та тварин: *лічильник, підлогонатирач, лоцман* (риба), *секретар* (птаха), *чистильник* (риба) і под.

вже з'являються об'єктивні підстави для відповідного позначення жінки й семантичний фактор номінації, таким чином, уже може вступати в дію. Словники і граматики, в свою чергу, також постійно відстають від мовної практики, причому не тільки через зрозумілу інертність їх укладачів та їхню можливу неувважність, але й, безперечно, через невпевненість їх у кваліфікуванні тих чи інших конкретних випадків як уже фактів мови чи ще тільки мовлення. Це стосується не тільки суфіксальної фемінізації, а й іменників з відсутністю в їхній морфемній структурі вказівки на стать та субстантивованих прикметників і дісприкметників, що можуть бути віднесені не лише до чоловіка, а й, можливо, до жінки. Так, у групі невідмінюваних іменників іншомовного походження на позначення осіб такі слова, як *візаві, зомбі, парвеню, протеже, хіпі*, подаються в сучасних нормативних джерелах як іменники спільного роду (*мій / моя протеже*), але ті з них, що стосуються роду занять, соціального статусу особи, — переважно тільки в чол. р.: (*прес-*)*аташе, імпресаріо, круп'є, кутюр'є, порт'є, рантьє, рефері, сек'юриті, шансон'є (конферансьє, профі* тільки недавно стали трактувати як іменники чол. і жін. р.). Сучасні нормативні словники, фіксуючи, наприклад, родові кореляції субстантиватів на зразок *вартувий — вартова, ланковий — ланкова, уповноважений — уповноважена*, не подають, однак, форм жін. р. не тільки, наприклад, до *лісничий, постовий, дільничний, рядовий (рядовий Поплавська)*, що ще можна пояснювати недостатньою поки що представленістю в цих випадках дії семантичного фактора, а й до *учений, слідчий* та ін.

2.2. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом -льник — позначення осіб за родом їхньої більш чи менш постійної або просто характерної діяльності, заняття, поведінки (пор. давніше вже усталені подібні форми на позначення діяча за його відповідною процесуальною ознакою як характерною, типовою для нього: *базарувальник, гостювальник, закликальник, змагальник, мовчальник, ночувальник, сперечальник, уболівальник* та ін., зокрема етнографізми *засівальник, плакальник, прощальник*). Цей тип активізувався

тепер, зокрема, унаслідок прагнення до заміни й узагалі до уникання у вжитку субстантивованих форм активних дієприкметників тепер. ч. на *-чий* (*атакуючий, відпочиваючий, голодуючий, зустрічаючий, мітингуючий* і под.)²¹ одночасно з активізацією словотвірного типу віддієслівних прикметників на *-льн-ий* (див. 3.1). Наприклад (переважно у мн.): *атакувальник* (СУМ-20), *блокувальник* «учасник акції, пікету блокування — як форми соціального протесту» («*Блокувальники* щодня перекривають рух на вулиці Банковій навколо Адміністрації Президента». — Українська служба Радіо ВВС, 24.11.2004), *бойкотувальник, виступальник* (СУМ-20 уже дає це слово з настанов нормативності як основну назву, а субстантиват *виступаючий* — з відсиланням до неї, хоча сама мовна практика демонструє поки що, звичайно, протилежне співвідношення у вживанні цих одиниць), *відпочивальник* (СУМ-20 уже подає *відпочиваючий* не просто з відсиланням до *відпочивальник*, як СУМ-11, а ще і з позначкою «рідко»), *(при)вітальник* «той, хто вітає кого-небудь з чимось — з днем народження, з перемогою на виборах тощо», *голодувальник* «той, хто оголосив голодування на знак протесту проти чого-небудь; учасник акції голодування» («Своїм рішенням оголосити голодування п'ятеро учнів збаламутили Міністерство культури. Тож, дослухавшись вимог *голодувальників*, заступник міністра створив комісію...» — КВ, 19.06.1998; «Люди прощались із померлим *голодувальником*». — ІСТV, «Факти» 29.11.2011), *голосувальник* «учасник голосування» («У 1991 році Л. Кравчука на президентське крісло посадили 61,6% *голосувальників*». — ВК, 16.11.1999), *зустрічальник* «той, хто зустрічає, бере участь у зустрічі кого-небудь» («На вокзалі — кілька *зустрічальників*»: «Студія 1 + 1», ТСН, 29.02.2008; так само: УМ, 27.07.2010, с. 4), *полювальник* (*дичини, за скарбами* і т. ін.; «*Полювальник* за словом» — нарис про В. І. Даля (у кн.: Віталій Карпенко. Тут, біля самого моря. К., 1989), *проводжальник, святкувальник* (наприклад, про учасників свята на Хрещатику в Києві на честь Дня незалежності: «Студія 1 + 1», ТСН, 24.08.2009),

²¹ Див. докладніше: Тараненко О.О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. — 2006. — № 2-3. — С. 69-70.

тестувальник — це тепер не тільки той, хто займається тестуванням чого-небудь (професія), а й той, хто проходить тестування (насамперед під час процедури зовнішнього незалежного оцінювання перед вступом до вищих навчальних закладів), *штурмувальник* (стало поширюватися в 2013-2014 рр. на позначення досить численних тоді масових акцій «штурмування» входів до адміністративних будівель), *ярмаркувальник* («...останніми роками ті *ярмаркувальники*... буквально обліплювали суміжну місцину своїм крамом». — УМ, 25.08.2011, с. 7); у термінології: *заряджальник* — до рос. *заряжающий* (Сл. військ.; СУМ-20).

Цей тип дієслівно мотивованої деривації нерідко вступає в конкуренцію з уже наявними дериватами інших типів словотворення з тим самим коренем і лексичним значенням — відсубстантивними або віддієслівними (із суфіксами *-ник*, *-ар*, *-ач* та деякими іншими), а також із субстантивованими прикметниками, звужуючи сферу їхнього функціонування (пор. давніші випадки виникнення конкуренції такого роду з активізацією дериватів на *-льник* на зразок *щедрівник* / *щедрувальник*, *колядник* / *колядувальник*). Наприклад: *пикетник* / *пикетувальник*, *перевірник* / *перевіральник* «службова особа, яка здійснює перевірку чого-небудь» («— А часто перевіряють ваше підприємство представники Держстандарту? — Якраз кількістю *перевіральників* ми не ображені». — КВ, 3.04.1998; «Бригада Генеральної прокуратури України перевірятиме роботу обласної прокуратури. Прес-секретар прокурора області... відмовилася назвати кількісний склад *перевіральників*». — Е, 10.06.2003) (другі члени в обох цих парах уживаються тепер, очевидно, частіше, в усякому разі в ЗМІ, ніж давніше утворені перші — *пикетник* від *пикет* і більш рекомендоване раніше словниками *перевірник* з менш виразною віддієслівною мотивацією). Помітними у вжитку стали *вєслувальник*, *випробувальник* (*випробувальник вертольотів*: ICTV, «Факти», 21.03.2012; *льотчик-випробувальник*), *доглядальник* (*доглядальник фонтана*: «Студія 1 + 1», ТСН, 3.08.2012), *купувальник*²², *мандрувальник*, *подорожу-*

²² Наприклад: «купувальник (загальна назва); але у контракті, договорі: "...іменованій далі *Купувальник*»» (*Жайворонок В. В.* Велика чи мала літера? : Словник-довідник. — К., 2004. — С. 72).

вальник, прохальник («Новий політичний сезон може принести... популярним партіям чергу “*прохальників*”»): В. Семків. — УМ, 1.09.2011, с. 5), *ремонтувальник, розслідувальник* (*журналіст-розслідувальник*), *спостерігальник, страйкувальник, табору-вальник, танцювальник, чергувальник*: «нічний чергувальник у медпункті», «активісти-чергувальники на вулицях» (хоча вже існували *весляр, випробувач, доглядач, покупець, мандрівник і мандрівець, подорожанин і подорожній* у знач. ім., *прохач, ремонтник, розслідувач, спостерігач, страйкар, табірник і таборянин, танцівник, черговий* у знач. ім.); стали паралельно поширюватися *вигулювальник і вигулювач* («професійний *вигулювальник собак*»: т/к «24», 9.08.2012); поряд зі значно частотнішим *поборювач* (*прав і т. ін.*) стало вживатися й *поборювальник* (наприклад, у статті В’ячеслава Чорновола: Час, 19.02.1998, с. 1); РУС-4 подає до рос. *пильщик* ще й укр. *пиляльник*, хоча в українській мові вже є *пиляр*. Новий КП-2006 подає в назвах професій *оброблювальник* (є, однак, і *обробник, оброблювач*), *перевірятьник, ремонтувальник* (хоча є й *ремонтник*). Частотними (у зв’язку з відповідними соціальними подіями насамперед у самій Україні) стали іменники *протестувальник* «учасник акції протесту (переважно на вулицях та в інших громадських місцях)» («Усі дні Помаранчевої революції “заводити” *протестувальників*, окрім політиків, митців, допомагають близько сотні барабанщиків». — Е, 2.12.2004) і *мітингувальник* («*Мітингувальники* в столиці Болгарії закидають поліцію камінням». — ГПУ, 22.02.2013, с. 8/24), тоді як відіменникові деривати з цим або майже цим самим значенням *протестант* (слово, що давно вже існує в ширшому значенні, але може вживатися і з цією вужчою спеціалізацією, наприклад: «Відколи Віктор Ющенко почав працювати на Банковій, сюди постійно приходять із пікетами. Серед *протестантів* є навіть кілька таких, що сюди ходять, як на роботу...»: Б. Куфрик. — Е, 24.03.2005; «арешт і побиття мирних *протестантів*»: Петро Порошенко. — Т/к «5 канал», «Пряма мова», 6.02.2014; УРРУС) і *мітингар* (слово, що також стало вживатися в цей час, наприклад: «звільнення усіх затриманих *мітингарів*»: УМ, 29.01.2014, с. 6;

«Боснійська поліція перейшла на бік мітингарів»: Е, 13.02.2014, с. 12; УРРУС; пор., наприклад, за цією ж моделлю *страйкар*) використовуються значно рідше.

З можливою семантичною спеціалізацією стали вживатися: *кермувальник* (це переважно водій: *кермувальник автомобіля, автобуса, мотоцикла*, а також керманіч: *кермувальник човна*, але не тільки: *кермувальник дельтаплану, каруселі* та ін.); *тренувальник* (*мисливських собак, дельфінів* та ін.; можливо, це ще й тому, що слово *тренер* традиційно обмежується переважно сферою спорту). Можливо, певну семантичну спеціалізацію слід убачати і у випадках: *агітувальник* «той, хто закликає до чого-небудь, тобто “агітує” за щось» («агітувальники за те-то»: ICTV, «Факти», 7.09.2012), *критикувальник* («Критикувальники виламали двері в адміністрації». — Українська служба Радіо ВВС, 17.11.2010: про демонстрантів, що вийшли з критикою проекту нового податкового кодексу) — це не зовсім те, що вже усталені *агітатор*, *критик*.

Крім фактора просто незвичності у вжитку тих чи інших подібних іменників, на заваді їх поширенню можуть стояти, звичайно, й відповідні семантичні чинники — усвідомлення мовцями певної процесуальної ознаки суб'єкта як не постійної (нетривалої, одноразової) для нього, що можна припустити щодо таких, наприклад, випадків, як *бажальник* («Чи є бажальники виступати?»), яке стало поширюватися замість субстантивата *бажаючий*; *співчувальник*, яке стало поширюватися одночасно з поки що частотнішим *співчутливець* замість субстантивата *співчуваючий*; *умовляльник* (ОСУМ-94; УОС-09). Можливе певне семантичне дисонування іменникового значення суб'єкта стану, пасивної, а не активної дії і «активності» форманта *-льн-* (див. докладніше в п. 3.1): *гуляльник* (скажімо, у творах Ю. В. Шевельова, виданих в Україні; пор., наприклад, рос. *гуляющий*), хоча, наприклад, для усталення іменників на зразок *відпочивальник*, *голодувальник*, *гостювальник*, *ночувальник* та деяких інших цей семантичний фактор не став перешкодою.

2.3. Активізація тенденції до дальшого усунення зі сфери нормативного слововжитку іменників із суфіксом *-чик(-щик)* — із

заміною їх переважно утвореннями з *-ник* (крім назв осіб, це також окремі слова з іншими категоріальними значеннями: *покажчик*, *тральщик* та ін.). Так, у випадках наявної ще від радянського часу варіантності цих словотвірних типів, коли не тільки в самій мовній практиці, а й у нормативних словниках перевагу віддавали варіантам з *-чик(-щик)*, тепер, навпаки, ці варіанти можуть зазнавати обмежень (стояти в словниках на другому місці тощо) або й зовсім усуватися. Наприклад (на основі зіставлення даних, з одного боку, ОСУМ-75, РУС-68, СУМ-11, а з другого, — УОС-09, перших томів СУМ-20, СУМ-12, РУС-03, РУС-4, УРРУС): *бакенник* / *бакенищик*, *доменник* / *доменщик*, *натурник* / *натурищик*, *обманник* / *обманщик*, *навідник* / *наводчик* (у РУС-03), *розносник* / *рознощик*, *тральник* / *тральщик* (судно) та ін. Замість єдиної перед цим форми на *-чик(-щик)* пропонують або варіантні форми, або тільки форму на *-ник*, наприклад: *барабанищик* — *барабанищик* / *барабанник* (СУМ-20), *барабанник* (РУС-03)²³; *виборщик* — *виборник* (УРРУС; СУМ-20); *доставщик* — *доставник*; *зломщик* — *зломник* (РУС-03), *зламник* (УРРУС), пор. також форму *зламувач* (див. 2.4); *нальотчик* — *нальотник* (РУС-03; СУМ-12); *перегинщик* — *перегинник* (РУС-03); *псаломщик* — *псаломник*; *шарманищик*, *катеринищик* — *шарманник*, *катеринник* (РУС-03; СУМ-12; «останній катеринник Тбілісі»: СТБ, «Вікна», 25.10.2010). Мовна практика, особливо в ЗМІ, нерідко випереджає словникові фіксації, пор., наприклад: *перебіжчик* (УОС-09; РУС-03; СУМ-12) — *перебіжник* («Студія

²³ Форму *барабанник* пропонували ще в 20-х — на початку 30-х років (див., наприклад: Ізюмов; втім, у найповнішому російсько-українському словнику цього періоду було подано так: рос. *барабанищик* — укр. *барабанчик*, *барабанищик*: РУСКрим.). Однак ще й на початку 90-х років вона сприймалася як дуже незвична, пор. зауваження мовознавця: «Чи хто з вас, шановні читачі, коли-небудь чув таке слово — *барабанник*? Ні? Звідки ж могло взятися таке чудернацьке слівце?»; «Суфікс *-ник* поширений в українських словах, а от *-щик* українській мові найменш властивий. ...Це дало підставу деяким мовознавцям зовсім заперечити існування в українській мові суфікса особи *-щик(-чик)*. Отак і з'явився *барабанник* замість *барабанищик*. Але це штучне слово не прижилося, перемогла традиція» (Ленець К. В. Як утворюються українські іменники? // *Культура слова*. — К., 1993. — Вип. 44. — С. 88, 90; див. також: Ленець К. В. Суфікс *-щик(-чик)* у назвах осіб (за матеріалами російсько-українських словників) // *Питання мовної культури*. — К., 1970. — Вип. 4. — С. 7-15).

1 + 1», ТСН, 6.02.2005; ICTV, «Факти», 23.03.2007; «А закон про мову хто забезпечив? Допомогли *перебіжники*... із БЮТ»: І. Леонов. — УМ: спецвипуск до виборів до Верховної Ради, вересень 2012 р., с. 1), «Йому закидали *перебіжництво*» (ICTV, «Факти», 25.02.2005).

Нові слова, зокрема колоквіалізми, професіоналізми, жаргонізми, що в російській мові мають суфікс *-чик(-щик)*, у сучасних нормативних словниках української мови, у ЗМІ виступають частіше вже у формах на *-ник*: *графітник* (той, хто наносить сучасні графіті на стіни), *електронник*, *інтернетник*, *комп'ютерник*, *креативник*, *мажоритарник*, *падальник* (тварина-трупоїд), *піарник*, *рекламник*, *системник* (*програміст-системник*), *фестивальник* («Четвертий рік поспіль Космач, що на Косівщині, славиться міжнародним фестивалем... Приручили *фестивальників* київські організатори...»): О. Жук. — УМ, 6.05.2010, с. 12); рідше в мовній практиці трапляються й варіанти на *-чик(-щик)*, наприклад: «Не могла дивитися на обдертий вхід, тому й закликала *графітчиків* допомогти його трохи причепурити» (ВЗ, 15.05.2014, с. 1), *інженер-електронщик* (ВЗ, 5.04.2002), *комп'ютерищик* (ВЗ, 29.07.2004), *кооперативищик* «кооператор» (у часи «перебудови»), *піарщик* (ЗВУ, 14.08.2001, с. 2; *професійна піарщиця*: Сл. Пр., 1.01.2004, с. 15), «Отримали роботу музиканти й режисери, промоутери й *рекламищики*» (УС, 1.11.2001), «У 1990-х була хвиля *фонограмищиків*, які крали звуки та цілі фрази з їхніх пісень» (ГПУ, 2.07.2013, с. 2). З іншого боку, у випадках *тусовищик*, *тусовищиця* / *тусівник*, *тусівниця*, *клофелінщик*, *клофелінщиця* / *клофелінник*, *клофелінниця* перші з цих варіантів поки що, очевидно, переважають у вжитку («скандально відома *тусовищиця*»: ВЗ, 2.08.2004).

Заміні іменників на *-чик(-щик)* формами на *-ник* не завжди може перешкодити навіть фактор потенційної загрози омонімії («конфлікту омонімів», як мовознавці називають це явище), пор.: *мільйонник* (*місто-мільйонник*, *шахта-мільйонник* і под.), але *мільйонщик* (мільйонер) — *мільйонник* (в обох значеннях: РУС-03); *паяльник* (інструмент), але *паяльщик* (особа) — *паяльник* (в обох значеннях: УОС-09; РУС-03; СУМ-12); *підрядник* (підрядковий

переклад), але *підрядчик* (особа) — *підрядник* (в обох значеннях); *холодильник* (приміщення; шафа), але *холодильщик* (робітник) — *холодильник* (в обох значеннях: РУС-03) (пор. існування такої ж тенденції й давніше: укр. *постачальник* — до рос. *доставщик*, *поставщик*, *снабженець*: РУС-68). У мовній практиці слово *показчик* нерідко з міркувань культури мови замінюють на *показник* (у значенні слова *показчик* уживається вже і *вказівник*: СУМ-20). Однак тенденція до такого розмежування лишається й тепер, наприклад, *підводник* (від *підводний*) і *підводчик* (від *підвода*) (РУС-03; СУМ-12); в оновленому офіційному виданні назв професій знову є *паяльщик*, *холодильщик* (КП-2006).

Низка таких іменників лишається (тільки або переважно) у попередньому оформленні, наприклад: *антирадянець* (хоча є вже й *антирадянець*), *денищик*, *донощик* (УОС-09; СУМ-12; СУМ-20, хоча фіксується вже й *доносництво*: СУМ-20), *об'їждчик* (хоча з'являється й *об'їздник*: НГ, 1999, № 26), *прапорщик*, *укажчик* та ін., серед яких є й такі аж ніяк не російського походження, як *викажчик*, *небіжчик*, *перекинчик*. Лишаються без змін *заводчик*, *кіннозаводчик*, у такій же формі починає вживатися *собакозаводчик*, але поряд зі значним переважанням *цукрозаводчик* з'являється вже й *цукрозаводник*.

Активізуються й інші мовні засоби, крім суфікса *-ник*, усунення «небажаного» суфікса. Пор., наприклад, у доборі українських відповідників до російських іменників з коренем *-нос-*: рос. *доносчик* — укр. *донощик*, *виказувач*, *викажчик* (РУС-68), *доказувач*, *виказувач* (РУС-03); рос. *подносчик* — укр. *піднощик*, *підношувач* (РУС-68), *підносець*, *підношувач* (РУС-03); пор. також заміну *продавщиця* на *продавчиня* (див. 2.1). Серед найбільш «проблемних» слів, перехід яких від форм на *-чик(-щик)* до іншого словотвірного оформлення виявляється непростим, слід назвати насамперед *гонщик* (з похідними композитами), *датчик* (прилад). Так, оскільки слово *гонки* дедалі більше поступається у вжитку слову *перегони* (відповідно *автоперегони*, *велоперегони*, *мотоперегони*), на позначення учасників цих змагань постають такі назви (поряд з уже наявними *гонщик*,

автогонщик, велогонщик, мотогогонщик), як *перегінник, перегонець* (СУМ-12; РУС-03; РУС-4), *перегонник* (наприклад, «...ввійшов до десятки найкращих *перегонників* світу»: «Студія 1 + 1», ТСН, 12.10.2011); у складних словах: *автогінник, автоперегінник, автотоперегонець* (РУС-03; РУС-4), *автоперегонник* (СУМ-20); *велогонник, велоперегонник* (РУС-03), *велоперегонник, велогонник* (СУМ-20); *мотогогонник* (РУС-03; СУМ-12) (бажано, звичайно, щоб такий дериват демонстрував виразну мотивацію саме від *перегони* — на зразок *перегонник, перегонець*, а не від *перегін*), однак форми на *-щик* продовжують переважати у вжитку. Слово *датчик* деякі джерела, як і раніше, подають єдиним еквівалентом до відповідного російського слова (РУСНТ-98), але частіше став уживатися й відомий ще з радянського часу іменник *давач* (наприклад: УРРУС; РУС-03; СУМ-12); з'явилося також слово *датник* (останнє, очевидно, з двох причин: по-перше, тому, що *давач*, напевне, досить міцно асоціюється з особою, а не тільки приладом (хоча пор. *передавач*), по-друге, за силою вже виробленої інерції, коли на місці рос. *-чик* нібито «напрошується» насамперед укр. *-ник*, хоча *датник* асоціюється скоріше з *дата* й віднедавна вже функціонує у значенні «щоденник, нотатник з переліком знаменних і потрібних дат»); у СУМ-20 обидва останні слова подано з відсиланням до *датчик*.

2.4. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом *-увач*. Це помітно насамперед у зв'язку з обмеженням у вжитку субстантивованих дієприкметників на *-уючий* — наприклад, у досить помітній активізації вживання наявних ще з радянського часу одиниць *завідувач, (головно)командувач* (наприклад: «Президент України... є Верховним *Головнокомандувачем* Збройних Сил України» — з Конституції України; з указу Президента України: «*Головнокомандувачем* Сухопутних військ призначено...» — УК, 22.08.2001) — з подальшим обмеженням *завідуючий* (так само в складних словах: *завклубу, завскладу* і под. — з тенденцією до витіснення *завклубом* і под.), *командуючий*; у конкуренції з раніше не тільки вживаним, а й рекомендованим словниками зворотом

виконуючий обов'язки (кого-небудь) уже закріпилися іменники *виконувач*, а також *виконавець* ²⁴; замість субстантивата *рекомендуючий* (у члени якої-небудь організації і т. ін.) пропонується *рекомендувач* (РУС-96; РУС-03). Це також активізація у вжитку слів з названим суфіксом у конкуренції з іменниками на *-ник*, *-тель* та ін.: *зварювач*, *зламувач* (*замків*, *комп'ютерних кодів*: УРРУС; пор. наявність цього слова ще в СДМ-30), *оцінювач* (УРРУС), *порушувач* (*порядку*, *правил*, *клятви*, *спокою*), *супроводжувач*, пор. *зварник* і *зварювальник*, *зло(а)мник*, *оцінник*, *порушник*, *супровідник*; пор. також серед назв неістот: *випаровувач* (прилад, пристрій), *збуджувач* — поряд з уже наявними *випарник*, *збудник* (СУМ-20); *дарувач*, *зцілювач*, *усиновлювач*, пор. *дарувальник* і *даритель*, *зцілитель*, *усиновитель* (пор. факт виникнення подібної конкуренції й унаслідок творення деривата на *-ач*: *заклинач* / *заклинатель*); *пожертвувач*, рідше *жертвувач*, пор. *жертводавець*.

2.5. Активізація кількох менш продуктивних словотвірних типів.

2.5.1. Уживання і творення іменників із суфіксом *-ант* (*-янт*) — це насамперед відновлення в певному сегменті сучасного мововжитку (особливо в ЗМІ) уже відомих свого часу в літературній мові, особливо в західноукраїнській мовній практиці, одиниць *міліціант* (у тому числі й щодо працівників української міліції, хоча вони, звичайно, як і раніше, офіційно іменуються *міліціонери*): «головний *міліціант* області» (УМ, 5.02.2014, с. 7), *поліціант* (замість *поліцейський*, *поліцей*; пор. п. *milicujant*, *policujant*), а також творення або запозичування за цим зразком деяких нових одиниць (як для заповнення номінативних лакун, так і для заміни

²⁴ Слово *виконавець*, у супереч сподіванню (пор. також рекомендацію словників: РУС-96), вживається в цьому звороті значно рідше порівняно з *виконувач* (наприклад: «тимчасовий *виконавець* обов'язків»: КВ, 29.05.1998), хоча воно вже має розгалужену семантичну структуру й широке функціонування, у тому числі й у назвах посад: *виконавець робіт*, *судовий виконавець*, тоді як *виконувач*, наприклад, у СУМ-11 подається просто з відсиланням до нього. Свою роль тут, безперечно, відіграла структура витіснюваної дієприкметникової форми.

вже наявних назв). Це досить уже усталене *коаліціант* «народний депутат — учасник тієї чи іншої коаліції з фракцій Верховної Ради» («Винні всі: і *коаліціанти*, і опозиціонери...», вони грубо порушують законодавчі правила гри, які самі ж і затверджують». — Укр. газета плюс, 3.07.2008, с. 2; «...в руках *коаліціантів* є всі інструменти, щоб сформулювати бюджетний кодекс». — ВЗ, 17.12.2009; пор. п. *коалісјант*; приблизно одночасно з ним стало вживатися й *коаліціонер*), вузьковживані (переважно на деяких телеканалах) *акціант* «учасник акції протесту» («Проти *акціантів* ужито заходів». — СТБ, «Вікна», 28.02.2002), *корупціант* (поряд з достатньо вживаним *корупціонер*), *опозиціант* (замість *опозиціонер*), навіть *ностальгіант* («...така собі “сталінська сотня” *ностальгіантів* за репресіями Йосипа, сина Віссаріона»: ГПУ, 30.04.2010). Рідше вживаються варіанти на *-ант* без звука [j]: *міліціант*, *поліціант*, *коаліціант*.

2.5.2. Уживання і творення іменників із суфіксом *-овець*, що мають співвідноситися з відносними прикметниками на *-овий* (див. 3.5), — це насамперед уже готові лексичні запозичення з польської мови: *спортовець* (хоча поряд з цим іменником звичайно вживають прикметник не *спортовий*, а, як і давніше, *спортивний*): «Скоро, мабуть, українські *спортовці* перемагатимуть під передрзвін бокалів і в партері» (МГ, 6.07.1993), *цирковець*, а також новіше *бізнесовець* — у конкуренції зі *спортсмен*, *бізнесмен* (синоніми *цирковець* і вже наявне *циркач* не є абсолютними, оскільки останнє належить до розмовного слововжитку); за цим, очевидно, зразком утворилося поки що рідковживане *виступовець* — у конкуренції з субстантиватом *виступаючий*. Щоправда, при цьому відразу ж постає проблема нормативності творення корелятивних назв осіб жіночої статі на *-овк-а*: *бізнесовка*, *спортовка* (наприклад: СТБ, «Вікна», 28.08.2000), *цирковка*.

2.5.3. Уживання збірних іменників із суфіксом *-ств-о* (з його варіантами) — на позначення певної множинності осіб у цілком конкретних ситуаціях замість більш узвичаєних досі в подібних випадках форм дистрибутивної множини: «Шановне

панство!» (досить типова формула сучасного звертання, пор. п. *państwo*), «— Як ви гадаєте, шановне *панство?*» (пор. частотніші «Шановні панове», «Шановні пані та панове»); «П. Дорожинський одночасно здійснив цілу низку зустрічей з *членством ОУН*» (УС, 10.06.1999); «Влада погрожує “ліквідувати” Українську греко-католицьку церкву за участь *священства* у мирних протестах» (Я. Музиченко. — УМ, 14.01.2014, с 2); «Болісно, коли *єпископство* такої православної церкви закликає молитися...» (УС, 13.09.2001); «З другої половини ХІХ ст. нагнітається постійне напруження, запекла боротьба між польським впливом і українським *галичанством*, насамперед за Львів. Адже *українство* вважало, що Львів повинен бути українським П'ємонт, тобто навколо нього має утворитися українська державність»²⁵; у творах західноукраїнських та діаспорних авторів про Українських січових стрільців та УПА, що перевидаються тепер в Україні, привертають увагу вживання на зразок «Командири і *стрілецтво* почали обурюватися...» («Спогади курінного УПА Максима Скорупського»). СУМ-11 подавав деякі такі збірні іменники з ілюстраціями із творів письменників походженням із Галичини або з творів про неї.

2.5.4. Уживання демінутивних іменників жін. р. із суфіксом -ц-я (ця модель, характерна для словотвірної системи південно-західного наріччя, набуває дальшого поширення в межах загальноукраїнської мови, особливо в перекладній художній літературі, кіно- і телепродукції, переважно в назвах осіб, майже не поширюючись, проте, на сферу особових імен; корелятивна модель для іменників чол. р. на *-цьо* також не набуває поширення): *доньця* (СУМ-20: серед ілюстративного матеріалу тільки твори західноукраїнських письменників), *мамця* і *мамуця* («Тому працівникам супермаркетів радять уважно спостерігати за вже занадто турботливими молодими *мамцями*...»: О. Узарашвілі. — ВЗ, 11.09.2014, с. 14; у перекладних субтитрах

²⁵ Див.: Нові й актуалізовані слова та значення : Словникові матеріали 2002–2010 / В. О. Балог, Н. Є. Лозова, Л. О. Тименко, О. М. Тищенко. — К., 2010. — С. 69.

до рос. т/ф «Сибирочка» на т/к НТН, 30.06.2007: рос. *мамаша* як укр. *мамця*)²⁶, особливо часто *бабця*: «*Бабця* ж повсякчас не минала нагоди покапати йому на мізки» (УМ, 4.03.1999, с. 8), «Королева-мати Єлизавета, улюблена *бабця* усіх британців...» (С. Солодкий. — Д, 5.08.1999), у перекладних текстах: «У жебрачки, яка просила милостиню..., я поцікавилася: — *Бабцю*, от ви на хліб просите...» (Л. Федорова. — КВ, 27.03.1998), на афішах про гастролі в Києві популярного російського дуету розмовного жанру «Новые русские бабки» в лютому 2004 р.: «Нові російські *бабці*»²⁷. У СУМ-11 такі гіпокористичні форми подавалися з позначками «діалектне», «західноукраїнське»; у сучасних же словниках подібні регіональні обмеження знімаються: СУМ-20, наприклад, у своїх перших томах подає *бабця*, *доньця* тільки з ремаркою «розм.»; СУМ-12 подає подібні форми тільки з ремаркою «пестл.».

Б. Сфера позначення неістот.

2.6. Активізація вживання і творення віддієслівних іменників — назв дії (стану) на *-ни-я* і/або безсуфіксного словотворення.

2.6.1. Іменники на *-ни-я* — замість словотвірних типів на *-к-а* (*-овк-а*, *-івк-а*)²⁸ і *-ч-а* (у словах з коренем *-да-*). Так, дедалі час-

²⁶ Популярний підручник української мови для вищої школи (Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 1993. — С. 166) серед 17 пестливих дериватів від слова *мати* слів *мамця* і *мамуця* не подавав.

²⁷ Пор., однак, і критичне ставлення до поширення цього слова як небажаного полонізму: «А чи не правдива хопта з чужого поля оте іронічно-презирливе *бабця*, що ним звертається часто молодь наша до *бабуні* чи *бабусі*?» (Королів-Старий В. Виполюймо хопту! // Рідна мова. — Варшава, 1937. — Ч. 3. — С. 130); «Національно свідомі бабусі в Галичині вже давно переконали своїх онучат, що *бабця* назавжди виїхала до Польщі, а в Україні є *бабуся*, *бабуня*, *буся*» (Зорівчак Р. Мова перекладної літератури // Про український правопис і проблеми мови. — Нью-Йорк; Львів, 1997. — С.182).

²⁸ Критичне ставлення до віддієслівних іменників цього структурно-семантичного розряду як до мало характерних для української мови стало поширюватися ще з 20-х років — див., наприклад: Курило О. Уваги до сучасної української

тіше стали вживатися *відстрочення / відстрочування, голодування* («оголосити *голодування*», коли вже не задовольняє не тільки *голодовка*, а й *голодівка*), *доставлення / доставляння, з'явлення, інструментування, оркестрування, перевіряння* (зошитів і т. ін. — зокрема, у педагогічній практиці), *усихання* (спец.), *утрушення / утрушування* (спец.), *чищення* (*порошок для чищення* — з реклами; перен.: *етнічне, кадрове чищення*) і *зачищення* (зокрема, в новому, переносному значенні, наприклад: «Російські війська проводять масові *зачищення* в Чечні») (у конкуренції з *відстрочка, доставка, явка, інструментовка, оркестровка, перевірка, усушка, утруска* ²⁹, *чистка, зачистка* і т. ін.); *переставлення / переставляння, підставлення / підставляння, розставлення / розставляння*: *розставлення розділових знаків, правильне розставлення кадрів* (УРРУС) — у конкуренції з *перестановка, підстановка, розстановка; ставлення / поставлення* (*справи, питання* і т. ін.) — замість *постановка* (УРРУС; пор. так само: СДМ-30) ³⁰; у нових словах (значеннях): *паркування* (*автомобілів*), *орієнтування* — у похідному значенні «орієнтовні дані на розшук кого- або чого-небудь» (у лексиконі правоохоронних органів: «одержати *орієнтування* на когось» — рос. *ориентировка*); пор. також поки що нечастотні слововживання, які постійно з'являються

літературної мови. — К., 1925. — Вид. 3. — С. 62-63 (крім іменників на *-анка* на зразок *бранка* «набір рекрутів», *гулянка, даванка* «годування худоби взимку», *поранка, оранка*). Пор. також: «Наша мова... наростка *-ка* для таких випадків... не знає!»: наприклад, не *виставка, обстановка, підготовка, підтримка, постановка* (п'єси), а *вистава, обстановка, підготовка, підтримання, постановва* (Сімович В. «Великоукраїнські» вислови // Праці : У 2 т. — Чернівці, 2005. — Т. 1. — С. 277). Хоча в українській мові (як, зрештою, і в інших слов'янських) цей розряд іменників здавна представлений (пор. ще, наприклад: *балачка, бійка, вичинка, гайка, закуска, зупинка, лупка, мандрівка, мовчанка, перевірка, поправка, прогулянка, прогулька, прохо(ї)дка* «прогулянка»: *іти / ходити у проходку*, пор. п. *przechadzka, розвідка, розривка* діал. «розвага», *сварка, сплячка, стоянка, читанка* «читання»), але, звичайно, далеко не такою мірою, як у російській (*варка, жарка, готовка, глажка, стирка, топка, уборка, ковка, копка* та багато ін.); пор. також у формі мн.: *вивідки, висидки, витрішки, гульки* та ін.

²⁹ Наприклад: рос. *утруска* (спец.) — укр. *утрушення*, менш. реком. *утруска*; (незакінч. дія) *утрушування* (УРРУС, с. 520).

³⁰ Пор., наприклад, в емігрантській літературі: «здивований з такого *поставлення справи*» (Григорій Костюк); «Естетична доктрина Шевченка (до *поставлення проблеми*)» — стаття Віктора Петрова, 1948 р. (Слово і час, 2000, № 10).

й привертають до себе увагу, на зразок: «загинув у *перестрілюванні* з поліціантами» (СТБ, «Вікна», 9.08.2011), «У Донецьку тривали локальні *перестрілювання*» («Студія 1 + 1», ТСН, 8.05.2014), пор. *перестрілка*; «майданчики для *стояння* літаків» (на аеродромі) (СТБ, «Вікна», 1.12.2010), пор. *стоянка*. В офіційному виданні КП-2006 уживаються звичайно саме такі форми: *готування*, *оброблення* («апаратник *оброблення* зерна» та ін.), *чищення*. У СУМ-20, порівняно з РУС-68 і СУМ-11, багато іменників на *-ка* зі значенням дії або зазнають стилістичних обмежень (з відсиланням до іменників на *-ння*), або взагалі знімаються з реєстру (*витяжка*, *задувка* та ін.). Ось, наприклад, одна з рекомендацій щодо цього, які тепер нерідко з'являються в пресі: замість *вибірка* («методом суцільної *вибірки*» і т. ін.) слід уживати *вибирання* / *вибір*, *відбирання* / *відбір*, *добирання* / *добір* (Л. Колібаба. — Українська мова, 2014, № 2, с. 159).

Однак ця тенденція виявляється дуже непослідовно, причому навіть у нормативних словниках. Наприклад, у гнізді похідних від дієслів з коренем *-роб-*: *обробка*, *оброблення* / *обробляння* (РУС-68; РУС-03 — до рос. *обработка*) — *оброблення* / *обробляння*, менш реком. *обробка* (УРПУС: до рос. *обработка*); в інформатиці: *обробка даних*, *інформації* і т. ін. (РУСНТ-98, с. 404) — *автоматичне оброблення тексту* (назва статті в ЕУМ) (у самій же реальній мовній практиці *обробка* є поки що помітно частотнішим із цих словотвірних синонімів, наприклад: «народна пісня в *обробці* Миколи Лисенка»); така ж непослідовність спостерігається у вживанні складних іменників *деревобробка* / *деревоброблення*, *металобробка* / *металоброблення* і под. У таких парах, як *кладка* / *кладення*, *стрижка* / *стриження*, *поставка* / *поставляння*, звичайно вживають перші з цих членів: *кладка яєць*, «овець повели на *стрижку*». Стійкість у вживанні іменники на *-ка* виявляють особливо у сфері професійного слововжитку: *выводка*, *видержка*, *завалка*, *звірка*, *окуліровка*, *рекогносцировка*, *рокіровка*, (археологічні) *розкопки* та ін.; серед новіших випадків слововживання: *підтяжка* (*шкіри*, *обличчя*, *грудей* — як косметична операція), зі слововжитку силових відомств: *зачистка* (*території*, *населених пунктів від терористів*; «Підсумки

“зачистки” у Сумах: семеро засуджених, кількість затриманих досі не відома»: А. Федорина. — УМ, 29.01.2014, с. 6). Непросто відбувається пошук українських відповідників до *явка* (пор., наприклад: *висока / низька явка виборців* та ін.).

Повільність у поширенні цієї моделі та непослідовність між різними випадками її реалізації можуть пояснюватися дією різних чинників (поряд, природно, зі звичайним мовним консерватизмом). Це, по-перше, відмінності в структурно-морфемному оформленні одиниць на *-ка* і на *-ння*, які можуть впливати на продуктивність їх творення та вживання. Так, довша форма других із них може, очевидно, певною мірою ставати на заваді тому, щоб мовці, звикнувши вже до вживання перших із них у тих чи інших зворотах, порівняно легко могли від них відмовитися, пор.: *диктування*, але звичайно «писати, діяти і т. ін. *під диктовку*» — у прямому й переносному значенні (РУС-03; СУМ-20), *письмо під диктовку*, «записування тексту *під диктовку*» (у методиці викладання мовних дисциплін). Це також різна здатність дериватів двох названих словотвірних типів до творення похідних (точніше, їхня здатність до творення різних похідних): так, незважаючи на різні погляди щодо органічності для української мови іменника *підготовка* (див. нижче) уже закріпився у вжитку прикметник *підготовчий*, мотивований саме цим іменником; хоча вже виявилася тенденція до заміни іменника *усадка* словом *зсідання*, зокрема і в деяких ДСТУ, пор, наприклад, таке міркування: «Він (термін «зсідання». — *О. Т.*) досить точно відбиває суть процесів, що відбуваються. Але від нього дуже важко утворити похідні терміни, які були б достатньо милозвучні», і тому пропонується лишити термін *усадка* з похідним *усадковий* ³¹. По-друге, поряд з відмінностями стилістичного і структурно-словотвірного характеру між членами таких конкурентних пар існують також, що значно важливіше, відмінності семантичного (точніше семантико-словотвірного, семантико-мотиваційного) плану — у відсутності / наявності «прив’язаності» а) до ознак завершеності / незавершеності дії, співвідносних відповідно

³¹ Вісник державного університету «Львівська політехніка». — № 402: Проблеми української термінології. — Л., 2000. — С. 183.

з дієсловами док. і недок. в. (у значенні іменників на *-ка* такої залежності звичайно не відчувається, тоді як іменники на *-ння* можуть її виявляти, особливо іменники на *-вання*), б) до ознак, співвідносних з перехідними (активного стану) / неперехідними дієсловами. Ось, наприклад, деякі з тих слів, які поки що досить міцно утримуються саме в моделі на *-ка*: а) рос. *перебежка* — укр. *перебіжка* (наприклад: *рухатися короткими перебіжками*), (незакінч. дія — звичайно / ще) *перебігання* (РУС-68; РУС-03; це при тому, що навіть РУС-37, керуючись нормативними настановами, подавав тільки *перебігання*); рос. *подготовка* — укр. *підготовка* (*фізична підготовка, військова підготовка, артилерійська підготовка*)³² і ще більшою мірою *перепідготовка*; рос. *поддержка* — укр. *підтримка* (*надавати підтримку; за підтримки кого-небудь; військова підтримка*), (дія — ще) *підтримання / підтримування* (УРПУС; пор. у СДМ-30: *поддержка — підтрим, підтримання*) (пор. так само: *поломка [мотора], завивка [волосся]*). Оскільки іменники на *-ння*, утворені від дієслів док. в., сприймаються як адекватніші відповідники до іменників на *-ка*, ніж ті, що утворені від дієслів недок. в., у вжитку з'явився іменник *доставлення* (до

³² Російсько-українські словники 20-х — початку 30-х років подавали до рос. *подготовка*: *готування* (РУСКрим.; Ізюмов), але *підготовчий; підготування, підготова, підготівля* (РУСПМ); *готування, підготовлювання, підготовлення, підготова* (СДМ-30); з другої половини 30-х років: *підготовка*, (дія — ще) *готування* (РУС-37); *підготовка*, (дія — ще) *готування, підготовляння* (РУС-48); *підготовка, підготування* і рідше *підготовлення*, (незакінч. дія — ще) *готування*, рідше *підготовляння* (РУС-68). Відзначена лексикографічна практика тут, як і в багатьох інших подібних випадках, відбиває, звичайно, не тільки цілком зрозуміле прагнення подавати як одиницю (одиноці), що реально вживається в живій мові, так і одиницю, що її можна було б рекомендувати як більш нормативну, але й вагання укладачів щодо семантичної адекватності перекладу і оригіналу (звідси така громіздка варіантність українських відповідників). (Пор. також переклад рос. *подготовка* в новому РУС-4: у власне перекладній частині словникової статті наведено тільки низку іменників на *-ння*, однак в ілюстративному матеріалі фігурує й укр. *підготовка*). У сучасному семантико-словотвірному аспекті, не торкаючись питання про шанси слова на виживання в реальній мовній практиці, найадекватнішим відповідником, крім слова *підготовка* з «небажаним» суфіксом, можна було б вважати варіант *підготова*, наявний у словниках періоду українізації, а тепер знову рекомендований у деяких джерелах (Сл. військ.; Вісник державного університету «Львівська політехніка». — № 402. — С. 173).

доставка); б) рос. *посадка* — укр. *саджання, садіння*, (закінч. дія) *посадження* (щодо рослин), але *посадка* (*пасажирів, літака* і т. ін.) (УРРУС)³³, оскільки при цьому може відбуватися як «сідання», так і «саджання» (так само *висадка, пересадка*); рос. *рубка* — укр. *рубання* (від *рубати*) і *рубка* (від *рубатися* і перен.) (РУС-03): «Кадрова *рубка*» (ВЗ, 12.06.2003).

Щодо іменників — назв дії на *-ча*, то *дача*, стилістично-частотна обмеженість якого в СУМ-11 виражалася тільки у відсиланні до *давання*, у СУМ-20 супроводжується вже позначками «розм., рідко» (академічні російсько-українські словники останніх десятиліть його взагалі не подавали); префіксальні іменники *видача, віддача, додача, здача, передача, подача, роздача* подаються в загальнономовних словниках переважно, як і давніше, без обмежувальних ремарок, найчастіше із зауваженням, що в значенні незакінченої дії вживаються звичайно *видавання, передавання* та ін. (РУС-03; СУМ-20; СУМ-12), тоді як у деяких галузевих словниках із суворішими нормативними настановами вони або взагалі відсутні, або подані на другому місці: рос. *раздача* — укр. *роздавання, роздача* (Сл. військ.). Проте для адекватнішої заміни назв дії на *-ча* відчувається брак іменників на *-ння* від дієслів док. в. (словники подають звичайно тільки *віддання, подання*, а також *додання*, хоча СУМ-11 подавав останнє — очевидно, на основі тодішнього фактичного матеріалу — з позначкою «рідко»; у деяких із них відновлено наявне в словниках періоду українізації *передання*: Сл. військ., с. 165; УРРУС). Іменники на *-ння*, синонімічні до іменників на *-ча* у значенні дії, тепер дедалі частіше з'являються в ЗМІ, у текстах офіційно-ділового стилю: *здавання в полон; передання майна, справ; «передання почуттів»* (ВЗ, 18.07.1997); «Прийшов час *подання* декларацій про доходи» (з оголошення Державної податкової адміністрації).

³³ Пропонований у деяких джерелах варіант *саджання* (*літака* та ін.) замість *посадка* (див.: Вісник державного університету «Львівська політехніка». — № 402. — С. 33) мав би передбачати наявність ще й інших відповідників — зі значеннями (залежно від ситуації), з одного боку, завершеності дії (*посадження*), а з другого, — самостійності дії суб'єкта (*сідання*).

Похідні значення таких іменників на *-ка* та на *-ча* — значення результату дії, її знаряддя, місця тощо — у сучасній мовній практиці мають значно менше подібних нормативних обмежень (пор.: *заправка, обмотка, обшивка, опалубка, підробка* «підроблена річ», *побілка, посадка, проводка, прокладка, розробка: методична розробка, сушка*), крім іменників з *-овка*, які зазнають коригувань³⁴.

Крім того, розширення функціонування іменників на *-ння, -ття* в загальному руслі сучасних нормотворчих тенденцій відбувається також у конкуренції з деякими іншими словотвірними типами віддієслівних іменників. Це розширення сфери вживання таких іменників, як *приймання / прийняття* в конкуренції з росіізмом *прийом* (відновлення практики вживання до середини 30-х років, а також вплив західноукраїнської та діаспорної мовної практики): «*Приймання склопосуду*» (напис при вході до відповідного пункту, на автомобілі), хоча досить звичайними поки що лишаються й контексти на зразок: «Київський національний університет культури і мистецтв оголошує *прийом* студентів...» (2014 р.); *дипломатичне, святкове прийняття; знімання / зняття* в конкуренції зі *зйомка*: рос. «на съёмке (на съёмках) фільма» — «на *зніманні* фільму», «после съёмки фільма» — «після *зняття* фільму» (УРРУС, с. 501). Це постійна поява іменників на *-ння* як варіантів до вже наявних іменників іншомовного походження на *-ація*, наприклад: *екстрадування* як варіант до *екстрадиція*; *апостилювання* (документа) — від *апостилювати* (у конкуренції з *апостиляція*); *стандартування* — від новоутвореного *стандартувати* (пор. традиційні *стандартизувати, стандартизація*).

³⁴ Пор., зокрема, у СУМ-11, РУС-68, ОСУМ-75 *грунтовака, заготовка, страховака, упаковока, штамповока* (хоча, наприклад, *трамбівка*) і ці ж слова в перших томах СУМ-20, УОС-09, УРРУС уже у формі на *-івка* (як варіантній до *-овка*, так і єдиній), у формі на *-ння*: *-ування* (*страхування, упаковування*, пор. також: «сосиски в заводському пакуванні». — ГУ, 8.08.2013, с. 4) і *-івання* (*упаковування, штамповування*: РУС-03); не *поковка, штамповка*, як пропонують деякі й сучасні нормативні словники та держстандарти, а *кованка* (*ковання*), *штампованка* (*штамповання*) (Вісник державного університету «Львівська політехніка». — № 402. — С. 223). Хоча пор. *паніровка, формовка* (у предметному значенні).

1.5.2. Іменники з безсуфіксним оформленням (або зі спрощенням структури суфіксації) — замість словотвірних типів як на *-ка*, так і на *-ння* (у словах, спільних з російською мовою, — як у назвах самої дії, так і в різних похідних значеннях) (див. також у п. 8.2 про розмежування назв процесу і його наслідків):

а) серед іменників жініч. р. з-поміж таких випадків слід, очевидно, відзначити насамперед активізацію у вжитку слова *заувага*, рідше *заввага* — у конкуренції із *зауваження* (пор. навіть у науковому стилі: «Нарешті, кілька *завваг* з приводу словотвору». — В. М. Русанівський: див. СУМ-20), відновлення у вжитку в 90-х роках слова *управа* у значенні «керівний орган організації, установи» — замість *правління, управління*: *Управа Народного руху України, Центральна управа Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка* (тепер це, однак, *Центральне правління...*; зміна початкової назви, можливо, пов'язана з тим, що слово *управа* повернули до вжитку з дореволюційного часу і в Російській Федерації: *районная управа*), *управа Харківського історико-філологічного товариства, управа Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології*; активізувалося *пожертва* — у значенні «те, що жертвують, жертвували» (УРРУС; пор. у СДМ-30): «— Марія візьме скриньку для *пожертв*» (ГПУ, 16.05.2014, с. 32), «Щоб купувати харчі для тварин, волонтери організували скриньки для *пожертв*» (Е, 12.06.2014, с. 17) — у конкуренції з *пожертвування*. Відбулася певна активізація у вжитку іменників *постанова, постава* — у конкуренції з *постановка*: *постава мети* (Слово, 1992, липень), *театральна постанова (постава)*, іменників *обстановка, обстава* (Сл. військ.) — у конкуренції з *обстановка* (кімнати, приміщення), іменника *устава* (наприклад: Сл. військ.) — у конкуренції з *установка* (механізм, пристрій)³⁵; деякі інші випадки: *заправа* — замість *заправка* (РУСКар.; Сл. військ.), *заготова* — замість *заготовка, самопідготова* — замість *самопідготовка* (Сл. військ.),

³⁵ Пор. у рекомендаціях 20-х — початку 30-х років: *достава, оброба, обстава, постава* і под. (див., наприклад: *Жовтобрюх М. А.* Зазнач. праця. — С. 77, 133).

віднова — замість *відновлення* (наприклад, у назві книжки Ірини Фаріон «Мовна норма: знищення, пошук, *віднова*». К., 2012);

б) серед іменників чол. р. досить міцно вже усталилося *показ*, перев. мн., так само *протипоказ*, перев. мн. (*покази підозрюваного, сторін; давати покази; покази барометра, лічильника*, пор. у СДМ-30; *медичні покази, протипокази*; «...поки що медичних *показів* до такої операції немає: ВЗ, 7.08.1999) — з відповідним звуженням у вжитку (*проти*)*показання*; поширюється *змаг*, широко вживане в довоєнній Галичині та в західній діаспорі, зокрема в діяльності організації «Пласт», — у конкуренції зі *змагання* («Божевільний Сашко, загрожений осінніми нападами хвороби..., веде *змаг*...»: В'ячеслав Медвідь. — ЛУ, 30.01.1997); в інших випадках: *підпис* — замість *підписка*: «відпустити під *підпис* про невіїзд» («Студія 1 + 1», ТСН, 24.03.2012; пор. СДМ-30); *перегін* (поряд з *переганяння*: рідини і т. ін.) — до рос. *перегонка; переклик* (на першому місці) — до рос. *перекличка* «перевірка присутніх» (УРРУС).

2.7. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом -(н)ицтв-о з абстрактним і рідше збірним значеннями, нерідко співвідносних як з агентивними іменниками на *-ник*, так і з похідними від останніх прикметниками на *-ницький*, також активізованими останнім часом (див. 3.2) (часто як синонімів до вже наявних іменників на *-ість, -ство* та безсуфіксних):

а) зі значеннями діяльності, заняття: семантичні дублети *благодійництво* (*займатися благодійництвом; День благодійництва* — офіційне свято в Україні; *Національна рада з питань благодійництва*), *добродійництво*, рідше *доброчинництво* (у конкуренції з *благодійність, добродійність* і *добродійство, доброчинність* і *доброчинство*); *просвітництво* — у значенні «діяльність просвітника, просвітників; просвітницька діяльність» («...їхня родина завдяки батьковому *просвітництву* ще за гуманного царату жила під вічним подвійним наглядом». — Емма Андіївська. Роман про добру людину; Микола Рябчук. Українська преса між *просвітництвом* і маскультом. — Кр., 1999, ч. 5, с. 10; *займатися просвітництвом; політичне, економічне просвітництво*), пор. давніше

культурництво; миротворництво (пор. *миротворство*); добровільництво «добровільна участь у чому-небудь» (СУМ-20); дорадництво «надавання порад, консультацій» (СУМ-20); насильництво (пор. *насильство*); погромництво: «розпочалося масове погромництво», «відповідати за погромництво» (пор. *погром*; пор. давнє розбійництво — на відміну від *розбій*); руйнівництво: «протистояння сил державотворення і руйнівництва» та ін.; (само)піарництво: «займатися самопіарництвом», пор. (само)піар, (само)піарство; мандрівництво: «розвивати мандрівництво в Україні» (пор. у СУМ-11 зі значенням «мандрівний спосіб життя»), табірництво (обидва іменники стали поширюватися у вжитку значною мірою внаслідок перенесення в Україну зі США й Канади діяльності молодіжно-спортивної організації «Пласт»). Зі значенням певної сфери діяльності — активізація слів *гірництво*, *музейництво*, *шкільництво* 1, *банківництво* 1: *кафедра банківництва* (пор. п. *bankierstwo* 1) (у конкуренції з описовими назвами *гірника*, *музейна*, *шкільна*, *банківська справа*);

б) зі значенням ознаки, якості чого-небудь: *державництво* 2: «...він (гетьман Павло Скоропадський. — О. Т.) досить тверезо оцінював минуле, ставлення великоросів до *державництва* України» (В. Кирилюк. — ЛУ, 19.10.1995, с. 3), пор. *державність*; *назадництво* «ретроградство» (словники радянського часу подавали чомусь тільки прикметник *назадницький*, хоча зазначений іменник функціонував у західноукраїнському варіанті літературної мови ще з кінця XIX ст.; пор. п. *wsteczność*); відбувається активізація іменника *наступництво* (у конкуренції з більш уживаним *наступність*). Відбулася активізація вживання групи іменників із загальним значенням «відповідні погляди кого-небудь; відповідна ідеологія чого-небудь» (переважно щодо ідей української державності), які раніше простежувалися переважно в «позарадянській» мовній практиці: *державництво* 1 («Самоосмислення *державництва* українським народом у всіх його прошарках не відбулося». — Віче, 1993, № 2, с. 29), *антидержавництво*: «прояви *антидержавництва*» (пор. *антидержавність*), *соборництво*, *самостійництво* (ідеологія українського *самостійництва*), *незалежництво*, а також

партійництво (наприклад: «А. Мельник ніколи не мислив категоріями групівщини чи *партійництва*. *Соборництво* і служіння інтересам української нації — провідні риси його характеру»: Т. Гуреш. — УС, 9.12.1999, с. 2);

в) зі значенням збірності: *духівництво* (у конкуренції з *духовенство*), *язичництво* (пор. у РУС-68, СУМ-11 тільки *язичество*), *шкільництво 2* (*мережа шкільництва*), поява *банківництво 2* (*управління державним банківництвом, міжнародне банківництво*, пор. п. *bankierstwo 2*).

2.8. Активізація вживання і творення іменників із суфіксом *-ієк-а* — словотвірного типу, що в своїй основі є наслідком універбації атрибутивних словосполучень (з наявністю відносного прикметника, у структурі якого, в принципі, мав би бути наголошуваний суфікс *-ов-*: див. п. 3.5, хоча для сучасної мовної практики Наддніпрянської України» це виявляється необов'язковим) і — за зразком цього — морфемної конденсації («стискання») або ж, навпаки, «розгортання» окремих слів: *візитівка* (наприклад, перен.: «Що ж до фортеці, яка давно стала *візитівкою* Кам'яця, то аналога їй в Україні немає». — УС, 25.10.2001), пор. п. *wizytówka*, — у конкуренції з *візитка*, пор. рос. *визитка* (хоча вихідне для першої з цих форм словосполучення *візитова картка* вживається, як і до цього, набагато рідше порівняно з *візитна картка* — основою для *візитка*); *кредитівка* (формально від *кредитова спілка*, хоча значно частіше продовжує вживатися словосполучення *кредитна спілка*, пор.: «Зараз в Україні зареєстровано більше 200 *кредитних спілок*. Тільки в Києві та Київській області працюють більше 30 *кредитівок*». — ВК, 31.08.1996; «У Краматорську... відбувся семінар з основ діяльності *кредитних спілок*. ...Йдеться не стільки про те, щоб створити тут якнайбільше *кредитівок*...»: М. Тищенко. — УС, 11.02.1999); *поштівка* — *поштова листівка*; *асфальтівка* — *асфальтова дорога*; на основі окремих слів: *автівка* «автомобіль», *таксівка* (за цим зразком уже виникло й *маршрутівка* — від *маршрутне таксі*), *факсівка* («А 30 липня ц. р. з Києва до Нью-Йорка полетіла *факсівка*...»). — ЛУ, 6.08.1992, с. 1), пор. *факс*, *факсограма* (очевидно, сюди й *форумівка*, пор. *форум*, прикметники

форумний і *форумовий*). Майже всі ці слова мають відповідники в польській мові (наприклад, *autówka* — від *auto*, пор. наявність прикметника *autowy*), у якій цей тип є досить продуктивним, більшість із них частіше вживається в західноукраїнській та діаспорній мовній практиці.

2.9. Активізація вживання і творення іменників на -*ів-ання* — як формальне розмежування у віддієслівних іменниках на *-ння* вихідного значення дії (із суфіксом *-увá-*) і похідних опрeдметнених значень місця, збірності, результату та знаряддя дії, стану, хоча іменники з цим суфіксом в українській мові (на відміну, зокрема, від польської мови) вже не мають прямої словотвірної мотивації від відповідних дієслів з нормативним нині суфіксом *-ува-*. Таке розмежування рекомендувалося в 20-х роках: *будування* (дія), але *будовання* (будова), *малювання* (дія), але *мальовання* (малюнки) і под. (УП-28, с. 25; див. також Голоск.; СДМ-30), хоча практикувалося непослідовно, але потім від нього майже відмовилися. У СУМ-11, наприклад, подано тільки *зачудовання*, *риштовання*, *спростовання*, *спрямовання*, *угруповання*, *устатковання* (останнє всупереч наведеному ілюстративному матеріалу чомусь із ремаркою «рідко») та деякі ін. З 90-х років цей тип знову стали практикувати ширше, наприклад: *паркувати* (автомобіль) — *паркування* (дія), але *паркування* у значенні «спеціальний майданчик для паркування» («*паркування* на двісті місць»: т/к «Новий», «Репортер», 28.11.2008); так само: *асигновання*, *комплектовання*, *маскування*, *муровання*, *страховання*, (у)пакування, *шифровання*, *шнуровання*, *штамповання* та ін. (зокрема, у мовній діяльності деяких телеканалів, особливо СТБ — у програмі «Вікна», у деяких нових словниках і т. ін.)³⁶. Пор. так само серед нових явищ у значеннях як власне дії, так і її результату: *пропоновання*.

³⁶ Див., зокрема: Рибалко К., Рибалко О. «Коло має бути розірвано...» // Правдиве українське серце. Олександр Рибалко. — К., 2010. — С. 241; Сл. військ.; Войналович О., Моргунюк В. Значч. праця; РУСКар.; РУС-03.

2.10. Активізація вживання і творення двох типів складних іменників

2.10.1. З другим компонентом *-гін* (з першим компонентом, що означає вміст відповідної споруди) — у конкуренції з типом на *-провід* (*водопровід* та ін.): *водогін*, за цим зразком рідше *газогін*, ще рідше *нафтогін* (ці слова стали досить помітними насамперед у ЗМІ; два перші фіксуються в словниках, з них *водогін* — ще з 20-х років³⁷), рідко *теплогін*, *повітрогін*, *продуктогін*; з похідними прикметниками *водогінний*, *газогінний*, *нафтогінний*. Відзначений тип зазнає помітніших обмежень у частотності вживання та продуктивності словотворення, по-перше, у випадках, коли споруда, система все-таки нічого не «жене», а тільки «веде, проводить» (так, до рідко вживаних або практично не вживаних належать *аміакогін*, *парогін*, *сміттєгін*, *трубогін*, *шляхогін*, а також анат. *сім'ягін*), по-друге, у творенні похідних прикметників і особливо іменників на позначення осіб за родом занять на зразок *водогінник*.

2.10.2. З першим компонентом *багато-* — у конкуренції з *много-* (у термінологічних іменниках і прикметниках): *багатогранник*, *багатокутник*, *багаточлен*, *багатократний* і т. ін. (так, РУСНТ-98 подає тільки одиниці з *багато-*; у СУМ-20, СУМ-12 це відсилання одиниць з *много-* до одиниць з *багато-*, але СУМ-12 залишає *многочлен* як єдиний з цих дублетів; словники попереднього періоду подавали такі терміни з відсиланням до варіантів з *много-* або й не давали зовсім: РУС-68; СУМ-11). Проте в самій мовній практиці, в тому числі й у викладанні відповідних дисциплін і, отже, в офіційних навчальних програмах, від термінів *многогранник*, *многочлен* і т. ін. як основних або й єдиних назв не відмовляються³⁸.

³⁷ Див., зокрема: РУСКрим.; РУСПМ; Ізюмов (на другому місці подано варіанти з *-провід*, хоча, наприклад, тільки *газопровід*, *газопровідний*). Але в джерелах того періоду це слово могло мати й інше значення, пор.: рос. *водопровод* (предприятие) — *водогін*; (система труб) *водопровід*; рос. *водопроводный* (о станции, предприятии) — *водогінний*; (о трубе) *водопровідний*; рос. *водопроводчик* — *водопровідник* (СДМ-30); рос. *водопровод* — *водопровід*; (нагнетательная станция) *водогін*; рос. *водопроводчик* — *водопровідник*; *водогінник* (РУС-37).

³⁸ Див., наприклад: Універсальний довідник школяра. — Тернопіль, 2005. — С. 1510-1515.

3. Прикметники

3.1. Активізація вживання і творення віддієслівних прикметників із суфіксом *-льн-ий* (пор. у п. 2.2 явище активізації іменників на *-льник*):

1) як продовження реалізації, особливо в сучасних умовах лібералізації норм слововжитку і словотворення, основного для цього типу віддієслівних прикметників словотвірного значення «призначений для виконання відповідної дії», наприклад: *голосувальний* (*бюлетень, скринька*: СУМ-20; розм. «У позаминулий *голосувальний* четвер Верховна Рада ухвалила закон “Про землеустрій”»: М. Скорик. — УМ, 10.06.2003), розм. *протестувальний* («...встановили вже звичні *протестувальні* засоби — намети» (т/к НТН, «Вчасно», 13.02.2006) та ін. (особливо ж, звичайно, у сферах технічного та наукового слововжитку); зокрема, як звичайний засіб уникання віддієслівних прикметників із суфіксом *-очн-*: *перев'язувальна*, у знач. ім., ж. — про приміщення (УРРУС; пор. у РУС-68, СУМ-11: *перев'язочна*);

2) в основному ж — для заміни й узагалі внаслідок уникання у вжитку віддієприкметникових прикметників на *-чий*, з походження форм активних дієприкметників тепер. ч. (див. також п. 8.3; пор. відповідні зразки, що вважалися нормативними і в радянський час: *визначальний, вирішальний, відхаркувальний, запам'ятовувальний, знеболювальний, передавальний: радіоцентр* і т. ін., *різальний*, у складних словах: *багатообіцяльний, всепоглинальний, газопостачальний, жарознижувальний, кровосальний* та ін.)³⁹:

а) найчастіше це утворення від перехідних дієслів (з вираженням, крім ознаки «призначений для виконання відповідної дії», ознаки активно-спрямованої дії), особливо тих, що не стосуються сфери позначення осіб: *вражальний* (*видовище, ефект*), *дезінфікувальний, доповнювальний, друкувальний* (*пристрій*), *закріплювальний, замикальний* (до рос. не тільки «замыкательный», а й «запирающий» і військ. «замыкающий»), *заспокоювальний*

³⁹ Див. докладніше: Тараненко О. О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій... — С. 70.

(пор. уже наявне *заспокійливий*), *звеселяльний* («Тут породіллям пропонують народжувати, вживши перед пологами так звану *звеселяльну* газову суміш». — Е, 26.07.2011, с. 5; пор. інші відповідники до рос. «веселящий газ»: *веселящий газ* [РУС-68], *звеселяющий газ* [РУС-03], *сміховий газ* [РУСНТ]), *зчитувальний* (*пристрій*), *іонізувальний* (*випромінювання*), *клеїльний* (до рос. не тільки «клеильный», а й «клеящий»), *кодувальний*, *комплектувальний* (*деталі, вироб*), *компрометувальний* (*матеріал*), *констатувальний*, *координувальний*, *легувальний* (*елемент*), *моделювальний*, *мотивувальний* (до рос. не тільки «мотивировочный», а й «мотивирующий»), *навчальний* (рос. «обучающий»: *навчальні системи*), *обслуговувальний* (*персонал*), *обтяжувальний*, *оперізувальний* (*лишай*), *організовувальний* (*роль*), *пом'якшувальний* (наприклад, юр. *обтяжувальні і пом'якшувальні обставини*), *переважальний* (*більшість, вплив* — замість *переважающий*, хоча пор. наявність прикметника *переважний* у цьому ж значенні), *підсумовувальний*, *породжувальний* (*граматика*), *розвивальний* (у педагогіці: *навчання, ігри* тощо), *сканувальний*, *спрямовувальний* (*сила*), *узагальнювальний* («узагальнювальні слова при однорідних членах речення»), *уражальний* («уражальна дія вибуху»), *уточнювальний* та ін., серед менш регулярних: *колольний* (*зброя*) — до рос. *колющий* (Сл. військ.); у складних словах: *букводрукувальний*, *грунто-*, *бюджето-*, *ціноутворювальний*, *енергопостачальний*, *звукоізолювальний*, *ресурсозберігальний*, *шумопоглинальний* та ін. На зміну випадкам диференційованого добору українських відповідників до російських власне відносних прикметників і ад'єктивованих дієприкметників приходить їх уніфікація на користь форм із *-льний*: замість *каральний* (*загін, експедиція* — рос. *карательный*) і *караючий* (*правосуддя* — рос. *карающий*) (РУС-68; СУМ-11) — тепер дедалі частіше: «*Каральний меч правосуддя* поки не очистив найбрудніші вибори в історії України» (УМ, 22.11.2005, с. 10), «СБУ: так кується “*каральний меч Януковича*”» (назва статті: Дз. т., 29.05.2010); замість *регулювальний* (рос. *регулирующий*) і *регулюючий* (рос. *регулирующий*) (РУС-68; СУМ-11) — для обох випадків перша з цих форм (УРРУС; РУС-03).

Дедалі більше ця модель охоплює й інші типи віддієслівних прикметників для номінації ознаки предмета за виконуваною ним дією — замість форм на *-чий*, оскільки в певних колах не тільки осіб, що професійно мають справу зі словом, з питаннями культури української мови, а й звичайних мовців уже встигло, очевидно, поширитися переконання про «простоту» переходу від не властивої українській мові моделі на *-чий* до органічнішої моделі на *-льний* (так, редакція газети, реагуючи на вживання в тексті друкованої статті слова *домінуючий*, зауважує в примітці: «Калька з російської — *доминирующий*. По-українському — *домінувальний, переважальний*». — Слово, 1993, ч. 4). Однак далеко не у всіх подібних випадках така модель сприймається як «універсальна» для української мови, оскільки власне прикметникова форма на *-льний* має виражати ознаку предмета не просто за дією, виконуваною ним у певний момент, як дієприкметникова форма на *-чий*, а за його більш або менш постійною дією, причому ця ознака «в ідеалі» має бути спрямованою на певний об'єкт або ж, хоч і не маючи такої спрямованості, виражати ознаку функціонального призначення суб'єкта (тому вона не однаковою мірою органічно може стосуватися різних семантичних класів суб'єктів дії):

б) це деривати від неперехідних дієслів або окремих неперехідних значень перехідних дієслів: *акальний* (*вимова, говір*: РУС-03), *блукальний* (*нерв*), *вібрувальний* (*звук, голос*), *детонувальний*, *домінувальний* (*значення, роль, мотив, становище*), *дрейфувальний* (*крига, судно, станція*), *загнивальний*, *згасальний* (до рос. «затухающий»), *зростальний* (*зростальна послідовність* — у математиці, *по зростальній* — рос. «по возрастающей»: РУС-03), *керувальний* (*пристрій*: УРРУС; РУСНТ-98 — рос. «управляющий»), *конкурувальний* (*спроможність; компанія, фірма*), *крокувальний* (*екскаватор*: СУМ-12), *літальний* (не тільки до рос. «летательный»: *літальний апарат*, а й до «летающий» — щодо неістот: «нерозпізнаний літальний об'єкт», «літальна фортеця» — літак), *маневрувальний* («Особливість цієї ракети у тому, що вона здатна нести десять гіперзвукових маневрувальних ядерних блоків індивідуального наведення»: ВЗ, 12.09.2014, с. 3), *мігрувальний* (*мігрувальні*

птахи: УРСНТ), *пікірувальний* (політ), *прогресувальний* (параліч: УРСНТ), *проникальний* (радіація: УРРУС), *ридальний* (голос: РУС-03), *трасувальний* (кулі, вогонь; «Перейшов уночі під трасувальними кулями фронт»: Укр. тиждень, 11.05.2012, с. 63), *циркулювальний* (РУС-03) та ін.; у складних словах: *довгогральний*. Пор. уже навіть на зміну прикметника *існуючий*: «Це не означає, що хтось справді усе про нас знає наперед: доля, гадаю, не любить *існувального* сміття» (Г. Штонь. — Укр. літ. газ., 8.03.2011, с. 1). Безперечно, далеко не у всіх подібних випадках застосування цієї моделі слід вважати доречним (для деяких із них, зокрема, природнішою може бути відіменникова мотивація: *домінантна роль, конкурентні фірми, фірми-конкуренти, контактні мови, поверхні* і под.). Але, з іншого боку, там, де хоч якоюсь мірою вгадується вказівка на призначення суб'єкта: *детонувальний, пікірувальний* (*бомбардувальник*), *довгогральний* і под., модель на -льний може досить природно «працювати» й у похідних від неперехідних дієслів;

в) це сфера номінації ознак осіб (незалежно від перехідності / неперехідності твірного дієслова): *атакувальний* («атакувальні лави німецьких військ»: «Студія 1 + 1», ТСН, 22.06.2009; РУСКар., РУС-03: до рос. «наступающий»), *відступальний* (РУСКар., РУС-03: до рос. «отступающий»), *нападальний* (РУСКар., РУС-03: до рос. «наступающий»), *наступальний* («наступальні німецькі частини»: Суч., 1995, № 5, с. 110; «прориваючи наступальну піхоту»: т/к ТВі, цикл перекладних програм «Цивілізація», 3.10.2011); так само: *мітингувальний, пікетувальний, страйкувальний* (*мітингувальний Київ; пікетувальні, страйкувальні шахтарі, студенти, кияни, львів'яни, колони*). Очевидно, по-перше, що всі ці прикметники вживаються на позначення не відповідної більш-менш постійної ознаки суб'єкта, а ознаки (дії), тимчасово виконуваної ним. Не випадково, наприклад, СУМ-20, відсилаючи (безперечно, керуючись тільки нормотворчими настановами, а не реальною вживаністю слів) *атакуючий* з позначкою «рідко» до *атакувальний*, субстантивоване позначення людей («Атакуючі прорвались до самого Перекопського валу»: Олесь Гончар) лишає при першому з цих слів. За наявності ж у значенні цих прикметників указівки на

призначення відповідної дії вони сприймаються цілком нормально, наприклад: *відступальний маневр*, *наступальна операція*, у тому числі й щодо угруповань людей, призначених для певних дій: «Коло українського кордону зосереджено *наступальні частини російських збройних сил*» (з повідомлень ЗМІ у 2014 р.); так само в тих випадках, де означення *атакувальний* стало поширюватися в конкуренції з *атакуючий* з набуттям уже певних ознак якісного прикметника — «наступальний, “бойовий”»: *атакувальний стиль* (у футболі та ін.), «грати в *атакувальний футбол*»). По-друге, навіть тоді, коли особа виступає як суб’єкт відносно постійної й активно-спрямованої дії, вибір для номінації такої її ознаки моделі на *-льний* не видається органічним, пор., наприклад, з одного боку, *дублювальний пристрій* (пристрій, призначений для дублювання певних дій), а з другого, — *дублювальний (склад спортивної команди)*; навіть словники, що досить широко подають у подібних випадках модель на *-льний*, дають, наприклад, *граючий (не гральний) тренер* (РУС-03);

г) це випадки, коли суб’єктом є носій стану, а не виконавець дії. Так, у ЗМІ, в деяких словниках останнього часу вже є прикметник *шокувальний (кадри, відео і т. ін.)* — як відповідник до рос. *шокирующий*, англ. *shocking* і т. ін., але в мовній практиці, наприклад, навіть недержавних телевізійних каналів продовжують використовувати переважно *шокуючий*: «*Шокуючий світ*» (цикл програм на т/к «Тоніс»), *шокуєче вбивство*; пор., з іншого боку, цілком виправдано: *шокувальний прилад* (електрошокер);

3) у конкуренції з давніше наявними прикметниками із суфіксами *-н-*, рідше *-ов-* та деякими ін.: *випробувальний (політ, термін та ін.)*, пор. *випробний*; *відновлювальний (крем, медицина, можливості організму; аварійно-відновлювальні роботи)*, пор. *відновний*; *заборонювальний (СУМ-20)*, пор. *заборонний*; *випарювальний*, пор. *випарний*⁴⁰; *мітингувальний (план дій, риторика; мітингувальні настрої: ICTV,*

⁴⁰ Ці прикметники вживалися в живій мові, звичайно, й до описуваного періоду, хоча нормативні словники їх намагалися уникати (СУМ-11, однак, наводить *відновлювальний*). Тепер же їхня частотність зросла, і словники стали їх фіксувати без нормативних застережень. Свою роль у їх поширенні міг відіграти, до речі, і вплив російської мови з подібним суфіксальним оформленням відповідних прикметників, пор. *испытательный, восстановительный, запретительный, испарительный*.

«Факти», 10.12.2013), пор. *мітинговий*. У конкуренції з давнішим *неминуций* і новішим *непроминуций* поширилося *непроминальний* — наприклад, у назві праці Івана Дзюби «Застукали сердешну волю...»: Шевченків «Кавказ» на тлі *непроминального* минулого (К., 1995); *мати непроминальне значення; лишити непроминальний слід* (з іменником *непроминальність*), а за цим зразком — і *проминальність* (у конкуренції з *минуцисть, скороминуцисть, скороминуцисть*): «Ніколи ще лірика Ліни Костенко не залишала такого пронизливого відчуття *проминальності* часу, що тече, як пісок між пальцями» (В. Панченко. — Вітчизна, 1988, № 8), «*проминальність* людського життя» (Кр., 2002, ч. 6, с. 18).

3.2. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом *-ницьк-ий*, з погляду словотвірної мотивації співвідносних з агентивними іменниками на *-ник* і абстрактними іменниками на *-ництво* (див. 2.7), — а) з поширенням їх на семантичні сфери вживання прикметників із суфіксами *-н-и(і)й, -ч-ий* та конкуренцією з останніми; б) з активізацією їх творення від агентивних іменників на *-ник* без наявності іменників на *-ництво*. Це явище спостерігалось й давніше, пор., наприклад: *погромницький* (*діяльність, кампанія, стаття*), *визвольницький* (*визвольницький похід*: Максим Рильський) — з формальним мотивуванням цих слів іменниками *погромник, визвольник*, хоча за значенням вони є повністю тотожними з *погромний* і *визвольний*. Тепер же це виявляється ширше. Наприклад, в актуалізованих словотвірних гніздах, члени яких з політичних мотивів у попередній період зазнавали обмежень у вжитку, функціонували переважно поза межами «офіційної» літературної мови:

— *державницький* — прикметник, за своєю семантико-словотвірною мотивацією співвідносний з іменниками *державник* і *державництво*: а) у його власному значенні: *державницька ідея* (тобто це ідея *державника*, перейнята *державництвом*), *тенденція, теорія, течія, курс, політика, місія, інтереси, мислення, політичні сили, партія, політик* («...до місцевої влади тут прийшли *державницькі політики*»: Ю. Чикирясов. — ЛУ, 8.11.2001) і под.;

організація державницького спрямування, на державницьких позиціях (з державницьких позицій); по-державницькому (мислити, діяти); б) у випадках слововживання з можливістю одночасно двозначного, але однаково «правильного» його розуміння — як власне «державницький» і як «державний»: «працювати над важливою державницькою проблематикою» (КС, 23.08.2013, с. 5); в) у значенні «(власне) державний», коли «модне» слово вживається вже майже механічно замість *державний*: «...українському народові зовсім відмовляється в можливості державницького існування» (Раїса Іванченко, письменниця. — ЛУ, 9.06.1994, с. 2), «Вона (Україна. — О. Т.) переконала світову громадськість у важливості свого державницького існування як запоруки стабільності в Європі» (Л. Залізник, історик. — Час, 4.12.1998), «...запроваджувати українську мову в усі сфери державницького життя», «функціонування української мови в державницьких сферах» (ЛУ, 2.12.1999), «період 90-х років у державницькому житті України», «українська незалежно-державницька епоха» (Т. Салига, літературознавець. — ЛУ, 11.02.1999), «На кінець 1929 року Україна остаточно втратила свою державницьку незалежність», «...він (один з керівних діячів Російської Федерації. — О. Т.) екстраполює це завдання на кожен державницьку структуру України» (О. Скипальський, генерал. — Е, 13.12.2012, с. 4), «У статті проаналізовано державницьку мовну політику України» (О. Захарків). Таке саме розширення й «розмивання» значення прикметника спостерігається в похідних *антидержавницький* («антидержавницький стан справ»: [Із інтерв'ю з Анатолієм Погрібним]. — УС, 29.10.1998; «повалення цієї антидержавницької влади»: Сл. Пр., 11.07.2013, с. 11), *великодержавницький*. СУМ-11 і СУМ-20 подають пари слів *антидержавний / антидержавницький*, *великодержавний / великодержавницький* як абсолютні синоніми, оскільки в певній серії контекстів вони справді можуть бути взаємозамінними, пор.: *антидержавна / антидержавницька позиція*, однак може бути, наприклад, тільки: *антидержавний переворот*; «Росія прагне зберегти свій *великодержавний*

статусу»; *великодержавний шовінізм* — це шовінізм скоріше великої держави, а не тільки великодержавників)⁴¹;

— *незалежницький* (*ідеали, тенденції, організація* та ін.), але пор., наприклад: «Україна за роки свого *незалежницького існування...*» (один з учасників програми «Подвійний доказ». — «Студія 1 + 1», 6.05.2003), тобто *незалежного*; «А здавалося, що з появою *незалежницьких інституцій...* на зразок Асоціації українських письменників (маються на увазі новостворювані творчі організації, не залежні від «офіційних» на зразок Спілки письменників України. — О. Т.) літукраїнне (оказіоналізм за зразком «літукраїнці», як називають себе члени редколегії газети «Літературна Україна». — О. Т.) життя завирує з небаченою силою» (Д, 24.10.2002)⁴².

У семантичному розвитку двох інших прикметників, також нечасто вживаних на попередньому етапі функціонування «офіційної» літературної мови:

— *культурницький* — а) у його власному значенні: *робота, організація, місія* кого- або чого-небудь; «нові *культурницькі ідеї*» (М. Жулинський. — ЛУ, 11.11.1999. с. 6); б) з можливістю двозначного розуміння: «Товариство довго виношувало ідею *культурницького центру*» (О. Гаврош. — УМ, 26.08.1999, с. 11); в) уже тільки в значенні «культурний»: «...аби бачити Україну... сучасною в усіх політико-економічних і *культурницьких чинниках*» ((В. Квітка. — УС,

⁴¹ Крім того, у структурі прикметника *державницький* останнім часом сформувалося ще одне значення — від нового значення твірного іменника *державник* «державний чиновник, урядовець; державний службовець» (див. про останнє: Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздишева, Ю. В. Романюк. — К., 2013. — С. 82): «У прагненні посісти найвище *державницьке крісло* заявки подали у той час чимало претендентів» (В. Кирилук. — ГУ, 18.07.2009, с. 8) — про вибори Президента України 1991 р.; «У *державницьких кабінетах* замість портретів Леніна з'явилися портрети Шевченка» (Дмитро Павличко. — ВЗ, 12.06.2003); «контроль за декларуванням доходів осіб, які виконують *державницькі функції*» (Хр., 14.11.2001).

⁴² У загальному контексті семантичної експансії цих «модних» тепер прикметників можна було б сподіватися на можливість уживання й таких одиниць, як *самостійницький* і *сборницький*, не тільки у своїх власних значеннях: *дух, ідея, прагнення, рух, погляди, влада, уряд* і под., а ще й у контекстах на зразок *самостійницька (сборницька) Україна*, але мовні дані цього не підтверджують.

13.09.2001, с. 15), «культурницькі процеси в нашій країні» (В. Плющ. — ЛУ, 9.11.2000, с. 1), «Європа нас поки що не прочитає. Хоча б через те, що українська мова, попри всі старання подвижників та прагнення національно свідомої інтелігенції, не має в Західній Європі культурницької ідентифікації» (Андрій Кокотюха, письменник. — ЛУ, 15.02.2001, с. 2);

— *просвітницький*, яке поширилося пізніше, ніж *просвітні(и) й*, разом з утворенням другого значення іменника *просвітництво* (див. 2.7) і співвідносячись як з ним, так і з давніше вже відомим *просвітник*, стало вживатися як у своєму власному («*просвітницька позиція вченого*», «*просвітницька місія Кирила і Мефодія*»), так і в тому самому значенні, що й *просвітній*: *просвітницький (рух, робота, діяльність, програма, організація, фонд, фільм, газета*; «Треба створити *просвітницьку систему*. ...Я маю на увазі створити систему по типу “Просвіти” з хатами-читальнями»: М. Воєцька, читачка, м. Коломия. — Д, 12.10.2012, с. 12); так само і в похідних композитах: *культурно-(санітарно-, інформаційно-, громадсько-)просвітницький (культурно-просвітницьке училище*: СТБ, «Вікна», 3.06.2005), *просвітницько-культурний*.

В інших випадках:

— стали вживатися як абсолютно рівнозначні *благодійний / благодійницький (справа, діяльність, допомога, організація, фонд), добродійний / добродійницький (добродійницькі заходи*: Борис Олійник. — ЛУ, 1988, № 19, с. 7);

— *(не)насильницький*: зі слідами *насильницької смерті, ненасильницький (характер дій, методи)*; у похідному прислівнику: «*насильницьки прищеплена однопартійна система, яка існувала в СРСР*» (С. Брунь. — УС, 25.02.1999) і т. ін. (прикметик *насильний* уживається в подібних зворотах тепер рідше), тоді як, наприклад, СУМ-11, РУС-68 подавали так: *насильна смерть, насильний переворот, насильні заходи*, співвідносячи *насильницький* загалом з рос. *насильнический*;

— *добровільницький (діяльність, рух, військо, легіон Українських січових стрільців та ін.*; пор. *добровільний, добровольчий*), *дорадницький (служба*: СУМ-20; пор. уже наявне *дорадчий*,

наприклад: «У Львові проходив семінар “До національної мережі *дорадчих служб в Україні*”». — УШ, 3.08.2000, с. 2) — одночасно з активізацією іменників *добровільництво, дорадництво* (див. 2.7).

Про продуктивність цієї моделі свідчить також той факт, що деякі подібні прикметники утворюються вже без наявності відповідної іменникової мотивації — тільки за аналогією, відштовхуючись від відповідних уже наявних прикметників (із суфіксами *-н-, -ч-*), наприклад: *освітній / освітницький (діяльність, сфера, центр, ценз та ін., наприклад: «Головним тоді був не освітницький ценз»: з українських субтитрів до російського д/ф «Абакумов. Падение наркома». — СТЬ, 2.10.2005), світоглядний / світоглядницький («...нав’язуючи різні... світоглядницькі орієнтири»: В. Квітка. — УС, 13.09.2001, с. 15), митотворчий / митотворницький (місія, операція, сили).*

З мотивуванням уже тільки від агентивних іменників сформувалися такі прикметники, як *застійницький (часи, доба) і перебудовницький (часи, література, кіно)* — від часів «перебудови» в СРСР 2 пол. 80-х років: за мотивацією це похідні від *застійник* (пор., наприклад, у «власному» значенні цього прикметника: «демонстрація *застійницьких інстинктів*» — ЛУ, 3.08.1989) і *перебудовник*, але за значенням тотожні з *застійний і перебудовн(ч)ий; руйнівницький («руйнівницький удар русифікації». — КС, 8.11.2002)* — те саме, що *руйнівний; підпільницький («повстанські, партизанські та підпільницькі збройні формування». — УС, 13.09.2001, с. 16); дослідницький (діяльність, організація, інститут, станція, судно та ін.; аналітико-дослідницький центр «Інститут міста»: ГПУ, 14.01.2014, с. 22)* — те саме, що *дослідний* (таке вживання *дослідницький* спостерігалось й до цього, але тепер воно значно поширилося, серед причин чого можна вбачати, звичайно, не тільки активізацію відзначеної суфіксальної моделі, але й вплив рос. *исследовательский*).

3.3. Активізація вживання і творення прикметників зі структурним компонентом *-ій-*

3.3.1. Це насамперед прикметники, корелятивні з іменниками на *-ія*, які вступають у конкуренцію з досі більш уживаними або

й давнішими формами з формантом *-ичн(ічн)-* та деякими іншими, ускладненими інтерфіксацією (з усуненням таких інтерфіксів), з формантом *-ейськ-* та ін.⁴³ Наслідком цього є те, що процес творення відносних прикметників від іменників зазначеного структурного розряду набуває ознак дедалі регулярнішого словотворення, хоча причини, спонукальні мотиви цього явища є, звичайно, психологічно складнішими. Тенденція до поширення утворень із цим компонентом у прикметників відзначеного походження була очевидною й давніше⁴⁴, але тепер вона помітно увиразнилася в мовній практиці, повніше закріплюючись у нормативних словниках та ортологічних рекомендаціях. Наприклад (першою в поданих нижче парах стоїть одиниця, більш уживана чи більш рекомендована до цього або й тепер): *азіатський / азійський* (наприклад: «стрибок *азійських* тигрів») — про стрімкий розвиток економіки в країнах Далекого Сходу: з передвиборного телеролика Блоку Юлії Тимошенко, серпень 2007 р.; цей варіант у СУМ-11 подано з позначкою «заст.», а вже в СУМ-20 — просто з відсиланням до *азіатський*; до речі, нормативними ще до 90-х років були форми *євразійський* — від *Євразія*, *малоазіатський / малоазійський* — від *Мала Азія*, але тепер, наприклад, УОС-09 подає й *середньоазіатський / середньоазійський*, хоча тільки *азіатсько-тихоокеанський*; в інформаційних програмах теле- і

⁴³ Строкатість творення прикметників від іменників на *-ія* помітна неозброєним оком, і повністю уніфікувати її, звичайно, ледве чи можливо. Пор., наприклад: «Від іменників на *-ція* творимо прикметники на *-ійний*...: ...*сенсаційний, кульмінаційний* і т. п. Вживаємо прикметників на *-ічний*...: ...*іронічний, іділічний*... Вживаємо закінчення *-альний, -яльний*: ...*провінційальний, офіційальний*...» (Огієнко І. Нариси з історії української мови: Система українського правопису. — Варшава, 1927. — С. 196).

⁴⁴ Пор. варіювання в перекладних російсько-українських словниках ХХ ст., наприклад, форм *емоційний / емоціональний, офіційний / офіціальний, пропорційний / пропорціональний* — з переважанням перших із них у 20-х — на початку 30-х років, других — у 2 пол. 30-х — 50-х роках і знову перших — від 60-х років; навіть щодо пари *провінційний / провінціальний*, що її словники ще у 80-х роках подавали на користь другого з цих слів, в мовознавчих працях цього ж часу можна знайти цілком протилежні рекомендації (див., наприклад: *Щербатюк Г. Х. Співвідносні прикметникові суфіксальні форми // Питання мовної культури.* — К., 1970. — Вип. 4. — С. 24).

радіоканалів форма *азійський* тепер явно переважає)⁴⁵; *алергічний* / *алергійний*; *артеріальний* / *артерійний*; *венеціанський* / *венеційський* (останній варіант у СУМ-11 подано з позначкою «рідко», а в СУМ-20 — просто з відсиланням до *венеціанський*; це ж стосується й іменників *венеціанець* / *венецієць*, перев. мн.); *гімназичний* (спільне з російською мовою, яке стало вживатися і в колишній «підросійській» Україні), *гімназiальний* (спільне з польською мовою, яке стало вживатися і в колишній «підпольській» Україні) / *гімназійний*; *граціозний* / *граційний* (останній варіант подавали й словники попереднього періоду, але тепер він активізувався); *драматургічний* / *драматургійний*; *індустріальний* / *індустрійний*; *іронічний* / *іронійний* («Насправді це *іронійний* коментар Верговена до таїнства причастя». — Д, 1.10.2010); *категорiальний* / *категорійний* (останній варіант почав уживатися ще наприкінці радянського періоду, але, як і в російській мові, із семантичною спеціалізацією: «належний до певної категорії, розряду і т. ін.»; з 90-х років він став поширюватися вже у двох значеннях — у своєму попередньому, з розширенням сфери слововживання: *категорійний менеджмент*, *категорійний похід*, тобто спортивний похід, виконуваний в одній із визначених категорій, — і як цілком рівнозначний синонім до *категорiальний*: наприклад, «*категорійне* значення частин мови» — у мовознавстві); *конфесiональний* / *конфесійний*; *магнeзiальний* / *магнeзійний*; *президiальний* (пор. п. *prezudialny*) / *президійний* (УОС-09; СУМ-12); *синестетичний* / *синестезійний*; *стипендiальний* / *стипендійний* (останній варіант став поширюватися, очевидно, зі слововжитку західної діаспори, наприклад: «*Стипендійна* комісія при Фондації ім. О. Ольжича оголошує конкурс...». — УС, 2.10.1997); *телескопiчний* / *телескопійний*; *технологiчний* / *технологійний* («виробники *високотехнологійних* пристроїв»: П, 29.07.2004); *унiатський* / *унійний*: *Берестейський унійний собор 1596 р.*, *унійна церква* (останній варіант — з мововжитку діаспори; утім, члени цієї пари не є цілком

⁴⁵ У мові ЗМІ набирає активності також іменник *азієць* «житель або уродженець Азії», перев. мн. (ж. *азійка*) — у конкуренції з давнішим *азіат*.

рівнозначними); *утопічний* / *утопійний*; *фантасмагоричний* / *фантасмагорійний* («Випробовуючи новий тоді будівельний матеріал — цемент, обсадив [архітектор В. Городецький. — О. Т.] власну садибу на Банковій *фантасмагорійними* фігурами»: К. Родик. — УС, 24.02.2000, с. 15); *філармонічний* / *філармонійний* (якщо СУМ-11 віддавав перевагу першому слову з цієї пари, то, наприклад, СУМ-12 — уже другому), *функціональний* / *функційний* (*функційні* обов'язки; *функційна* граматики — у мовознавстві; існує також тенденція до семантичного розмежування цих прикметників: див. нижче); *церемоніальний* / *церемонійний* («Президенту слід залишити тільки *церемонійні* функції символу нації». — ГПУ, 26.07.2013, с. 7).

Відбулося відновлення у сфері активного вжитку варіантів *міліційний*, *поліційний* у конкуренції з домінуючими до цього *мілицейський*, *поліцейський*; як наслідок повнішого витіснення зі сфери літературного слововжитку варіанта *біблейський* на користь *біблійний* стала поширюватися форма іменника *бібліїзм* — у конкуренції з *біблейїзм*.

Під впливом мовної практики діаспори набула поширення вдома і з довоєнного західноукраїнського варіанта форма *бразилійський* (з іменником *бразилієць*; форма жін. р. *бразилійка* була кодифікована ще раніше — в кореляції з *бразилець*) у конкуренції з *бразильський* (з погляду суто формальних законів словотворення це нібито регулярніше утворення, пор. *болівійський*, *індонезійський*, *італійський* і под., але так само частотними є й, наприклад, *іспанський*, *саксонський*, *японський* і под., «правильність» яких визначається їх узвичаєністю). За цим, очевидно, зразком стали поширюватися й такі похідні від *Данія*, як *данійський*, *данійці* (у конкуренції вже не тільки із перейнятими з російської мови *датський*, *датчани*, а й з відновленими *данський*, *данці*), наприклад: «Українці гратимуть з *данійцями*. ... Національна збірна України проведе в Копенгагені товариський матч зі збірною Данії» (П, 18.07.2002).

Відзначається конкуренція між членами нових пар (із загальною перевагою першого з поданих нижче варіантів, хоча в дієсловах — також членах відповідних словотвірних гнізд — може

зберігатися суфікс *-іонал-*: *інституціоналізувати* та ін.): *інституційний* / *інституціональний* (*підтримка, забезпечення*); *мас-медійний, медійний* / *мас-медіальний* (прикметник *медіальний* у цьому значенні не вживається) — від (*мас-*)*медіа*, невідм., мн. (уживається й українізована відмінювана множинна форма *мас-медії, медії*); *мультимедійний* / *мультимедіальний* — від *мультимедіа*, невідм., мн.

Продуктивність творення і частотність уживання (з розширенням семантичного діапазону) прикметників з *-ій-*, похідних (або ніби похідних) від іменників на *-ія* (це віддіслівні іменники і взагалі іменники з процесуальним значенням), стимулюються також потребами в пошуках слів-замінників до обмежуваних у вжитку прикметників дієприкметникового походження на *-чий*, наприклад: *диференційний* (наприклад, *принцип орфографії*: ЕУМ, с. 464) — замість попереднього *диференціючий* (хоча іменника *диференція* в українській мові немає), *кваліфікаційний* (наприклад, *ознака злочину* — в юриспруденції) — замість *кваліфікуючий, компрометаційний, стабілізаційний* (*стабілізаційні заходи*) і т. ін.; з другим компонентом *-ді-*: *протидійний, сильнодійний* та ін. — замість *протидіючий* та ін. (див., зокрема: УРРУС; РУС-03, с. II). (Див. також у п. 8.4 про творення ланцюжків на зразок *синонім* — *синонімний, синоніміка* — *синонімічний* і *синонімія* — *синоніміїний*).

Між членами деяких із таких пар прикметників в українській мові ще попереднього періоду вже закріпилася, як відомо, семантична, як і стильова, диференціація⁴⁶. Те чи інше семантичне розмежування запроваджують або пропонують запровадити тепер і до членів таких пар, як: *гармонійний* (від *гармонія*) / *гармонічний* (від *гармоніка* — у математиці, фізиці, техніці), тобто з новим розмежуванням членів цієї пари; *диференціальний* (від *диференціал*)

⁴⁶ Пор.: *аналогійний* / *аналогічний*; *гармонійний* / *гармонічний* (СУМ-11); *конвенційний* (від *конвенція*) / *конвенціональний* (умовний — у філософії, мовознавстві); *конституційний* (від *конституція* як суспільно-політичне поняття) / *конституціональний* (від *конституція* «будова організму»); *професійний* (від *професія*) / *професіональний* (від *професіонал*) (наприклад: РУС-68, хоча вже в СУМ-11 друге з цих слів просто відсилається до першого); за стильовими сферами вживання: *бактеріальний* / *бактерійний* (спец.); так само *стадіальний* / *стадійний*.

/ диференційний (різний, відмінний)⁴⁷; потенціальний (від потенціал) / потенційний (від потенція «можливість»); функціональний (від функціонал — у математиці) / функційний (від функція)⁴⁸; церемоніальний (від церемоніал) / церемонійний (від церемонія (СУМ-12)). Активізувавшись, ця модель у конкуренції з формами із відзначеними «небажаними» формантами захоплює й прикметники (з похідними іменниками), утворені від іменників не на *-ія*: *артезійський* (*свердловина, вода*: СТБ, «Вікна», 18.01.2002; т/к «Новий», «Репортер», 10.06.2009) замість *артезіанський*; *вегетарійський*, *вегетарієць* (*вегетарійка*) (наприклад: СТБ, «Вікна», 4.08.2010) замість *вегетаріанський*; *діалогійний* у конкуренції з *діалогічний* — від *діалог*; *лесбійка*, *лесбійство* (від уже наявного *лесбійський*) у конкуренції з уже наявними раніше *лесбіянка*, *лесбіянство*; *критеріальний* (наприклад, у педагогіці: *критеріальна характеристика*) / *критерійний* (УОС-09) — від *критерій*. Така гіперкоректність може призводити до злиття значень двох паронімів в одній формі на *-ій-*, наприклад: «А тепер ще один приклад-факт, що зовнішньо дещо відрізняється від попереднього, але по суті *аналогійний*» (О. Лізен. — ЛУ, 23.12.1999, с. 6), тобто аналогічний⁴⁹.

3.3.2. Під впливом мовної практики діаспори відбувається поширення таких форм з наявністю інтерфікса *-ій-*, як *баскійський* (з іменниками *баскієць*, *баскійка*), а особливо *канадійський*

⁴⁷ Таким чином, практично не вживаний досі прикметник *диференційний* (так, СЧС, подаючи це слово, відсилав його до *диференціальний*) набув за цей час у межах відзначеної словотвірної тенденції достатнього поширення, причому відразу у двох значеннях: 1) замість попереднього *диференціальний* у значенні «різний, відмінний» (наприклад, у мовознавстві: *сема, ознака*); 2) замість *диференційючий* (*принцип орфографії*).

⁴⁸ Див., зокрема: Українська ділова мова: практичний посібник на щодень / За ред. М. Д. Гінзбурга. — Х., 2003. — С. 250, 266, 381-383, 442-444.

⁴⁹ Існує, однак, і критичне ставлення до відзначеної тенденції в сучасному мовному житті, наприклад: «...констатуємо моду на вживання нових словотвірних варіантів, які відрізняються від загальноприйнятих термінів суфіксами, пор. запровадження лінгвістичних термінів на зразок *категорійний, функційний, морфологічний...*, але *лексикографічний*. ...Така заміна узвичаєних термінів не має достатньої мотивації» (Літературна норма і мовна практика / За ред. С. Я. Єрмоленко. — Ніжин, 2013. — С.289).

(канадієць, канадійка) у конкуренції з *баскський, канадський* (пор. п. *baskijski, kanadyjski*): «Канадійці радять (заголовок). ...Надія Луців, як і її колеги з канадійської групи, схвально оцінює поступ реформ у Львові» (М. Паранчак. — ЗВУ, 10.08.2001).

3.4. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом -ов-ий — у конкуренції з прикметниками із суфіксами *-очн-* / (після м'яких і шиплячих приголосних) *-ечн-*, а також узагалі зі звукосполученням *-чн-* після попереднього голосного (у похідних від іменників на *-к*: *барачний / бараковий* і под.)⁵⁰. Це прикметники, похідні від іменників:

а) жін. р. із суфіксом або кінцевим звуком суфікса *-ка* (після попереднього приголосного). Так, замість попередніх варіантів (див., зокрема, РУС-68) РУС-03, наприклад, подає тільки: *виставковий, замазковий, копійковий, махорковий, рамковий, шарошковий* (техн.) та ін., замість тільки *коєчний* — тільки *койковий*; у деяких інших нових словниках: замість тільки *заявочний, поправочний, балалаєчний* (РУС-68) — тільки *заявковий, поправковий: коефіцієнт* (УРРУС), варіанти *балалаєчний / балалайковий* (СУМ-20); у цілком нових словах: тільки *готівковий*. Однак про більш або менш задовільну послідовність у цій ніші українського словотворення говорити, звичайно, поки що зарано (хоча в деяких рекомендаціях щодо мовно-нормативного впорядкування української термінології

⁵⁰ Варіантність і, відповідно, конкуренція відносних прикметників із суфіксами *-очн-* / *-ечн-* і *-ов-* увійшли до комплексу нормотворчих тенденцій української мови з 20-х років ХХ ст. (див., наприклад: Хроніка НДІМ... — С. 141). Пор., наприклад, у РУС-68, СУМ-11: а) форми тільки з *-ов-*: *гвинтівковий, кнопковий, ямковий; пачковий, покришковий, стружковий; обривковий*; б) форми тільки з *-очн-* / *-ечн-*: *закусочний, заявочний, перцівочний, постановочний, стрілочний, садовочний, установочний* та ін.; *балалаєчний, коєчний*; в) очевидно, найчастіше — обидва варіанти, але з різним місцем їх подання для різних випадків: *арковий / аrochenний, виставочний / виставковий* (у СУМ-11 тільки *виставковий*), *замазковий / замазочний, марочний / марковий, маточний / матковий* (з розмежуванням значень), *посадочний / посадковий* (друге — щодо сфери транспорту) (РУС-68), але *посадковий / посадочний* (СУМ-11), *рамковий / (рідко) рамочний* та ін.; *огірковий / огірочний, осколковий / осколочний; копієчний* (пор. у Грінч.: *копіяшний*) / *копійковий* (у СУМ-11 тільки *копійковий*), *мішковий / мішечний, шарошечний / шарошковий* (техн.).

прикметникам з *-очн-* узагалі не відводиться місця⁵¹). Пор., наприклад: *вилковий, усадковий, стрілочний, арковий / аровичий, балковий / балочний* (РУС-03), *рубковий / рубочний* — від *рубка*, мор. (СУМ-12; хоча в РУС-68, РУС-03: тільки *рубковий*) та ін.; тільки *стрілочний* (РУС-03) або *стрілочний / стрілковий* (СУМ-12), *стрілковий / стрілочний* (УРРУС), тільки *стрілковий* (РУСНТ-98); у випадках субстантивації прикметників — наприклад, у РУС-03: *сосисковий*, у знач. ім., ж. *сосискова* (пор., з іншого боку, в УОС-09: *сосисковий*, але *сосисочна*), однак *закусковий*, але у знач. ім. *закусочна*; у СУМ-12: у знач. ім. *закусочна* і *сосискова*, але, як і в інших словниках, лишається тільки *булочний* (*булочна*);

б) чол. р. із суфіксом *-ок* та деяких іменників чол. і сер. р. з кінцевим звуком (слова або основи) *-к-* (після попереднього голосного): так, замість попередніх варіантів (див., зокрема: РУС-68; СУМ-11) — тільки: *огірковий, осколковий* (РУС-03); замість *барачний* (від *барак*) — варіантність *барачковий / барачний* (РУС-03; СУМ-12); замість варіантності *барочний* (від *бароко*) / *барочковий* (у СУМ-11 тільки *барочний*), *великоблочний / великоблоковий, коньячний / коньяковий* (у РУС-68 тільки *коньячний*) — варіантність *барочковий / барочний, великоблоковий / великоблочний, коньяковий / коньячний* (РУС-03; СУМ-12); у нових словах: *візковий* — від *візок* (пор. рос. *колясочный* і *тележечный*), а також у прикметнику з віддієслівною мотивацією *роздатковий* (*матеріал* — у педагогіці; пор. рос. *раздаточный*) (УРРУС).

Наявність суфіксів *-очн-*, *-ечн-* у прикметниках певною мірою підкріплюється фактом існування в українській мові таких одиниць явно не російського походження, як, наприклад, *довірочний* (літ. *довірчий*), *збиточ(и)ний*, *карнавовичний* (від *карнавка*), *люлечний* (від *люлька*, пор. також *люлешний*: Грінч.), *святочний* (наприклад, і в сучасній західноукраїнській мовній практиці: *святочний концерт, святочна літургія*; до 100-річчя від дня народження композитора М. Колесси — *святочна академія* у Львівському оперному театрі 6 грудня 2003 р.; СУМ-11 подавав це слово з позначкою «рідко», відсилаючи до *святковий*). Ще

⁵¹ Українська ділова мова... — С. 218-225.

більшою мірою ці суфікси виступають у похідних іменниках: *балалаєчник, збиточ(ш)ник, люешник* (Грінч.), *маточник, мішечник, стрілочник, чорносорочечник, яточник* і под., нові *візочник* (СУМ-20), жарг. *наперсточник* (СУМ-03), однак і тут посилюється варіантність: *гальковик* (СУМ-20; пор. *гальковий*), *кишковик* (УОС-09; СУМ-03; пор. *кишковий*) і *кишківник* (із західноукраїнської мовної практики), *наперстковик* («Вгадувати марно, адже кулька завжди в руці *наперстковика*, і він спритним рухом пальців останньої миті підкидає її під свій наперсток»: А. Плахонін. — Д, 14.02.2014, с. 23), *списковик* «той, кого занесено до певного списку (у черзі на здобуття, одержання чого-небудь)» (СТБ, «Вікна», 10.11.2010; *депутати-списковики*: т/к «Інтер», «Подробиці тижня», 13.02.2005) — у конкуренції з *галечник, кишечник, наперсточник, списочник*; у новоутвореннях *ринковик* і *риночник* за вживаністю переважає перше з цих слів⁵².

3.5. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксами (переважно наголошуваними) *-ов-ий* / (рідше — після шиплячих) *-ев-ий* — конкуренція їх з прикметниками на *-н-ий* та атрибутивними компонентами іменникового типу в складених словах⁵³. Це такі похідні від іменників чол. і рідше жін. р., як, наприклад:

⁵² У конкуренції з формами на *-очн-, -ечн-* активізувалися й форми з іншими суфіксами: *оцінний, перевірний, перев'язувальна* у знач. ім., ж. (зі звуженням сфер уживання *оціночний, перевірочний, перев'язочна*); в іменниках: *байдарник, барсетник* («Найчастіше жіноча краса стає злодійським інструментом для *барсетників* — злодіїв, що спеціалізуються на крадіжках із салонів автомобілів»: О. Узарашвілі. — ВЗ, 11.09.2014, с. 14), *санкар* («А *санкарки* — напівголі!»: І. Тимоць. — ВЗ, 28.02.2013, с. 21: про учасниць фестивалю «голого» катання на санях) і *санникар* — у конкуренції з *байдарочник, барсеточник, саночник*.

⁵³ Якщо говорити про можливість впливів у такій конкуренції з боку двох сусідніх слов'янських мов, то наявність прикметникових форм на *-ов-ий* і творення / вживання прикметників цього типу замість атрибутивних компонентів субстантивного походження в складених словах можуть, звичайно, діставати підтримку з боку польської мови, тоді як форми на *-н-ий* і моделі складених іменників на зразок *бізнес-партнер* — з боку російської. Прикметники з наголошуваними суфіксами *-ов-, -ев-* були й лишаються характернішими для західноукраїнської мовної практики й, відповідно, для мововжитку західної діаспори, в літературній мові Наддніпрянської України вони поширювалися особливо в період укра-

1) *адресовий* (поширюється, зокрема, в сфері Інтернету), *авангардовий* («Іван Андрусяк — представник *авангардового* напрямку в сучасній українській поезії». — ЛУ, 4.07.2002), *атомовий, мільйоновий* («багатомільйоновий український народ»: Анатолій Погрібний. — ЛУ, 15.04.1999), *оперовий* («Львівський *оперовий* театр»: ЗВУ, 6.08.1999, с. 2; «*оперовий* баритон»: М. Стріха. — УС, 26.02.1998; СУМ-11 подавав це слово з позначкою «рідко»), *парадовий* (СУМ-11: «заст.»), *районовий* («районна українська Феміда». — ЗВУ, 6.08.1999, с. 2; у складі назв деяких громадських організацій і в Східній Україні, наприклад: Роменське *районове* козацьке товариство, а також *районовий осавул, суддя* і под.), *світглядювий* («світглядюві позиції авторів»: В. Кулик. — Кр., 1998, ч. 5, с. 31), *структуровий, таборовий* (активізувалося у вжитку у зв'язку, з одного боку, з публікацією літератури про репресії радянського періоду з їх таборами: це «Сибірські новели» Бориса Антоненка-Давидовича, «Таборовий зошит» Василя Стуса, спогади колишніх політ'в'язнів та ін., а з другого, — з перенесенням в Україну діяльності спортивно-патріотичного товариства «Пласт» з його таборами), *одно-, дво-, три-, багатотомовий* (з похідними іменниками *тритомовик* і т. ін. — замість *тритомник* і под.: «*чотиритомовий* словник», *чотиритомовик*: Г. Родіна. — КВ, 29.11.1996) та ін. (включаючи й такі екзотичні форми, як, наприклад, «*ідеалові* домогосподарки»:

їнізації 20-х років (див., наприклад: Хроніка НДІМ... — С. 139). Однак станом на кінець 80-х років у більш-менш нейтральному стилістичному вжитку їх лишилося небагато — це насамперед *металевий, сталевий*, які знову висунулися на перше місце, як і в 20-і роки, порівняно з *металічний, стальний*, та *програмовий* і *причинювий* (останнє стало повертатися до словникових реєстрів після значної перерви від початку 30-х років) — у конкуренції з *програмний* і *причинний*, а також *перегонювий* — від *перегони*, мн. (з варіантом *перегоноувий*). Такі прикметники, як *квадратовий, контрактювий, концертювий, машиноувий, моторювий, таборовий, шаблонювий* та деякі ін., що їх, наприклад, СУМ-11 також подавав без обмежувальних стилістичних реморок, а просто з відсиланням відповідно до *квадратний, контрактний, концертний, машинний, моторний, табірний, шаблонний*, функціонували звичайно в мові художньої літератури; форми на зразок *вечорювий, переходювий* сприймаються як поетизми або застарілі слова (характерно також, що деякі з таких форм словник наводив уже з подвійним або навіть тільки з кореневим наголошуванням).

Суч., 2002, ч. 6, с. 75), а також *спортовий* замість *спортивний* («Відлуння *спортового* тижня» — назва публікації у рубриці «Спортивна арена». — ВК, 16.01.2001). Слід, з іншого боку, відзначити, що, наприклад, у парі *майданний* — *майдановий* не відбулося активізації у вжитку другого з цих членів, що особливо помітно на прикладі слововжитку, актуалізованого у зв'язку з відомими масовими акціями політичного протесту на Майдані незалежності в Києві восени 2004 і наприкінці 2013 — у першій половині 2014 рр., пор.: *майданний мітинг, промовець, лідери, пристрасті, дух, постмайданний* та ін. (це, очевидно, можна пояснювати й тим, що відзначене словотвірне гніздо не було вживаним у західноукраїнській та діаспорній мовній практиці). Не відбувається обмеження у вжитку форм *візитний* і *кредитний* через відсутність конкуренції з боку активно вживаних свого часу форм *візитовий* (*візитова картка* та ін.) і *кредитовий* (*кредитова спілка* та ін.), і дещо зросла частотність функціонування останніх обмежується переважно текстами з недавньої української, особливо західноукраїнської, історії. Форма *контрактівий* повернулася до вжитку переважно тільки в складі відновленої назви *Контрактова площа* в Києві.

Менш помітно, без різкої стилістичної диференціації така конкуренція відзначених словотвірних типів відносних прикметників відбувається в тих випадках, коли прикметник має ненаголошений суфікс *-ов-*:

а) між членами відповідних пар, що співіснували й у попередній період. Пор., наприклад, порядок подання членів таких пар у СУМ-11 і в СУМ-12: *бетонний / бетоновий, графітний / графітовий, дисконтний / дисконтовий* (у СУМ-11 саме з такою пріоритетністю подання, тоді як у СУМ-12 — з протилежною, хоча, наприклад, пріоритетність членів у парах *гротескний / гротесковий, гранітний / гранітовий, картонний / картоновий* лишилася незмінною; тим більше незмінною вона лишається в парах з протилежною пріоритетністю компонентів: *асфальтовий / асфальтний, індексовий / індексний*) (пор. також у п. 3.4 конкуренцію між членами пар *барачний / бараковий, барочний / бароковий* і под.);

б) між членами нових пар (подано в порядку їхньої частотності за даними пошукової системи Інтернету Google станом на жовтень 2014 р.): *гігабайтний / гігабайтовий, інтернетний / інтернетовий, мейнстрімний / мейнстрімовий*, але *процесовий / процесний*;

2) у конкуренції з першими означальними компонентами у складених іменниках (з вихідними зразками переважно англійського походження): *бізнесовий (інтереси, тобто інтереси у сфері бізнесу, кола, структура, тобто організація, угруповання у певній сфері бізнесу, діяльність, справи; щоправда, в одиницях більш спеціального вжитку переважно лишаються бізнес-план, бізнес-проект, бізнес-клас і под.)*; *пресовий* — звичайно з ненаголошуваним суфіксом (*кампанія, тобто кампанія в пресі, конференція, агенція, фонд, ринок* — поряд зі значно поки що частотнішими *прес-конференція, прес-служба, прес-центр, прес-секретар* та ін.): «Пресовий центр Служби безпеки України частково підтвердив цей факт»: О. Єльченко. — КВ, 21.02.1997, с. 18); прикметники, що стали вживатися майже одночасно, *конгресний / конгресовий* (обидва, другий з них рідше, стали вживатися і в російській мові) / *конгресівий* (останнє з мовної практики української діаспори): *центр, зал, хол, комплекс, туризм* та ін. (поряд зі значно частотнішими поки що *конгрес-центр* та ін.), але тільки *конгресівий*: *слухання, тобто слухання в Конгресі США; Український конгресовий комітет Америки; «конгресові організації й осередки»* — від назви організації Конгрес української інтелігенції (ЛУ, 10.07.2008).

Деякі прикметники активізувалися у вжитку під впливом західноукраїнської довоєнної та сучасної діаспорної мовної практики у конкуренції з описовими конструкціями із об'єктними значеннями відповідних твірних іменників, не маючи в «офіційній» мові дублетних прикметників й заповнюючи, таким чином, номінативні лакуни ⁵⁴: *голодовий* (пор. п. *głodowy*) — у конкуренції з

⁵⁴ Подані прикметники (крім *безпековий*) були відомі в «підросійській» / «підрадянській» Україні й давніше: *голодовий* (Грінч.: з посиланням на західноукраїнське джерело), *допомоговий (комітет, каса, їдальня* — див., наприклад: *Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. — К., 1997. — С. 351), відпочинковий* (СУМ-11: два ілюстративні словосполучення без документації), але в реальній мовній практиці від 30-х років вони практично не вживалися.

об'єктивними значеннями іменника *голод* (наявне в літературній мові *голодний* звичайно не охоплює «активного» семантичного відтінку «який призводить до голоду, несе в собі загрозу голоду»): «*голодовий геноцид українського народу*», *голодовий терор* (у перекладі книги Роберта Конквеста «Жнива скорботи»); *допомоговий* «спрямований, призначений для надання соціальної допомоги» — переважно про відповідну діяльність та соціальні служби в довоєнній Галичині та за кордоном: *діяльність, акція, комітет, центр* і т. ін.; «Більшовики ліквідували “Просвіту”, читальні та *самодопомогові* економічні організації селян» (УС, 10.06.1999) (пор. наявне *допоміжний* в іншому значенні — «який виконує неосновну, додаткову роль при кому-, чому-небудь», хоча в певних групах контекстів існують можливості вживання обох цих форм, пор.: «...Пов'язки на рукавах так званої *допомогової* поліції були білі»: Л. Сашко. — НГ, 1999, № 22) (характерно, що сучасні словники літературної мови, уже подаючи це слово, наводять його з іншими акцентними характеристиками: *допомо́говий*: СУМ-20; *допомо́говий*: СУМ-12); *відпочинковий* (пор. п. *вуроззункову*): *комплекс, зона, поїздка, сезон*. До цих випадків прилягає й прикметник *безпековий* (переважно з кореневим наголошуванням), що став поширюватися в нас, найімовірніше, не без впливу мовної практики західної діаспори (див. п. 7 розд. I);

3) конкуренція між формами з суфіксами *-н-* і *-ев-*: *жовчний / жовчевий* (останнє стало поширюватися, очевидно, з Галичини, де широко вживається, зокрема, і в медичній літературі, у живій мові лікарів)⁵⁵; прикметники від іменника *мережа* (у його переносних значеннях) — *мережний* (це слово було запропоноване раніше: *мережний трансформатор* — до рос. *сетевой*⁵⁶; пор. так само в сучасних словниках: РУСНТ-98, РУС-96, але загальномовні словники 40-х — 80-х років чомусь стали пропонувати

⁵⁵ Пор., наприклад, характеристику форми *жовчний* як «суржикової» (на відміну від рекомендованої *жовчевий*): Антисуржик : Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. — Л., 1994. — С. 58.

⁵⁶ Див.: *Шелудько І., Садовський Т.* Словник технічної термінології. — К., 1928. — 588 с.

сітковий, сітвовий: РУС-48; РУС-68; СУМ-11) / нове *мережівий* (УРРУС; СУМ-12) — з переважанням у сучасному вжитку саме останнього, причому у варіанті з наголошуваним суфіксом; *престижний / престижевий* («Багатий і живий сезон має Київська опера, яка зайняла *престижеве* місце в Європі»: Богдан Бойчук, Нью-Йорк. — ЛУ, 9.06.1994, с. 4; стаття представника західної діаспори, але без зауваження від редакції про збереження особливостей мови автора)⁵⁷; *саботажевий* — у конкуренції не так із рідковживаним прикметником *саботажний*, як із *саботажницький*: «У 1922 році Українська військова організація провела велику *саботажеву* акцію» (Василь Кук, останній головний командир з'єднань УПА. — Д, 19.10.2012, с. 8).

Оцінки цього явища коливаються від його беззастережного схвалення до різкої критики. Пор., наприклад, навіть у середовищі львівських науковців: з одного боку, як «поновлення питомих словотвірних моделей» (*процесовий, тритомовий*)⁵⁸, а з другого боку, як непотрібні словотвірні полонізми (*атомовий, товаровий* і под.)⁵⁹. Різде несхвалення цієї тенденції висловив, зокрема, відомий у сучасній Україні своїми мовними настановами представник західної української діаспори (за походженням, проте, виходець зі Східної України): «Укладачі... “зациклені” на суфіксі *-ов-*, бо вживають його там, де пересічні мовці не наважуються», замість «традиційно українського» суфікса *-н-*: *азотовий, антенний, блокадовий, вітриловий (вітрильний. — О. Т.), десантовий, запасовий, кордоновий, пунктировий* (ці слова в словнику наведені з ненаголошуваним суфіксом. — О. Т.) і

⁵⁷ Цей варіант став поширюватися також після видання в Україні кн.: *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови. — К., 1993. — 475 с., де подано й форму *престижний*, але тільки як «советизм» (с. 11).

⁵⁸ *Пілецький В.* Мовна самобутність терміна // Українська термінологія і сучасність. — К., 2009. — Вип. 8. — С. 54. Пор. також аналогічну позицію певних кіївських термінологів: *Андрієвська В. В.* Мова української психології: проблеми корекції та розвитку термінологічного апарату // Мова і культура : Шоста міжнародна наукова конференція. — К., 1998. — Т. 2. — С. 11.

⁵⁹ *Перхач В., Кінаш Б.* Російсько-український науково-технічний словник. — Л., 1997. — С. 15.

под. ⁶⁰ (хоча пор. вище в цього самого критика таке ж категоричне обстоювання форми *престижевий*) ⁶¹.

3.6. Активізація вживання і творення прикметників із суфіксом *-ч-ий* ⁶²:

а) у конкуренції з варіантами із *-н-*, рідше *-альн-* (від дієслівних основ — переважно віддієслівних іменників), з віддієприкметниковими прикметниками на *-чий*: *передвиборний* / *передвиборчий*, *перевиборний* / *перевиборчий*, *звітно-виборний* / *звітно-виборчий* (семантична відмінність між *виборний* і *виборчий*, однак, зберігається без змін); *відбудовний* / *відбудовчий*, новіші *перебудовний* / *перебудовчий*, *розбудовний* / *розбудовчий*: *процес* (пор., з іншого боку, тільки *надбудовний*); *перевірний* / *перевірчий* (*перевірчий рейд*: Д, 24.07.1998; *перевірчі органи*: СТБ, «Вікна», 30.05.2005; РУСКар.: до рос. *поверочный, проверочный*); *газо-, енерго*розподільн(ч)ий; *настановний* / *настановчий* (*вказівка, лекція*) — від *настанова*; *підстановчий* (зокрема, в педагогіці: *вправа, таблиця*) — від *підстановка*; *правозастосовчий* — у конкуренції з *правозастосовний*; *правоустановчий* (УРПУС; РУС-03) — у конкуренції з *правовстановлюючий* (у юриспруденції).

⁶⁰ Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я». — К., 2001. — С. 122-123 (критик має на увазі Сл. військ.). Історики українського словотворення, як відомо, справді відзначають (за матеріалами ранніх писемних пам'яток), що найпродуктивнішим суфіксом для творення відносних прикметників від назв предметів був *-н-*, тоді як суфікс *-ов-* обмежувався сферою присвійних прикметників (*Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. — К., 1958. — С. 125-127).

⁶¹ Пор. аналогічну тенденцію (наявну, можливо, навіть більшою мірою, ніж у сучасній українській мові) у певному сегменті білоруської мовної практики 1990-х — початку 2000-х рр., що прагне орієнтуватися на нормативи 1920-х — початку 1930-х рр.: *авангардовы, імпартовы, спартовы* і под., а також *прэфіксовы, суфіксовы* (замість *прэфіксальны, суфіксальны*) і навіть *нармалёвы, цэнтралёвы* (замість *нармальны, цэнтральны*, хоча пор. п. *normalny, centralny*). Див.: *Садоўскі П.* Зазнач. праця. — С. 232; *Лукашанец А.* Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах // *Slowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser.* — Opole, 2003. — С. 142-144.

⁶² Пор. констатацію подібних явищ у довоєнній Галичині — найімовірніше, під впливом польської мови, у якій цей словотвірний тип прикметників є дуже продуктивним (*Грицак Є.* Новотвори в сучасній українській мові// *Рідна мова.* — Варшава, 1935. — Ч. 11. — С. 504).

Ще повніше такі варіанти пропонує РУСКар.: *заготовчий* — до рос. *заготовительный* і *заготовляющий*, *запам'ятовчий* — до рос. *запоминающий*, *обслуговчий* — до рос. *обслуживающий*, *перетворчий* — до рос. *преобразовательный*, *підтримчий* — до рос. *поддерживающий* (пор. в інших джерелах: *підтримувальний*, *підтримний*, *підтримуючий*: РУСНТ-98), *постановчий* — до рос. *постановочный* (пор.: *постановний*, *постановковий*: УРРУС) та ін. (див. також вище *перевірчий*). Відбувається творення прикметників з цим суфіксом без наявності попередніх варіантів: *нарадчий* (*нараджа кімната* — у суді; рос. «совещательная комната»);

б) у конкуренції з варіантами із *-ськ-*: *господарський* / *господарчий* (наприклад: «*Господарчий ринок*» — напис при вході до одного із секторів ринку «Петрівка» в Києві, 2014 р.); *адміністративно-господарча робота*, *частина*; *морегосподарчий комплекс* (т/к НТН, «Вчасно», 8.09.2005), пор. значно частотніше *морегосподарський*; *повстанський* / *повстанчий* (*повстанчий рух*; *Українська Повстанча Армія*: наприклад, у ж. «Зона», 1993, № 3, с. 228, пор. у назві діаспорного видання: Петро Соболев. *Українська Повстанча Армія*: Довідник. Нью-Йорк, 1994; «частина радянських і повстанчих вояків»: Е, 28.04.2005; Володимир Чорномор. *Повість «Повстанчий Крим»*. Сімферополь, 2009; обидві форми подано в Андрус.). Творення слів з цим суфіксом без наявності попередніх варіантів: *багатоборчий* (у спорті) — від *багатоборство*, *протиборчий* (*протиборчі сторони*) — від *протиборство* (пор. давніше *богоборчий* від *богоборство*).

3.7. Активізація вживання і творення прикметників на *-ативн-ий* (у конкуренції переважно з формами на *-аційний* — від іменників на *-ація*)⁶³, яка тепер може стимулюватися й впливами з

⁶³ Вияви цієї словотвірної-стилістичної та нормативної тенденції не слід отожднювати з відомими й раніше парами прикметників на зразок *декларативний* / *декларативний*, *декораційний* / *декоративний*, *демонстраційний* / *демонстративний*, *ілюстраційний* / *ілюстративний*, *імплікаційний* / *імплікативний*, *індукційний* / *індуктивний*, *інформаційний* / *інформативний*, *конституційний* / *конститутивний*, *конструкційний* / *конструктивний*, *меліораційний* / *меліоративний*, *операційний* / *оперативний*, *ситуаційний* / *ситуативний*. У

боку англійської мови (крім конотацій новизни й «модності», такі прикметники можуть мати й певну семантичну відмінність — дещо «активніше» значення порівняно з формами на *-аційний*): *маніпулятивний* (*технології* і т. ін. — від *маніпуляція* в переносному значенні; пор. англ. *manipulative*), пор. уже наявне *маніпуляційний* (наприклад, *кабінет* [у лікарні] — від *маніпуляція* як у прямому, так і в переносному значеннях); *інновативний* (*підхід, спосіб, шлях, технологія* і т. ін. — від *інновація*; пор. англ. *innovative*) — те саме, що вже наявне *інноваційний*; *інтегративний* «який сприяє інтеграції, спрямований на інтеграцію» (пор. англ. *integrative*): поряд зі спільними контекстами вживання з *інтеграційний* «стосовний до інтеграції» (*процес, рух, характер* чого-небудь, *роль, функція*) між ними існує й відмінність, наприклад: *інтегративний підхід* (в освіті), *практикум, навчальний курс, потенціал української мови як державної* і под.; *імітативний* (пор. англ. *imitative*) — те саме, що *імітаційний*; так само й без можливої підтримки з боку англійської мови: *рекомендативний* («— Словник... не є *рекомендативним*, бо ми не отримали дозволу на його видання з Міністерства освіти». — Сл. Пр., 1998, ч. 5, с. 11) — у конкуренції з *рекомендаційний*. (Пор. також у дещо інших структурних моделях: *атрактивний*, пор. англ. *attractive*, — те саме, що давно вже наявне в західноукраїнській та діаспорній мовній практиці *атракційний* у значенні «привабливий» — від *атракція*, наприклад: «Підземелля Львова стануть *атракційними*»: М. Коротич. — ВЗ, 31.10.2012; пор. п. *атракційну*; без можливої підтримки з боку англійської мови: *дискутивний* — у конкуренції з *дискусійний*). Проте найраніше й найвиразніше це явище привернуло до себе увагу на прикладі активізації у вжитку прикметників *провокативний* (у конкуренції з *провокаційний*, пор. англ. *provocative*, ч. *provokativní*), а також (це вже дещо інший зразок, утворений, можливо, за аналогією до попереднього) *пропагандивний* (у конкуренції з *пропагандистський*), які вже мали перед

цих випадках співіснування членів таких пар, які звичайно різняться між собою, за деякими винятками, семантичними відмінностями або поєднують у собі як спільні, так і відмінні семантичні ознаки, не має на меті певного нормотворчого коригування (такі пари, як правило, існують і в російській мові).

цим досить тривалу традицію функціонування в західноукраїнській та діаспорній мовній практиці: *провокативне гасло* (Павло Мовчан. — Сл. Пр., 1997. ч. 6), «*Це був провокативний спектакль неприховано антиукраїнських сил*» (з листа групи письменників. — ЛУ, 7.03.1996, с. 2); *пропагандивні заяви* (Б. Горинь — Час, 2.04.1998), *з пропагандивного погляду* (НГ, 2002, № 5).

3.8. Активізація творення типів віддієслівних прикметників з протилежними значеннями — **а) «здатний підлягати відповідній дії»** — на *-ній* і *-ний* (пор. уже наявні в загальному вжитку одиниці на зразок *спускний, усувний, відновний, непоправний, самоокупний*) та *-овний* (пор. уже наявні *виліковний, застосовний, з'ясовний, спростовний* і под.) і **б) «здатний бути суб'єктом відповідної дії»** — на *-івний* (пор. уже наявні *гальмівний, гартівний, дратівний, руйнівний* і под.). Обидва ці напрями розробляються насамперед у проектах термінологів — представників точних наук (звичайно в пошуках відповідників до російських ад'єктивованих пасивних дієприкметників на *-мый* та ад'єктивованих похідних від зворотних дієслів тепер. ч. на *-цуйся*, а останнім часом, безперечно, й до англійських прикметників на *-able*: див. докладніше в п. 8.3)⁶⁴; особливо це стосується другого з цих напрямів, який на рівень загального словожитку, очевидно, поки що мало виходить. Наприклад:

а) *замикний(контакт)* — *дорос. замыкающийся, самонавідний* — до рос. *самонаводящийся; самоклéйний (шпалери)* — до рос. *самоклеющийся, тужавний (розчин)* — до рос. *схватывающийся, швидкорозморóжний* — до рос. *быстроразмораживающийся*;

— *автоматизовний (система), варійовний* (до рос. *варьируемый*), *верифіковний, диференційовний, загартовний (сплав), інтегровний (функція), катапультовний (апарат, крісло* ⁶⁵; пор. давніше пропонувану форму *катапультування*): УРЕ, т. 5, с. 62), *конвертовний*

⁶⁴ Див., зокрема: Українська ділова мова... — С. 104-109, 132-151, 189-204; див. також у словниках: РУСНТ-98; УРРУС; СУМ-20.

⁶⁵ Російсько-український словник з авіаційної та ракетної техніки / За ред. Д. Х. Баранника, В. Ф. Пріснякова. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 172.

(валюта), нормовний (до рос. *нормируемый*), поляризовний (електрод), самокоректовний (в інформатиці), самоліквідовний, самоорганізовний, саморегульовний (до рос. *саморегулируемый*, *саморегулирующийся*) і под. (з похідними іменниками — *конвертовність*, *інтегровність* та ін.: «неймовірна *адаптовність* вовків до низьких температур»);

б) іонізовний, концентрівний, ремонтівний та ін. Утім, за межами таких термінологічних проектів модель на *-івний* стала розвиватися також просто як заміник «небажаних» дієприкметникових форм на *-чий* (без розрізнення певних семантичних відтінків): *галопівний* (*галопівна інфляція*: РУС-03 — до рос. *галопирующий*; СУМ-12); *пульсівний* — до рос. *пульсирующий* (РУСНТ-96); *спрямівний* («керівна і *спрямівна* роль Комуністичної партії»: Кр., 2005, ч. 5, с. 5), а також у значенні моделі на *-обний*: *самофлюсівний* (РУСНТ-98) — до рос. *самофлюющийся*.

3.9. Складні прикметники.

3.9.1. Відмова від варіантів з першим компонентом *внутрі-* (у зв'язку з позанормативністю для сучасної літературної мови вихідного прислівника) на користь тільки *внутрішньо-* (хоча взагалі то це зміна семантичної мотивації таких дериватів від «де?» до «як?») ⁶⁶: *внутрішньоатомний*, *внутрішньодержавний* і под. (див., наприклад: УОС-09; СУМ-20).

3.9.2. Коригування у вживанні і творенні прикметників на позначення ознак певної зовнішньої подібності — із суфіксами *-подіб-ний*, *-вид-ний* (відповідниками до рос. *-видный*, *-образный*, *-подобный*). Це тенденції, по-перше, до повного усунення форм з *-видний*, по-друге, до максимально можливої

⁶⁶ Пор. розвиток цієї тенденції протягом 30-х — 90-х років ХХ ст.: наприклад, до рос. *внутризаводской*, *внутрипартийный* — *внутрішньозаводський*, *середпартійний* (РУС-37; так само: РУС-48), *внутрішньо-* і *внутризаводський*, *внутрішньо-* і *внутрипартійний* (РУС-68; так само: ОСУМ-75; ОСУМ-94, хоча вже СУМ-11 подавав тільки прикметники з *внутрішньо-*).

заміни обох цих суфіксоїдів суфіксами *-(к)у(ю)ват-ий*, *-а(я)ст-ий*, рідше *-ист-ий*, *-іст-ий*:

а) тенденція до усунення прикметників на *-видний* виявляється найвиразніше, оскільки в сучасній українській мові, на відміну від російської, іменник *вид* у значенні «вигляд — сукупність зовнішніх ознак кого-, чого-небудь» уже не належить до стилістично нейтральної лексики і ці композити ще раніше могли викликати певні сумніви щодо їхньої «українськості» (так, якщо РУС-68 подавав прикметники на *-видний* повніше, СУМ-11 — менше, то ОСУМ-75 намагався їх уникати: тільки *грушоподібний*, *дельтаподібний*, *конусоподібний*, *мигдалеподібний*, *трапецієподібний* і т. ін.). Пор., наприклад: *щитовидний* (РУС-68), *щитоподібний* / *щитовидний*, але тільки *щитовидна залоза* (СУМ-11) — *щитоподібний*, у тому числі й *щитоподібна залоза* (РУСНТ-96), *щитоподібний*, *щиткуватий* (СУМ-12) (складнішою, однак, виявляється справа з похідним іменником —розм. *щитовидка*, що, як і раніше, широко вживається: «численні злоякісні новоутвори *щитовидки*»: Е, 29.07.2004 ⁶⁷);

б) розширення вживання і творення прикметників на *-(к)у(ю)ват-ий*, *-а(я)ст-ий* та ін. замість прикметників з *-подібний* або поряд з ними — тенденція, що виразно виявлялася в 20-і — на початку 30-х років ⁶⁸, але потім була значною мірою згорнута, лишившись, однак, у наявності цілої низки таких прикметників і в «офіційній»

⁶⁷ СУМ-12 пропонує тут варіант *щитівка*, однак цей іменник уже має інше значення в біології — як відповідник до рос. *щитовка* (див.: РУСНТ-96; РУС-03).

⁶⁸ Див., зокрема: *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. — [Б. м.]: Книгоспілка, 1925. — Вид. 3. — С. 128. Див. також різку критику таких словотвірних тенденцій у радянській Україні від середини 30-х років: *Хроніка НДІМ...* — С. 141. Пор. продуктивність подібних моделей у західнослов'янських мовах: ч. *diskovitý* «дископодібний», п. *jajowaty*, ч. *vejčítý*, *vejcovitý* «яйцеподібний», п. *mieczowaty* «мечоподібний», п. *wachlarzowaty*, ч. *vějířovitý* «віялоподібний», п. *zygzakowaty* «зигзагуватий», п. *szablasytý*, ч. *šavlovitý* «шаблеподібний», ч. *šroubovitý* «гвинтоподібний» і под. Але, з іншого боку, ці суфіксальні типи не завжди, очевидно, можуть охопити всю ту семантичну сферу, яка представлена в східнослов'янських мовах названим розрядом складних прикметників, і в багатьох випадках, як це можна простежити, зокрема, в перекладних словниках, відповідниками до таких композитів у західнослов'янських мовах виступають описові звороти.

літературній мові (наприклад, у РУС-68: рос. *женоподобный* — укр. *жінкуватий*, *женоподібний*; рос. *шаровидный*, *шарообразный* — укр. *кулястий*). Пор., наприклад: *газоподібний* (РУС-68; РУСНТ-98; СУМ-12) — *газоподібний*, *газуватий* (РУС-03); *гвинтоподібний* (РУС-68) — *гвинтоподібний*, *гвинтуватий* (РУС-03), *гвинтуватий* (Сл. військ.); *гроноподібний* (СУМ-11), *гроновидний*, *гронуватий* (РУС-68: до *гроздевидный*) — *гроноподібний*, *грон(к)уватий* (РУС-03); *зигзагоподібний*, розм. *зигзагуватий* (РУС-68; РУС-03) — *зигзагоподібний*, *зигзагуватий* (без обмеження «розм.») (УРРУС, с. 394); *лійкоподібний* (РУС-68: до *воронкообразный*), *лійкуватий*, *лійкоподібний* (СУМ-11) — *лійкоподібний*, *лійкуватий* (РУС-03); *яйцеподібний* (РУС-68) — *яйцеподібний*, *яйцюватий* (РУС-03); *шаблеподібний* (РУС-68: до рос. *саблевидный*, *саблеобразный*) — *шаблястий*, *шаблеподібний* (РУС-03).

Ця тенденція в ряді випадків зазнає, однак, обмежень, наприклад: *віялоподібний*, *лавиноподібний*, *стеблоподібний* та ін. (РУС-03); зокрема, у похідних від іменників зі значенням людини і взагалі живої істоти: тільки *богоподібний*, *людиноподібний* (пор. п. *czlekokształtny*), *гієноподібний* (*собака*), *єнотоподібний* (*собака*), *ракоподібний* і под.; у похідних від назв букв: *T-подібний*, *дельтаподібний* і под. Між утвореннями з *-подібний*, з одного боку, і *-уватий*, *-астий*, *-истий*, з другого боку, нерідко існують цілком виразні семантичні відмінності, коли перші означають просту зовнішню подібність порівнюваних об'єктів, тоді як другі можуть містити у своєму значенні додаткову ознаку неповноти вияву якості — «трохи»: *зелен(к)уватий*, *зеленастий* і под. (як і навпаки — ознаку надмірного вияву якості — «досить багато»: *жилкуватий*, *кущуватий*, *глинястий*, *стеблистий*). Так, хоча рос. *зверообразный*, *звероподобный* пропонують перекладати в деяких словниках (РУСКар.) тільки як *звір(к)уватий*, однак, наприклад, у СУМ-11 *звіруватий* тлумачиться як «трохи схожий на звіра», а *звіркуватий* як «схожий чимось на звірка» (пор. так само *жукуватий*, *їжакуватий*).

Якщо перша з названих тенденцій (замість *мечовидний* — *мечоподібний* і под.) реалізується достатньо успішно (в усякому

разі, у нормативних довідниках, спеціальній літературі, і, хоча в розмовній мові, у художній літературі вияви її поки що зовсім не такі однозначні, це можна пояснити просто силою звичайної інерції), то щодо більш-менш повного заступлення складних прикметників на *-подібний* кількома названими типами суфіксальних прикметників цього сказати поки що не можна. Немає єдності в поглядах на це навіть серед тих мовознавців, лексикографів, термінологів, які не тільки виступають за повернення українській мові її питомої системи словотворення, а й активно працюють у цьому напрямі. Пор., з одного боку, обстоювання, наприклад, тільки *газуватий* замість *газоподібний*, *зіркуватий* або *зірчастий* замість *зіркоподібний*, *ниткуватий* або *нитчастий* замість *ниткоподібний*, *пил(к)уватий* або *порохуватий* і *порошкуватий* замість *пилоподібний* ⁶⁹, а з другого боку: *зіркоподібний* (не *зіркуватий*), *хвилеподібний*, хоча *дугоподібний* і *дугуватий*, *хрестоподібний* і *хрециатий* і под. ⁷⁰ та ін. ⁷¹.

3.10. Активізація вживання і творення присвійних прикметників, у тому числі в науковому та публіцистичному стилях (крім орієнтування на мовну практику до початку 30-х рр. ХХ ст. і сучасної західної діаспори, тут можливий вплив з боку сусідніх чеської і словацької мов, а тепер також і з боку англійської мови) ⁷².

⁶⁹ РУСКар.; *Козирський В., Шендеровський В.* Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики. — К., 1996. — 936 с. Див. також, наприклад: *Пілецький В.* Зазнач. праця. — С. 52.

⁷⁰ Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки) : В 2 ч. / О. Кочерга, Є. Мейнерович. — Вінниця, 2010. — Ч. 2. — 1582 с.

⁷¹ Пор., наприклад: «Не зовсім удало вхопились тоді за прикметниковий наросток *-ват-ий* при творенні термінів відповідно до рос. *-образный, -видный* (*нитеобразный, нитевидный* — *ниткуватий*); цей наросток означає невелику наявність прикмети, а не схожість, як того вимагало значення терміна (пізніше стали вживати *ниткоподібний*)» (*Чапленко В.* Історія нової української літературної мови (XVII ст. — 1933 р.). — Нью-Йорк, 1970. — С. 223-224).

⁷² На тлі загального звуження в слов'янських мовах категорії присвійних прикметників унаслідок конкуренції з боку субстантивних конструкцій з родовим посивним в українській мові вони вживаються значно ширше, ніж у російській і польській, але поступаються за вживаністю перед чеською, сербською, хорватською, словенською, словацькою мовами. Ось, наприклад, оцінка сфер їхнього функціонування в українській літературній мові станом на останні десятиліття ХХ ст. (до

Наприклад, у матеріалах часописів «Сучасність» і «Критика», газети «Слово»: «офіціантова розгубленість», «усупереч авторчній волі» (Кр., 2005, ч. 5, с. 21) і под. Найвиразніше це стало помітно в частішанні творення похідних від прізвищ ⁷³ (втім, далеко не всі це приймають, оскільки вживання прізвища без імені або на письмі без ініціалів може сприйматися ніби як нешанобливе щодо його носія): «за останніх *Сталінових* років», «за *Кравчукового* президентства», «в політичних маніпуляціях *Кучмино*го режиму», «*Януковичева* політика», «*Марчукова* комісія» («Студія 1 + 1», ТСН, 3.11.2000: про комісію на чолі з секретарем Ради національної безпеки і оборони України Є. Марчуком), «проведення *Огієнкового* року» (на вшанування пам'яті Івана Огієнка), «*Осьмаччине* свято на Черкащині» (ВК, 8.06.2000: на вшанування пам'яті Тодося Осьмачки), «*Сизоненкова* рецензія на *Дроздове* інтерв'ю» (Ярослав Ярош. — ЛУ, 17.09.1998), «офіцер *Гітлерового* Генштабу» (в укр. субтитрах до перекладного д/ф «Гітлер»: УТ-1, 10.06.1997); у матеріалах галузевих словників: *Діракове* взаємодіяння — рос. «взаимодействие Дирака», *хвиля де Бройлева* — рос. «волна де Бройля», *діамагнетизм Ляндавів* — рос. «диамагнетизм Ландау» і под. ⁷⁴, *Лібітів* холодильник, *Шварцшильдова* сингулярність і под. ⁷⁵ Хоча присвійний прикметник від прізвища Тараса Шевченка був досить уживаним і в період 30-х — 80-х

90-х років): «Сфера вживання присвійних прикметників, утворених від назв людей, досить обмежена. Вживаються вони переважно в усній розмовній мові, в художній мові, в народній творчості. В інших стилях, зокрема в науковому і офіційно-діловому, замість присвійних прикметників вживаються конструкції з родовим приналежності або з однокореневим відносно-присвійним прикметником на *-ськ-ий*» (*Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. — К., 1972. — Ч. I. — С. 258; пор. так само: *Пилинський М. М.* Стилістичні функції засобів словотвору // Сучасна українська літературна мова : Стилістика. К., 1973. — С. 324).

⁷³ Пор. ширше їх уживання в першій третині ХХ ст., а також у мові діаспори, наприклад: «*Пушкінів* гусарин», «*Суворінові* рецензії» (Сергій Єфремов), «тема *Костомарового* “Кудеяра”», «в *Костомаровому* творі», «в *Гетевому* творі» (Віктор Петров-Домонтович), «*Панькова* Кулішева мова», «*Вовчкові* твори», «*Маркова* *Вовчкова* манера», «*Василева* *Стефаникова* мова» (Чапленко В. Зазнач. праця. — С. 101, 107, 233).

⁷⁴ *Козирський В., Шендеровський В.* Зазнач. праця.

⁷⁵ Англійсько-українсько-англійський словник...

років: «Шевченкова мова», «Шевченкові твори» і под., це стало ще помітнішим в описуваний період — наприклад, у назвах наукових праць: О. Забужко. *Шевченків міф України* (К., 1997); В. Жадько, Р. Лопата. *Шевченків Вільно* (К., 2012).

Говорячи про активізацію вживання і творення присвійних прикметників від прізвищ, слід також додати, що простежується тенденція до творення похідних від прізвищ на *-а(-я)*, тобто іменників першої відміни, носіями яких є особи чоловічої статі, за зразком прикметників від іменників другої відміни: «*Потебнева концепція*», «*Потебневі погляди*» (Зб. Харків. іст.-філол. т-ва: Нова серія, 1998, т. 7, с. 218-219; ця форма трапляється також у творах Ю. В. Шевельова, виданих або поширюваних в Україні), «*Сковородинова творчість*» (Мовознавство, 2011, № 3, с. 79-80), «*Мазеповим слідом*», тобто слідами Мазепи (СТБ, «Вікна», 22.08.2008). Складається враження, що в подібних випадках виявляється підсвідоме або й свідоме прагнення відмежовувати мовний образ чоловіка від мовних засобів позначення особи жіночої статі, оскільки переважна більшість іменників першої відміни — це іменники жін. р. (не вдалося, однак, натрапити на прикметникові форми чол. р. у наз. в. на зразок *Потебнів* і под.). Пор. на відміну від цього, наприклад: «кажучи *Тичининими* словами» (Суч., 1996, ч. 2, с. 138); пор. у творчості Тараса Шевченка: «*Гонтини діти*», «*собор Мазепин*»).

4. Прикметники і прислівники

4.1. Активізація вживання і творення якісних прикметників і прислівників з префіксом *за-* із загальним значенням «з наявністю певної ознаки більше, ніж звичайно або потрібно» (наявна також з цим значенням модель *дорогуватий, дорогувато* і под. продовжує обмежуватися сферою розмовного слововжитку). Пор., наприклад, значно ширше подання таких слів у СУМ-20 порівняно з СУМ-11, причому вже здебільшого без обмежувальних ремарок «розм.», «діал.», «зах.», «рідко» (хоча з ілюстраціями до 90-х років

переважно з творів західноукраїнських письменників)⁷⁶: *забаганий, забілий, заблизький, завбогий, загостро, задорогий, задорого, задрібний, закрутий, заміцний, заміцно, замокрий, занизько, закладний, закладно, заслабкий, заслабо, засухий, засухо, затемний, затовстий, затовсто, захудий, зачастий, зачастую, зашвидко, зашироко, заяскравий* та ін.

4.2. Активізація вживання і творення композитів з першим компонентом *що-* (у конкуренції зі словосполученнями із займенником *кожний*):

а) прислівників часу — це, по-перше, розширення кількості іменникових основ з часовим значенням у складі таких композитів (на зразок тих, що традиційно виступають другим компонентом подібних прислівників: *щоліта, щодня, щохвилини, щоразу* і под.), наприклад: *щобудня, щовихідних* та ін. («*Щовихідних* на Новому каналі демонструється...»); «Ще й досі *щолистопада* аж два дні підряд святкують кожну чергову річницю Жовтневого перевороту». — ЛУ, 27.01.2000); по-друге, ширше залучення до названої моделі іменників зі значеннями дії, події, певного предмета з періодичною його появою: «*Щофестивалю* нова програма з новими іменами» (УМ, 10.07.2010), «*Щотиражу* джек-пот 3 000 000 гривень» (з рекламного плаката «Лото-Забава» у філіях Ощадбанку, грудень 2009), «*Щономера* — кросворд» (ВЗ, 21.07.2010) (подібні прислівники, звичайно, могли існувати й до цього, але словники не поспішали їх фіксувати, наприклад: *щоярмарку* в Михайла Стельмаха, *щобазару* в Костя Гордієнка);

б) порядкових прикметників (числівників) — наприклад, із друкованих та електронних ЗМІ: «*Щодругого* онкохворого оперують», «*Щотретья* операція з банківською карткою — безготівкова», «Фахівці центру зайнятості знайшли робоче місце лише *щоп'ятому* випускникові», «*Щодесятий* житель міста має погане

⁷⁶ Пор. характеристику слів у межах цього словотвірного типу як рідковживаних у літературній мові, що поширилися в західноукраїнському регіоні під впливом польської мови: Ог-24, с. 133; Ог-34, с. 135; *Шерех (Шевельов) Ю.* Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен, 1951. — С. 239.

здоров'я»; у формі род. в. у складі словосполучень — обставин часу (замість словосполучення «кожного + род. в.»): «Газета виходить *щодругого* тижня» (Слово, 1992, ч. 9, с. 1).

На основі прислівника *щодень* «щодня» уже функціонує іменник (у позиції знах. в. з прийменником «на» — у складі прислівникового сполучення): наприклад, назва книжки «Культура мови *на щодень*» (К., 2000) ⁷⁷.

5. Прислівники

5.1. Активізація вживання і творення складних безсуфіксних прислівників з другими компонентами, утворюваними від іменників *рік, бік, рука* (пор. давно вже наявні утворення такого типу: *торік, позаторік, вторік, щорік; врізнобіч, лівобіч, правобіч, обабіч; вобид-віруч, голіруч, ліворуч, праворуч, нашивидкуруч, попідруч* та деякі ін.):

— *цьогоріч (сьогоріч)* — від *цього року*: «*Цьогоріч* господарства переживали небачене нашестя польових злодіїв» (МГ, 18.11.1993), «*Вересень цьогоріч* особливо показав свій норув» (ЛЮ, 17.10.2002); з варіантністю наголошування): *цьогоріч* (зокрема, у ведучих та журналістів інформаційних програм на т/к «Студія 1+1», «Новий», СТБ) і *цьогоріч* (УОС-09); *минулоріч, тогоріч* («Коштує один тест 89 гривень. Це на 5 гривень дорожче, ніж *минулоріч*». — ВЗ, 1.11.2012, с. 7) — від *минулого (того) року* (хоча вже наявне *торік*, здавалося б, мало цілком задовольняти потреби мовців як у номінативному, так і в нормативному аспектах); значно рідше поки що вживані *кожноріч, цілоріч* («Хліб із власного зерна — *цілоріч*» (ГУ, 4.08.2000) — від *цілий рік*;

⁷⁷ Розширення місця таких композитів у системі словотворення літературної мови зумовлюється також, з одного боку, ширшим залученням до загальноукраїнського функціонування текстів західноукраїнського та діаспорного варіантів (наприклад: «— *Щотретього* — на паль, *щочетвертого* — колесувати, інших повісити, як собак, — наказував світлійший». — Богдан Лепкий. Повість «Батурин»; пор. також широке функціонування цього типу в польській мові, щоправда як синтаксичних зворотів — з написанням окремо, зокрема й прислівникового сполучення *na co dzień*), а з другого, — ширшим практикуванням написання *що* не окремо, а разом.

— *вусібіч* (*увсібіч*) — від *в усі боки* (у текстах художньої літератури це слово простежується ще в останні десятиліття перед описуваним періодом, але словники його не фіксували, на відміну від *увсебіч*, *навсібіч*); *зусібіч* — від *з усіх боків*: «Ось такі *зусібіч* доводилося чути розмови» (Віталій Коваль. — ЛУ, 1.10.1998), «...*зусібіч* триває інформаційна війна» (ГПУ, 4.02.2014, с. 5), з варіантністю наголошування: *зусібіч* і *зусібіч*; рідко поки що вживані *зоднобіч*, *здругобіч* (В. Козирський. — Слово, 1995, ч. 4).

— *власноруч* (пор. уже наявне *власноручно*), яке простежується ще, наприклад, у творах Олеся Гончара, Павла Загребельного, але словники його не фіксували, — з варіантністю наголошування: *власно́рuch* (зокрема, в інформаційних програмах на т/к «Студія 1+1», «Новий», СТБ) і *власнору́ч* (УОС-09; СУМ-20); *швидкоруч* (пор. *нашвидкуруч*): «До збудованого *швидкоруч* у саду лазарету доносились звуки бою» (Дмитро Білий).

Став також поширюватися прислівник на основі ще одного іменника — *другодні* (пор. *сьогодні*): «Голова Верховної Ради... пообіцяв обидві кандидатури переголосувати *другодні*» (Віталій Карпенко. — ВК, 6.06.1991).

5.2. Активізація вживання і творення прислівників, утворених за зразком *вперше, вдруге, втретє* і т. д., — *вкотре, вчергове* (обидва — з варіантністю наголошування), *взаїве*: «Оголошуючи *вчергове* Крим російською територією, той (мер Москви. — *О. Т.*), мабуть, забув, що...» (Ю. Пархомчук. — УМ, 14.08.2001), «Факт оприлюднення памфлету... *взаїве* довів, що...» (І. Бондар-Терещенко. — Книжник-review, 2000, № 7), тобто «в котрий (черговий, зайвий) раз».

5.3. Активізація вживання прислівника *вочевидь* — із семантико-синтаксичним розширенням його функціонування (у значенні вставного слова і предикатива, чого раніше словники не подавали) і вже без стилістичних обмежень у вживанні (СУМ-20): «*Вочевидь*, саме їм адресований останній пасаж відомого гострослова» (В. Філенко. — Д, 21.10.1999), «Стало

вочевидь, що...» (т/к «Інтер», «Подробности», 11.04.2001: спортивна рубрика українською мовою).

5.4. Розширення кількісно невеликої групи прислівників міри та ступеня завбільшки, заввишки, завглибшки, завтовшки (розм. *завгрубики*), *завширишки* ще двома одиницями, що їх обминали словники літературної мови: *завдальшки* (є в Грінч., трапляється, наприклад, у творах Валерія Підмогильного, в перекладах Миколи Лукаша), *завважки* (спочатку це слово стало привертати увагу насамперед у мовній практиці програми «Вікна» на т/к СТБ, а потім і на інших телеканалах, у друкованих ЗМІ): «штанга *завважки* 108 кілограмів» (НТН, «Вчасно», 24.02.2006), «За риби-ну *завважки* 222 кг заплатив 115 млн єн» (ГПУ, 10.01.2013, с. 9), «Хлопчик *завважки* 3,8 кг з'явився на світ... у лікарні Святої Марії в Лондоні» (ГПУ, 26.07.2013, с. 2).

5.5. Активізація вживання і творення прислівників на -о від відносних прикметників⁷⁸:

а) із загальним значенням «у певному аспекті, в певному плані; з погляду чого-небудь», наприклад: «*Майново* захиститися від вищих третій стан не може» (Кр., 2002, ч. 6, с. 2); у працях Ю. В. Шевельова, виданих в Україні: «Навіть *військово* Переяслав

⁷⁸ Наведені нижче випадки є в українській мові насамперед ознакою мовних особливостей Західного регіону (наприклад, під рубрикою «Старі галицькі анекдоти»: «Ви п'єте *денно* 10 пляшок пива?» — Дзвін, 2002, № 4, с. 148), де підтримуються впливами з боку польської мови; крім того, вони поширюються також з мови української західної діаспори. Але вони простежувалися також в ідіостилях представників «Великої України» ще до 90-х років, скупю, однак, фіксуючись словниками, наприклад: «з наказу візантійської (*мовно* — грецької) влади», «давньоруські слов'яни були виразно подрібнені *мовно*» (Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. — К., 1975. — Т. 1. — С. 340; т. 2, 1977. — С. 111), «ми *мовно* не зникнемо як нація» (Володимир Сосюра. Третя Рота. К., 1988, с. 243), особливо в літературній мові 20-х років. СУМ-11, фіксуючи деякі з таких прислівників у їхньому часовому значенні: *денно, річно, місячно*, кваліфікує їх, однак, непослідовно: з ремарками «діал.», «рідко» і нейтрально. Пор. активізацію цього словотвірного типу на сучасному слов'янському матеріалі: *Ohnheiser I. Системно-структурные тенденции // Slowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser. — Opole, 2003. — С. 326-328.*

не був кінцем боротьби», «Культурно Переяслав став початком поразки», «росіянин *мовно*»; «*мовно* занепокоені» (Іван Дзюба. — Суч., 1999, ч. 4, с. 142); «*стильово* різноманітна література» (О. А. Сербенська); «Адже циган у Румунії *відсотково* стільки ж, як у нас росіян» («Львівські *observacii*» пана Юзя. — П, 23.08.2001, с. 8);

б) «за допомогою чого-небудь»: «...мені все ж мають дати можливість хоч би *телефоново* зв'язатися з моїм кремлівським керівництвом» (Борис Олійник);

в) «за, на певну одиницю часу»: «робота по 10-12 годин *добово*», «уживати одну пігулку *добово*» (з оголошень в інтернеті).

5.6. Активізація вживання і творення прислівників з префіксом *на-* (з іменними формами в позиції знах. в.) (активніше в західноукраїнській мовній практиці — там, де в «наддніпрянській» мові виступають деривати інших словотвірних типів):

а) з прикметниковими формами: це насамперед *наживо* (з варіантністю наголошування: *на́живо*) як калька англ. *live* (букв. «живий») у значеннях «безпосередньо в прямому ефірі, без попереднього запису», а також «без фонограми (про спів, музику)», «особисто, а не за допомогою телефону, Скайпу тощо (спілкуватися, зустрітися і т. ін.):» «*Наживо*», «*Наживо* Прага» і под. (написи-заставки під час прямих телепередач), «Вокаліст не користується фонограмою, а співає „*наживо*”» (Л. Бернакевич. — УШ, 1.08.1997) — форма, що перемогла після недовгої конкуренції з іншими новотворами *вживу* (пор. рос. *вживую*), *наживу* (пор. п. *na żywo*); *накруто* (варити яйця) (УОС-09; СУМ-12); у сучасних ЗМІ (за зразком рос. *всухую*, *втёмную* і под.): *насухо* (*виграти*, *перемогти* і т. ін., тобто із «сухим» рахунком: «”Шахтар” *насухо* програв “Чорноморцю”»: СТБ, «Вікна», 24.03.2003), *натемно* (*грати*, *використовувати* кого-небудь, *працювати*); у пресі Галичини (з написанням окремо за польським зразком): «Дрогобичанам вже давно відомий вислів „*працювати на чорно*”» (П, 28.07.2005), пор. п. *na czarno*; «*На тверезо* їдеш — далі будеш» (Е, 29.07.2004), пор. п. *na trzeźwo*, «*На літо* забудьте про саджені яйця (або зварені не *на твердо*)» (П, 18.08.2001), пор. п. *na twardo*;

б) з іменниковими формами: «Лише подивуєшся *направду* подвижницькій праці молодих талановитих людей» (МГ, 6.12.1993; є в УОС-09; СУМ-11 подавав з позначкою «діал.»), пор. *справді*, пор. п. *naprawdę*; «*Назагал* спектакль справляє гарне враження» (МГ, 27.12.1993; є в УОС-09), пор. *загалом*, уживається також з написанням окремо: «Серед людей, *на загал* злих, є один добрий» (Іван Багряний), пор. п. *na ogół*;

6. Дієслова

6.1. Активізація тенденцій до формально-структурного розмежування значень недок. і док. в. у двовидових дієсловах іншомовного походження (а також у деяких дієсловах з українськими коренями, але іншомовними формантами на зразок *українізувати*, *детінізувати*) і ширше — взагалі до префіксальної перфективізації дієслів недок. в. і суфіксальної імперфективізації дієслів док. в. (вид — одна з категорій на межі між словом і формотворенням). В основі активізації цих тенденцій лежать чинники, з одного боку, власне номінативно-семантичного плану — прагнення до досягнення одно-однозначної відповідності між планом змісту і планом вираження мовних одиниць (кожне значення має співвідноситися тільки з однією й тільки його «власною» формою, і кожна форма має співвідноситися тільки з одним значенням), а з другого, — нормотворчого характеру, оскільки українській мові, на переконання певних кіл мовного соціуму, взагалі не властива така граматична категорія, як двовидові дієслова, і їхня наявність підтримується в її структурі тільки іншомовними впливами (насамперед, зрозуміло, з боку російської мови), а, наприклад, вторинні імперфективи на зразок *потрактувувати*, *поцінуувати* багато хто сприймає як більш «українські», ніж *трактувати* і *цінувати*. Звичайно, дія цих двох визначальних факторів у різних випадках видового слово/формотворення здебільшого поєднується й переплітається — з переважанням то одного, то іншого з них.

Оцінювання двовидових дієслів як не властивих українській мові запозичень з російської мови стосується як одиниць у межах питомої лексики — таких, як *женити, мовити*, так і насамперед іншомовних запозичень кількох останніх століть⁷⁹. Однак повна картина наявності цього розряду дієслів у межах слов'янського мовного простору, звичайно, не зовсім така проста й однозначна. З одного боку, двовидові дієслова реально існують не тільки в російській, а й в інших слов'янських мовах — у межах як питомої, так і — значно більшою мірою — запозиченої лексики⁸⁰. З другого ж боку, у структурі російської мови цей розряд дієслів справді представлений ширше на тлі сусідніх слов'янських мов (з неминучим, отже, впливом і на відповідний сегмент структури української мови), оскільки в останніх значення док. в. у безпрефіксних дієсловах з такою двозначною семантикою частіше, ніж у російській мові, виражається префіксальними формами (*оженити, промовити* і под.; у межах іншомовної лексики це відбувається в загальному

⁷⁹ Див., наприклад: *Сімович В.* Про «москвофілство» в українській мові // Урок української. — 2001. — № 8. — С. 26. Щодо подібних поглядів останнього часу див., наприклад: *Пілецький В.* Назви опредметнених дій у науково-технічній термінології // Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». — 2002. — № 453: Проблеми української термінології. — С. 220.

⁸⁰ Пор., наприклад: «До питання про доконаність і недоконаність. ...Це стосується всіх слов'янських наріч. Як у російській *женю, крещу* то доконані, то недоконані, так і в сербській: *чути..., казати..., видјети, вечерати* — perfect і imperfect» (*Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. — Т. 4, вып. 2: Глагол. — М., 1997. — С. 35). Так, в українській мові, крім основної маси двовидових форм у межах виразно іншомовної лексики, це також такі дієслова, як: *благословити, -ся, веліти, вернути* (в одному зі значень — «повертати / повернути, звертати / звернути вбік»), *вінчати* («вінчати на царство»), *дарувати, дополуднувати, женити, канути* у значенні «кратати / кратнути», *колесувати, коронувати, мовити, насідати, наслідувати* заст. «одержувати / одержати в спадщину», *нестямитися, обіцяти, обнародувати*, заст. *обслідувати, полонити, протиставити* (цю форму вживають і в значенні док. в. замість *протипоставити*: «Що можна цьому протиставити?»; див. також УРРУС), *ранити, ринути, родити, -ся, розслідувати, рушити, спокунувати, хрестити*; у різних значеннях полісемічного слова: *благоволити*; у певних зворотах: *Бог милував!*, тобто фактично вже «помилував» (у наведеній групі дієслів можуть, звичайно, даватися взнаки й наслідки іншомовних впливів — з боку російської та церковнослов'янської мов, однак у будь-якому разі далеко не у всіх випадках). У польській мові: *darować, kazać, ranić* та деякі ін., серед іншомовної лексики: *amputować, anonsować, anulować, autoryzować, ekspatriować* та багато ін.

контексті їх повнішої морфемної «слов'янізації», автохтонізації порівняно з російською мовою, нормативна основа якої в цьому, як і в ряді інших випадків засвоєння іншомовних слів, більшою мірою зорієнтована на повніше збереження формальних особливостей запозичуваних мовних одиниць порівняно з іншими слов'янськими не тільки народними, а й літературними мовами), а значення недок. в. — окремими суфіксальними формами (як, наприклад, п. *obiecac* — *obiecuyac*, *ofiarowac* — *ofiarowuyac* і под.)⁸¹.

В умовах тривалого й інтенсивного контактування української мови з відповідними сусідніми мовами тенденція до структурно не вираженого поєднання значень обох видів у формах таких дієслів іншомовного походження, яка закладена ще граматичними особливостями мов-донорів і має якусь опору в наявності певної (тепер уже невеликої) групи двовидових дієслів зі слов'янськими коренями та окремих давно вже запозичених, підтримується, таким чином, постійним впливом російської мови. Тенденція ж до префіксального виокремлення значення док. в. у видовому значенні таких форм, яка спирається на загальну тенденцію в українській, як і в інших слов'янських мовах, до формального розмежування значень обох видів, у тому числі й у двовидових з походження дієсловах, підтримується уже впливами з боку як польської мови (як і можливим впливом двох інших західнослов'янських мов), у якій вона виражена значно повніше, ніж у російській і в двох інших східнослов'янських літературних мовах у їхніх нині чинних «офіційних» нормативних варіантах, — в одному з двох своїх основних

⁸¹ Хоча й «система видів російського дієслова намагається зруйнувати двовидові дієслова як інеродні щодо цієї системи: звідси численні префіксальні перфективації (*помиловать, поженить, протелеграфировать, заасфальтировать*) і нечисленні — суфіксальні імперфективації (*атаковывать, арестовывать, арендовать, конфисковывать, мобилизовывать, организовывать*)» (Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. — М., 1981. — С. 174). У межах процесу вторинної імперфективації в російській мові останніми десятиліттями також, до речі, спостерігається певне підвищення активності: *аккредитовывать, демобилизовывать, легализовывать, нейтрализовывать, нормализовывать* (Гловинская М. Я. Потенциальные глагольные формы // Современный русский язык: Система — норма — узус. — М., 2010. — С. 191).

різновидів (див. п. 6.1.1.1), так і певною мірою російської мови — в іншому різновиді (див. 6.1.1.2). Але якщо тенденція до збереження двовидовості дієслів у масовій свідомості сучасного українськомовного загалу у зв'язку з його володінням і російською мовою може викликати щодо себе пуристичні застереження — як «російська» у своїй основі, то тенденція до префіксальної перфективації в тих випадках, що не мають відповідників у російській мові, сприймається, з огляду на відповідні прогалини в мовній компетенції переважної більшості українськомовного населення, в основному як «власне українська» навіть тоді, коли можна простежити безперечний вплив з боку польської мови.

6.1.1. Тенденції до перфективації — вираження значення док. в. за допомогою префіксальних форм (з розумінням вихідних безпрефіксних форм відповідних дієслів уже переважно або принаймні певною мірою як недоконаних).

6.1.1.1. Явище префіксальної перфективації двовидових дієслів, яке стало фіксуватися ще з XVII ст. у наслідуванні польських зразків⁸², активізувалося в другій половині XIX — на початку XX ст. у загальному контексті розбудови української літературної мови (*збойкотувати, зелектризувати, зорганізувати, зреалізувати, заманіфестувати* та деякі ін.)⁸³ і особливо посилилося у 20-і рр. XX ст.⁸⁴ у загальних рамках нового етапу кодифікації української літературної мови (з більшою увагою до відмежовування різних

⁸² Наприклад: *заарештовати, зпрофанувати, зревидувати* «зревізувати», *зреєстровати, зфалшовати* (див.: Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст. : У 2 кн. — К.; Нью-Йорк, 2002–2003. — Кн. 1).

⁸³ Див., наприклад: Жел.; Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX ст. — Х., 1985. — С. 54.

⁸⁴ Пор., наприклад, форми, що не ввійшли до наступних нормативних словників української мови в УРСР: *здисконтувати, зраціоналізувати, зреабілітувати, зреквізувати, зреклямувати, зреорганізувати, зрецензувати, заінкримінувати, закооптувати* та ін., хоча, наприклад, тільки *репатріювати* (СДМ-30). Утім, пор. в іншому словнику того самого року й іншу тенденцію: тільки *дисконтувати, реквізувати, реорганізувати* та ін., хоча, наприклад, *реабілітувати / зреабілітувати* (Ізюмов).

сегментів її структури від домінантної в суспільстві російської мови). Але потім у літературній мові Наддніпрянської України воно помітно звузилося⁸⁵, тоді як у Наддністрянській Україні та в мові західної української діаспори було і є представлене значно ширше. Цей напрям перфективізації реалізується в основному у формах з префіксами *з(с)-* (переважна більшість таких форм док. в.), *за-* (менша кількість) та *у-* (ще менша продуктивність). У сучасному слововжитку поряд з помітною активізацією тих префіксованих дієслів та їхніх дериватів, що їх подавали й словники літературної мови станом на кінець 80-х років (СУМ-11; ОСУМ-75 та ін.), як, наприклад, *здеморалізувати*, *зденаціоналізувати*, *зdiskредитувати*, *зліквідувати*, *зреалізувати*, *зредагувати*, *зреферувати*, *зреформувати*, *зрусифікувати*, *сконсолідувати*, *спопуляризувати*, *стероризувати*, *заангажувати*, *заімпонувати* та ін. (тут і далі в межах цього напрямку подано, зрозуміло, лише ті префіксальні перфективи до іншомовних двовидових дієслів, що лишаяються не

⁸⁵ СУМ-11 подає такі дієслівні форми (якщо не брати до уваги спільних з російською мовою: див. б.1.1.2) порівняно в невеликій кількості: *збільшовизувати* (утворення від слов'янської твірної основи), *звультаризувати*, *зdezертизувати*, *здеklarувати*, *здемаскувати*, *здеморалізувати*, *зденаціоналізувати*, *здеформувати*, *зdiskредитувати*, *зліквідувати*, *зматеріалізувати*, *змобілізувати*, *зреалізувати*, *зрегулювати*, *зредагувати*, *зредукувати(ся)*, *зреферувати*, *зреформувати*, *зрусифікувати*, *сколективізувати*, *сконстатувати*, *сконфікувати*, *спаралізувати*, *спопуляризувати*; *задиктувати*, *заімпонувати* (від неперехідного дієслова) та деякі ін. (ОСУМ-75 подає також *сконкретизувати*, *сконсолідувати*), причому часто як такі, що мають структурні та функціональні обмеження: з неповною словотвірною парадигмою, з ремарками «рідко» (*здеklarувати*, *зелектризувати*, *змобілізувати*, *зреалізувати*, *задиктувати*), «заст.» (*заангажувати*), «діал.» (*сконстатувати*: з ілюстрацією із тексту Івана Франка), «розм.» (*зателеграфувати*, *зателефонувати*), з ілюстративним матеріалом, узятим в основному із західноукраїнської (*зденаціоналізувати*, *зdezертизувати*, *зdiskредитувати*, *сконфікувати*, *спролетаризувати*, *стероризувати*) або дореволюційної літератури (*злокалізувати*, *спрофанувати*), чи взагалі без ілюстративного матеріалу (*зрезюмувати*, *зреформувати*). У мові наукової філологічної і взагалі гуманітарної літератури набір подібних форм був дещо ширшим — зокрема, в термінології: «спрефіксовані і неспрефіксовані іменники», досить часто «зредуковані звуки»; у художній прозі деяких письменників: *завтоматизований*, *зраціоналізований*, *стехнізований* та деякі ін. (Павло Загребельний), але в цілому такі форми до початку 90-х рр. у мові друкованих видань, радіо й телебачення вживалися нечасто.

кодифікованими в російській мові), досить частотним стало вживання одиниць, використовуваних у літературній мові Наддніпрянської України до початку 30-х років, у західноукраїнському варіанті літературної мови, в мові української діаспори та утворюваних за їхніми зразками. Частотність функціонування та продуктивність творення таких одиниць значно варіюється — від більшої чи меншої загальномовної їх стабілізації з фіксацією вже в нових словниках української мови до вживання, обмеженого мовною практикою певних друкованих видань, певних ефірних ЗМІ, ідіостилями певних публічних осіб (помітно ширше, зокрема, вони простежуються в західноукраїнських ЗМІ, у мовленні представників цього регіону, поширюються також через перевидання творів авторів з діаспори).

Наприклад, з префіксом *з(с)-*: *зактивізувати* («Водночас *зактивізувалися* спроби дискредитації української мови». — ЛУ, 2.12.1999, с. 2), *заццентувати* («Прийшовши на роботу у львівську СБУ, Володимир Хімей відразу *заццентував увагу* на “золотих правилах”...». — ВЗ, 25.03.2004; «При цьому він особливо *заццентував*: — Практично ми позбавилися шансів...»: І. Дмитричук. — ШП, 18.10.2001), *заналізувати* («Якщо ми *заналізуємо* ситуацію...»: ведуча програми «Слово про слово» на Львівському телебаченні, 21. 07. 2004), *занонсувати* («Перша в світі цифрова аудіокнига...*занонсована* компанією...» — П., 28.07.2005), *заргументувати* («...він би *заргументував* своє рішення»: А. Матвієнко, голова партії «Собор». — УГ, 8.05. 2002), *збойкотувати* («Борис Єльцин *збойкотував* мадридський саміт». — ВЗ, 11. 07. 1997), *збракувати*, *згармонізувати*, *здевальвувати* (*зривню*), *здезорієнтувати*, *здекваліфікувати*, *здемократизувати*, *здемобілізувати* («армію *здемобілізовано*»: О. Толочко. — Д, 25.12.1996), *здемонтувати*, *здисциплінувати(ся)* («А хіба ми, українці, не можемо стати лідерами духовного ренесансу? Можемо. Для цього треба самоідентифікуватися. І *здисциплінуватися*». — Нескорені, 1997, № 4), *здиференціювати*, *здублювати*, *зідеалізувати*, *зідентифікувати*, *зінтегрувати(ся)*, *злібералізувати*, *злокалізувати*, *зманіпулювати*, *змаргіналізувати*, *змілітаризувати*, *змодернізувати*, *змодифікувати*, *знейтралізувати*, *зратифікувати*, *зреабілітувати*,

зрев'язувати, зрештувати, зукраїнізувати, зуніфікувати, скапіталізувати, скартографувати, скваліфікувати, скласифікувати, скодифікувати, компенсувати, сконтролювати, спрезентувати («Ще один виходець із Гірського... *спрезентував* односельцям комп'ютер». — ВЗ, 25.06.2003), *спримітизувати, спродукувати, спропагувати, сфінансувати* («Фільм “Пан Тадеуш” *сфінансовано* за французькі гроші». — Е, 2.08.2001) та ряд ін.; від неперехідних дієслів: *здомінувати, скапітулювати, спрогресувати* («хвороба ще не *спрогресувала*»). Певні префіксальні перфективи реалізуються, очевидно, частіше у формі пасивних дієприкметників (від перехідних дієслів) та подібних до них форм від неперехідних дієслів: *збомбований, збюрократизований, здеукраїнізований, зідеологізований, злюмпенізований, зманкуртизований, зурбанізований, з'яничарений, скомунізований* («у геть зрусифікованому і *скомунізованому* Чернігові»: Микола Холодний. — ЛУ, 17.09.1998), *скорумпований, сполітизований* та ін. У мовній практиці деяких ЗМІ, в ідіостилях певних публічних осіб це явище виступає ще помітніше — наприклад, у часописі «Критика»: *здегероїзований, здекомунізувати, здестабілізувати, здраматургізований, зекранізований, злеталізувати, злегітимізувати, злітературизований*; у публіцистичних творах Анатолія Погрібного: *здіагностувати, зманкуртизований* та ін.; у поезії Дмитра Павличка: «Сказав [Петро І. — О. Т.]: Росію з'європеїзую» ([Пер. з тв. Адама Міцкевича]. — ЛУ, 11. 02. 1999).

З префіксом *за-*: *заавтоматизувати* (в одному з двох його значень: СУМ-20), *заакцентувати* (*увагу; на тому, що...*), *заанонсувати, задекларувати* у значенні «виступити з декларацією чого-небудь», *задемонструвати* («Цей міністр *задемонстрував* готовність...»): З виступу народного депутата України В. Бондаренка. — Т/к «Київ», СТН, 8.12. 2004), *заініціювати* («Всеукраїнська хвиля, *заініційована* й організована галичанами, не була однаково тугою й міцною по всій Україні». — Просвіта, Львів, 20. 01. 1996), *заманіфестувати* («...спираючись на довір'я до Вас [Віктора Ющенка. — О. Т.] українського народу, *заманіфестоване* у виборчій кампанії, ...Ви збільшите...»): М. Плав'юк. — УС, 4.04.2002); активізувалося у вжитку також *заатакувати*

(«...якщо Штати *заатакують* Ірака». — П., 22.07.2004; «загона-ми УПА було *заатаковано* понад півтори сотні польських посе-лень». — П., 14. 06. 2003); рідше простежуються *заапелювати*, *заафішувати* («Нещодавно NN очолив Українську козацьку партію, одразу ж привселюдно *заафішувавши*, що ця “сила” не є опозицією до чинної влади»: Я. Орос. — УГ, 602.2003, с. 12), *заімпровізувати*, *закваліфікувати* («Руслан Пономарьов [шахіст. — О. Т.] *закваліфікувався* до останньої сітки турніру». — ЗВУ, 13. 08. 1999), *запрезентувати* (у значеннях як «подарувати», так і «представити на презентації»: «Але ми сподіваємось встигнути і обов'язково *запрезентувати* [книжку] у Львові на форумі»: із інтерв'ю з Іваном Малковичем. — П., 28.07.2005), *засигналізувати* (перен.: «функціональні характеристики, *засигналізовані* ремарками», «переносні значення *засигналізовано* іншими окресленнями». — Мовознавство, 1997, № 4-5, с. 75) та ін.

Щодо низки таких префіксованих форм може виникати вра-ження (можливо, від їхньої поки що незвичності) не просто за-вершеності дії (граматичне значення док. в.), а й ніби доведення її до негативного надміру (словотвірне значення одного з родів дієслівної дії, пор. *забюрократизувати*, *затероризувати* і под.). Можливо, цей фактор певною мірою стримує в сферах наукової, ділової і т. ін. мови появу форм на зразок п. *zmotoryzować*, *piechota zmotoryzowana* (мотопіхота), пор. навіть у Сл. військ. (з його пиль-ною увагою до цього явища): *моторизоване військо* (с. 121).

З префіксом у-: *удokumentувати*, *уконституювати*, *устанбілізувати* («Літературна мова вже *устанбілізувалася*». — Мовознавство, 1992, № 3, с. 68; *устанбілізований*: Мовознавство, 2006, № 2-3, с. 15) (пор. п. *udokumentować*, *ikonstytuować*, *ustabilizować*), *устандартизувати* (УОС-09) (пор. також активізацію цього префікса в дієсловах, утворюваних шляхом конфіксації: див. 6.2.1).

6.1.1.2. Друга з цих актуалізованих тенденцій, у частині своїх моделей зовні аналогічна до попередньої, також полягає в прагненні мовців до чіткішого вираження завершеного характеру позначуваної дії, але мотиваційна основа її цим загалом і обмежується, не

виходячи на рівень потреб нормотворчого характеру — прагнення до встановлення більш «української» моделі. Вона виявляється на-самперед у мовних сферах, менш скованих нормативними обмеженнями, — у розмовній мові, у професійному слововжитку — і увиразнюється в загальнолітературній мові в міру поглиблення її демократизації, в основному маючи відповідники в російській, а також у білоруській мовах ⁸⁶ (пор. випадки такого роду ще кінця XIX — початку XX ст.: *змодельювати, зорієнтувати, сконцентрувати, сформулювати* та ін.). Наприклад:

— з префіксом *з(зі, с)-* — від фактів, безперечно, давнішої появи (в основному 60-х — 80-х рр.), але тільки в 90-і рр. зареєстрованих у словниках української загальнонародної мови: *зактувати* (офіц.), *закумулювати, зімітувати, зініціювати, скоригувати, спакетувати, спрогнозувати* — до явно нових: *зазомбувати* («Севастопольське телебачення показало... *зазомбованого* капітана 2 рангу російського ЧФ». — УС, 2. 08. 2001), *заранжувати* («До альбому ввійшло тринадцять пісень..., *заранжував* їх відомий композитор і піаніст». — Е, 13.07.2000), *зісканувати, спозиціонувати, сформатувати* та ін.;

— з префіксом *за-* — від дещо давніших фактів, але зафіксованих у словниках у наш час: *задокументувати, заізолювати, заінвентаризувати, закоординувати* (наприклад, *тему дисертації*), *запроцентувати* — до нових: *заархівувати* (інформ.), *заветувати* (*законопроект*), *задекларувати* у значенні «зазначити в митній, податковій та ін. декларації», *застабілізувати* (*ситуацію, ціни*) та ін.;

— з префіксом *від-*: *відкоментувати, відксерокопіювати, відрекламувати, відсканувати, відформатувати* (інформ.) та ін.;

— з префіксом *про-*: *проанонсувати, пробойкотувати, прогарантувати, продекларувати, продотувати, проекспортувати* («Ми *проекспортували* молочної продукції до Російської Федерації на суму...»: М. Присяжнюк, міністр сільського господарства. —

⁸⁶ Див., наприклад: *Земская Е. А.* Активные тенденции словопроизводства // Русский язык / Под ред. Е. Н. Ширяева. — Орле, 1997. — С. 183; *Лукашанец А. А.* Зазнач. праця. — С. 68.

УТ-1, програма «Шустер LIVE», 10.02.12.), *проінвентаризувати, проінвестувати, проіндексувати, проініціювати, прокредитувати, пролобіювати, просканувати, проспонсорувати, простимулювати, протестувати* (до *тестувати*), *профінансувати* та ін.

Однак конкретні наслідки дії обох цих тенденцій — пуристично-нормотворчої і «демократично»-номінативної — не завжди можна достатньо однозначно розмежувати. Так, наприклад, хоча нормативні словники російської мови не поспішають фіксувати дієслівні форми — відповідники до нових укр. *зінтегрувати, зінтерпретувати* (УРРУС), *застандартизувати* ⁸⁷ і ці слова в українській мові можна було б розцінювати як реалізацію дії першої з цих тенденцій, у російському сегменті пошукової системи Інтернету Google вони вже представлені достатньо повно (дві перші — з написанням через *си-* й через *сы-*).

6.1.1.3. У загальний процес префіксальної перфективації іншомовних дієслів утягуються й випадки творення або реактуалізації форм док. в. від форм недок. в. Це відбувається як для заповнення відповідних номінативно-семантичних лакун: *згенерувати* («*згенерували* спільну ідею». — «Студія 1+1», ТСН, 15. 10. 2005; відповідна форма *сгенерировать* стала функціонувати останнім часом і в російській мові), *скритикувати* («Опозиція *скритикувала* плани Путіна». — Українська служба ВВС, 14. 09. 2004; «Лідери... *скритикували* дії уряду». — «Студія 1+1», ТСН, 25. 08. 2003; пор. п. *skrytykować*) ⁸⁸, *угрунтувати(ся)* (УОС-09; пор. п. *ugruntować*), так і в нормотворчій конкуренції з іншими, вже наявними формами док. в.: *зремонтувати* («За вихідні автобус таки *зремонтували*»: І. Шелупець. — Е, 27.07.2010), пор. *відремонтувати, поремонтувати, задиктувати, пор. продиктувати*.

Пор. також активізацію в загальномовному вжитку в описуваний період таких професіоналізмів зі значенням док. в. на основі

⁸⁷ Див.: Українська ділова мова... — С. 123.

⁸⁸ Ця форма станом на кінець 80-х рр. практично перестала вживатися в літературній мові (СУМ-11 подає її з позначкою «рідко»), що можна пояснити тільки відсутністю відповідної форми в російській мові.

питомих дієслівних форм недок. в., як *прозвітувати(ся)* («Ющенко патетично заявляв: “Я вам даю слово, по кожній своїй дії персонально я *прозвітуюся* перед вами”»). — П, 28.07.2005, с. 6а) — у конкуренції з *відзвітувати(ся)*, *пролікувати* (*хворобу, хворого*), *пропити* («Важливо *пропити* курс препаратів для очищення печінки»). — ВЗ, 12.09.2014, с. 12) і особливо *проплатити* (з похідними: *проплата, непроплата, проплачений* та ін.), яке вже встигло істотно потіснити у вжитку цілком тотожні за значеннями *оплатити, сплатити, заплатити* («*проплатити* [за] курс навчання»; «*проплатити* певну суму»; «рівень *проплати* за спожитий газ»; «—...Деякі впливові парламентарі планують їхати відпочивати за кордон, мають уже *проплачені* квитки й готелі»). — Е, 8.01.2015, с. 4; «*проплачені* журналісти»), на основі яких утворюються форми вторинної імперфективації: *проліковувати, проплачувати*.

У префіксованих дієсловах зі значенням перфективації, таким чином, посилюється варіантність, відбувається конкуренція між зразками, спільними з російською мовою або більш наближеними до неї, і зразками, спільними з польською мовою або більш наближеними до неї: *зацєнтувати* перен. «наголосити на чому-небудь», пор. рос. *сакцентировать* (у нормативних словниках російської мови це слово, як можна судити, ще не фіксується, але в живій мові воно — за даними, наприклад, Google — уже вживається досить широко), — *заакцентувати* («*заакцентувати* ідею». — Кр., 2005, ч. 5, с. 7), пор. п. *zaakcentować*; *закартографувати*, пор. рос. *закартографировать*, — *скартографувати* (АУМ, т. 3, с. 2, 9), пор. п. *skartować*; *зініціювати*, пор. рос. *сынициировать*, — *зайніціювати*, пор. п. *zainicjować*; *обревізувати* (СДМ-30; РУС-68; СУМ-11), пор. рос. *обревизовать*, — *зревізувати* (РУС-03), пор. п. *zrewidować*; *профінансувати*, пор. рос. *профинансировать*, — *сфінансувати*, пор. п. *sfinansować*. Так само у випадках конкуренції префіксальних форм док. в. від форм недок. в.: *збракувати* (форма, спільна з російською, вживається досить давно — див., наприклад: Ізюмов; РУС-37) — *збракувати* (СДМ-30; стала знову вживатися й тепер; пор. п. *zbrakować*); *зреагувати*, пор. рос. *среагировать*, — *зареагувати* («Глумачний словник, ...подаючи із

словами як на сьогодні цілком нормативними і ті, що якоюсь мірою від норми відхиляються, повинен у разі таких відхилень у якийсь спосіб на них *zareagovati*». — Українська мова, 2002, № 1, с. 20-21), пор. п. *zareagować*; так само: *відоремонтувати* — *зремонтувати*; *просигналізувати* — *засигналізувати*.

6.1.2. Тенденції до імперфективації — а) вираження значення недок. в. у двовидових дієсловах іншомовного походження із суфіксом *-ува(юва)-* за допомогою суфікса *-овува-* (з розумінням вихідних форм відповідних дієслів уже переважно або принаймні певною мірою як доконаних) (пор. давніше зафіксовані форми на зразок *арештовувати, заарештовувати, заорендовувати, організовувати, зорганізовувати, дезорганізовувати, евакуйовувати, сформовувати* та багато ін.); б) творення імперфективів (як первинних, так і вторинних) до префіксальних дієслів док. в. серед запозичених і серед питомих лексем. Обидві ці тенденції посилювалися останнім часом, з одного боку, в загальному контексті демократизаційних процесів у мові (зокрема, одиниці розмовного, професійного слововжитку стали частіше вживатися в публічних сферах спілкування, сміливіше фіксуватися в загальномовних довідниках), з другого, — як один з наслідків ослаблення підсвідомої або й цілком свідомої орієнтації як мовців, так і мовознавців (лексикарів, граматистів) на російську мову, у якій у зв'язку з певними структурними особливостями її суфіксальної системи цей процес виявляється значно менш виразно⁸⁹. Процеси суфіксальної імпер-

⁸⁹ Російські дієслова на *-ують* (*легалізують, окупуують, закодирують* і под.) не піддаються формально-видовим трансформаціям; дієслова на *-оват* (*легалізують, реалізують* і под.) можуть трансформуватися у форми недок. в. на *-овуват*, але менш регулярно порівняно з українськими — внаслідок як певних структурних обмежень (пор. певну громіздкість особових форм тепер. ч. *легалізуюваю* і т. д.: Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Отв. ред. Н. Г. Озерова. — К., 2003. — С. 354), так і загальних нормативних засад російської літературної мови з їхньою значно суворішою зорієнтованістю на дотримання вже кодифікованого стану. Очевидно, впливом структури відповідних російських дієслів можна пояснити той факт, що, наприклад, рос. *эвакуировать* (недок. і док. в.) перекладено в РУС-68 тільки як *евакуувати* (недок. і док. в.), хоча форма недок. в. *евакуйовувати* була вже подана в СУМ-11 і ОСУМ-75; форма недок. в. *замінувати* не подається в РУС-68 ні на рос. *заци-*

фективізації відбуваються, без сумніву, менш помітно для мовної свідомості звичайних мовців порівняно з процесами префіксальної перфективізації, особливо в нормотворчому напрямі останньої.

Наприклад (подаються ті одиниці, які не були зафіксовані станом на початок 90-х рр. у нормативних словниках; частина з них частіше реалізується у формі зворотних дієслів)⁹⁰:

а) *абсолютизувати, автоматизувати, авторизувати, адаптувати* («властивість *адаптуватися* до різних умов»: Е, 16.01.2014, с. 4), *адресувати, акліматизувати* («А сім'я його [емігранта] починає *акліматизуватися* в американських умовах». — ВЗ, 3.07.2003), *акредитувати, активізувати* («Тим часом Україна *активізує* роботу з диверсифікації енергетичних джерел». — УР-1, Ранкова інформаційна програма, 22. 12. 2005; «Стихійна торгівля у місті також *активізувала* щурів». — ВЗ, 29.07.2006), *активувати, актуалізувати, амністовувати, ампутувати* («— ...Проте не завжди все закінчується щасливо — доводиться *ампутовувати* руки або ноги». — Е, 9.08.2012, с. 1), *анексовувати, анулювати, апробувати, ароматизувати, асигнувати, асимільувати, асоційувати, атестувати, вербалізувати, верифікувати, госпіталізувати, деактивувати, дегазувати* («В усіх цивілізованих країнах шахти спочатку *дегазують*». — ВЗ, 29.07.2004), *дезактивувати, дезінфікувати, дезінформувати, дезорієнтувати, декриміналізувати* («— Отже, треба *декриміналізувати* насамперед владу. — ... Не можна *декриміналізувати* економіку, не *декриміналізувавши* владу»: [Інтерв'ю з Є. Марчуком]. — Хр., 17.09.1999; «Ніхто не збирається *декриміналізувати* статті, за якими засуджена Юлія Тимошенко». — УМ, 2.02.2012, с. 8), *демобілізувати, демонтовувати, деморалізувати, денаціоналізувати, денонсовувати, депортувати* («У людей почали забирати майно і *депортувати*

ниривать, ні на *минировать*, хоча СУМ-11 і ОСУМ-75 її вже реєструють (те саме стосується *урегулювати* та багатьох інших випадків).

⁹⁰ Частина з поданих далі дієслівних форм, звичайно, була відома й давніше — наприклад, у творах Бориса Антоненка-Давидовича, виданих після його смерті (1989, 1999): *ізолювати* (див. також: СДМ-30), *консолідуватися, ревізувати, українізувати(ся)*.

їх»: С. Олійник. — Е, 4.09.2014, с. 7), *дестабілізувати, детінізувати* («Якщо підприємство *детінізує* зарплатню...»: з прес-конференції прем'єр-міністра України А. Яценюка 30.12.2014 р.), *дешифрувати, диверсифікувати, дискваліфікувати, диспансеризувати, екіпірувати, екранізувати, експропріювати, ідеалізувати* («*Ідеалізувати* ту чи іншу особу в політиці не варто»: [З інтерв'ю зі Святославом Вакарчуком]. — ВЗ, 9.12.2004), *ідентифікувати, ізольовувати* («— Гадаю, маніяків не треба *ізолювати* на 50 років, як роблять в Америці». — КВ, 27.06.2003, с. 10), *інтегрувати, комерціалізувати* («...а чи правильним буде цей крок, чи не занадто *комерціалізується* курорт?»): О. Дорофтей. — ВЗ, 3.08.2006, сторінка «ВЗ плюс Дрогобиччина»), *компенсувати* («Відтепер Кабмін частково *компенсуватиме* сільгоспвиробникам... вартість складної сільгосптехніки». — ВЗ, 2.08.2004), *консолідувати* («Фігура прем'єр-міністра України повинна *консолідувати* націю»: [З інтерв'ю з Президентом України Віктором Ющенком]. — СТБ, «Вікна», 12.07.2006), *конфіскувати* («Я *конфісковую* годинник». — «Студія 1+1», перекладний к/ф «Якось в Америці», 3.07.2005; «Якби міліція *конфісковувала* крадені телефони, не думаю, що ці розмови могли б тривати довго». — ВЗ, 11.08.2004), *легалізувати* («Чи варто легалізувати проституцію [заголовок]? — Я вважаю, що проституцію не варто *легалізувати*». — Е., 24.03.2005; «Кошти *легалізувалися* через підставних осіб»), *ліквідувати* («Президент України... утворює, реорганізовує та *ліквідує*... міністерства та інші центральні органи...» — Конституція України, ст. 106), *локалізувати, матеріалізувати, мінімізувати, мобілізувати* («Примусово *мобілізували* фахівців, насамперед лікарів». — ВК, 10.09.1996), *модернізувати* («У Львові модернізують МІГ-29 [заголовок]. Львівський державний авіаремонтний завод *модернізуватиме* літаки МІГ-29». — ВЗ, 17.06.2004; «За роки незалежності України більшість підприємств не *модернізували* систему очищення викидів у повітря». — ГПУ, 29.10.2013, с. 20), *монополізувати, натуралізувати, націоналізувати, нейтралізувати* («Запобігати виникненню криз чи принаймні *нейтралізувати*

ці явища повинен уряд». — П., 27.07.2005), *нормалізувати, окупувати* «здійснювати окупацію», *оптимізувати, орендовувати, паралізувати, персоніфікувати* («Я не ставлю за мету *персоніфікувати* цей період [період “Помаранчевої революції”]»: З виступу Президента України Віктора Януковича до 20-річчя незалежності України. — УТ -1, 24.08.2011), *популяризувати* («*Популяризувати* сталінізм Медведчуку допомагає цікава організація...». — Е, 14.03.2013, с. 5), *приватизувати* («Ніхто не каже, що «Криворіжсталь» не можна було *приватизувати* в принципі». — ВЗ, 17.06.2004; вихідне двовидове дієслово є також явищем останнього часу), *пролонговувати* («Київська адміністрація не тільки продовжує закривати столичні книгарні, а й не *пролонгує* оренди з державними спеціалізованими видавництвами»: Л. Масенко. — Сл. Пр., 29.01.2009), *ратифікувати* («Комітет у закордонних справах рекомендував парламенту не *ратифікувати* угоду»: І. Дідушок. — УМ, 6.05.2010), *реабілітовувати* («Лебідь *реабілітовується* після пригоди на річці. Для нього облаштували вольєр, встелили соломою». — ВЗ, 17.01.2013, с. 5), *реалізувати, реанімувати* («Головний медик області *реанімуватиме* довір'я населення до медицини». — СП, 11. 07. 2002), *реквізувати, репресувати, реставрувати* («Церкву за цей час *реставрували* тільки один раз». — «Студія 1+1», ТСН, 21.11.2003), *рефінансовувати, русифікувати, стабілізувати, узурповувати, українізувати* («Ректори... не збираються *українізувати* вищі навчальні заклади в Харкові». — Сл. Пр., 7.04.2005, с. 6), *уніфікувати* («Написання таких слів не варто *уніфікувати* насильно»: Л. Танюк, П. Кислий. — ЛУ, 21.01.1993, с. 1), *утилізувати* («Почали *утилізувати* боєприпаси. ...Їх тепер утилізують [також форма недок. в.] вручну». — ICTV, «Факти», 5.12.2005; «...індивідуальні властивості того чи іншого організму *утилізувати* холестерин для своїх потреб». — ВЗ, 21.10.2004), *фальсифікувати, формалізувати* та ін. Ряд подібних форм СУМ-20 подає з позначкою «рідко»: *деколонізувати, демократизувати, деморалізувати, демонізувати* та ін.;

б) вторинні імперфективи зі слов'янськими префіксами: *відбуксировувати, відконвойувати, відрегульовувати, відремонтовувати, відскановувати, заадресовувати, заангажовувати, заархівовувати* (інформ.), *заасфальтовувати, забарикадовувати, забетонувати, заблоковувати, забюрократизовувати, завізовувати, задекларовувати, задокументовувати, заінвентаризовувати, заінтриговувати, закодовувати, запарковувати* (коментар див. далі — до *припарковувати*), *запрограмувати, зареєстровувати, збалансовувати* (*інтереси, вимоги* тощо), *зліквідувати* («*зліквідувались українські школи*»: Віталій Карпенко. Як повернути манкурту пам'ять?.. К., 1997, с. 46), *зорієнтовувати, зреалізовувати, оштрафовувати, припарковувати* (*автомобіль* тощо; вихідна форма док. в. поширилася недавно), *сконцентровувати, скооперовувати* та ін. Знову активізувалася у вжитку форма недок. в. *зорганізовувати* (вихідна для неї форма док. в. була, очевидно, запозичена свого часу з польської мови, як і російське «парти́йне» слово *сорганизовать*, поширене спочатку в лексиці лівих партій), яка в нормативних словниках 2 пол. 30-х — 80-х рр. уже не подавалася, хоч у вжитку ще лишалася, переважно в літературному та філологічному середовищі;

— форми недок. в. від слов'янських або досить давно вже запозичених основ: *відзвітувати — відзвітовувати, заборгувати — заборговувати, забронювати — заброньовувати* (місце тощо), *запанувати — запановувати, змарнувати — змарновувати, розпаяювати* (*землю, майно* і т. ін.) — *розпайовувати, скоїти — скоювати* («*скоювати злочин*», *скоюваний, скоювання* тепер уживаються, зокрема, і в юридичній сфері) та ін.

Помітно активізувалися у вжитку, ввійшовши до розряду «модних слів» сучасної доби, вторинні імперфективи від кількох також активізованих дієслів док. в. з префіксом *по-* (див. 6.2.2), вступивши в активну конкуренцію з відповідними безпрефіксними дієсловами недок. в.: *потрактувувати* («Як він *потрактує* це явище?»: Павло Мовчан), *потрактовування, потрактовуваний* — від *потрактувати* «пояснити, витлумачити», пор. *трактувати* (з таким самим значенням, що й *потрактувувати*); *поціновувати* («Російський політикум Вас *поціновував* як прогнозованого

політика»: ведуча телепрограми до політика В.Литвина. — «Студія 1+1», «Іду на ви», 5.06.2006; «Спершу ми *поціновували* харизму пана Стовна». — Любко Дереш. Повість «Поклоніння ящірці»), *поціновування* («*поціновування* рідного слова»: ЛУ, 2.12.1999, с. 2), *поціновуваний*, *поціновувач* «цінувальник, цінитель» («*поціновувач* класики», «*справжній поціновувач шампанського*») — від *поцінувати* «дати оцінку кому-, чому небудь», пор. *цінувати*; *подивовувати* — від *подивувати* у значеннях як «здивуватися», так і в перехідному «здивувати», що його СУМ-11 не подає: «Наш професор — переконаний оптиміст, і це *подивовує* й зворушує» (Д. Головка. — ЛУ, 3.01.2002), «Але багато що *подивовує* й навіть шокує» (П. Сорока. — ЛУ, 16.05.2013, с. 10), пор. *дивувати*; *потоптувати* (*гідність, права, мораль, загальнолюдські цінності*), *потоптування*, *потоптуваний* — від *потоптати*, пор. *топтати*.

Особливо це стосується активізації вживання форми недок. в. *поборювати* у переносному значенні «боротися з ким- або чим-небудь; переборювати (які-небудь перешкоди, опір тощо)» (СУМ-11 подавав цю форму з позначкою «рідко», ілюструючи вживання з творів західноукраїнських письменників або на західноукраїнську тематику, тоді як форма док. в. цього дієслова *побороти* вживається активно) і творення його дериватів: *поборюваний*, *поборювання*, *непоборювання*, *взаємо(не)поборювання* та деякі ін. Наприклад: «В усіх округах було висунуто по кілька представників від націонал-патріотів, які потім успішно *поборювали* один одного» (Ю. Гнаткевич. — УС, 6.07.2000), «Ми мусимо *поборювати* антисемітизм» (Є. Стахів. — Час, 19.01.1996), «У ході громадянської війни стара феодальна знать знищила одна одну. Правління нової династії Тюдорів *поборювати* було нікому» (Е, 8.01.2015, с. 3), «Джерелом чергового конфлікту в середовищі націонал-демократів і націоналістів стало взаємне *поборювання* між Народним рухом і Конгресом українських націоналістів» (В. Кіпіані. — УМ, 4.09.1997, с. 3), «нешадне *поборювання* “демократами” один одного» (В. Плющ. — ЛУ, 16.04.1998, с. 1), «Серед важливих питань також проблема *поборювання* корупції» (Б. Залуга, м. Стокгольм. — УС, 16.12.1999), «Натомість нацфронтівці дотримувались засад

непоборювання один одного» (Г. Мусієнко. — ВК, 8.04.1998, с. 2), «ФСБ цим скористається. Через свою агентуру наплодять дрібні організації кримських татар, що *взаємопоборюватимуть* одна одну» (Н. Шестопал. — ГПУ, 29.10.2013 с. 6);

в) первинні імперфективи від префіксальних форм док. в.: *заплодовувати* (промовця і т. ін. — від виниклого на межі 80-х — 90-х рр. *заплодувати* кого-небудь «оплесками з місць змусити промовця замовкнути, залишити трибуну»), *забалотувати*, *заідеологізовувати* (вихідна форма док. в. зі значенням «надмірно ідеологізувати» також поширилася порівняно недавно — в часи «перебудови»), *заполітизовувати* («Президент просить не *заполітизовувати* питання». — «Студія 1+1», ТСН, 26.08.2005; вихідна форма док. в. поширилася під час «перебудови»), *недофінансовувати*, *розбалансовувати* (вихідна форма док. в. також поширилася недавно: «*розбалансувати* бюджет» і т. ін.), *розблоковувати* («Є небезпека, що він [один з кандидатів у Президенти України] є тією силою, яка *розблоковує* українське суспільство». — ВЗ, 21.08.1999), *розконвойовувати* («Власовцям довіряли відповідальні роботи, їх *розконвойовували*»: Петро Лаврів). Від слов'янських твірних основ: *задіювати* («Він був творчою людиною, намагався якомога частіше *задіювати* мене у шкільних постановках»: Анатолій Паламаренко, артист. — ЛУ, 10.10.2002; «*Задіюють* також сили патрульно-постової служби, аби евакуювати людей». — СП, 26.06.2003) — від *задіяти* «ввести в дію» (від рос. «задействовать», док. в., — слова, з походження професіоналізму, яке потрапило в нормативні словники російської мови тільки в 80-х рр.); *започатковувати* — від *започаткувати*; *перепоховувати* («...перепоховання Андрія Мельника, Степана Бандери, Євгена Коновальця та Симона Петлюри має бути символом державності... Зрано *перепоховувати* українських діячів такого масштабу». — Д, 27.06.2013, с. 7) — від *перепоховати* (тіло, загиблих); *упоруватися* — від *упоратися* («— Зрештою, у нас уряд значно краще *впорується* зі своєю роботою, аніж ті, хто керує Іспанією...». — Е, 25.04.2013, с. 19; «Снігоочисна техніка не *впорується* з заносами в місті». — «Студія 1 + 1», ТСН, 16.12.2009); частішим стало вживання форм недок. в. *придбавати*

(СУМ-11, РУС-68 давали їй з позначкою «рідко»), *зросійщувати* («...заплющивши очі на те, внаслідок яких гвалтовних та підступних дій *зросійщувалася* Україна»: Анатолій Погрібний. — Сл. Пр., 2.02.2005): слово, утворене від форми док. в. *зросійщити* (як і утворене шляхом редеривації *російщити*).

У разі як префіксальної перфективації, так і суфіксальної імперфективації двовидових дієслів вихідна форма далеко не відразу може позбавлятися значення обох видів, наприклад: рос. *организовывать* (недок.) / *организовать* (док. і недок.) — укр. *організовувати* (недок.) / *організувати* (док. і рідко недок.), недок. також *зорганізовувати*, док. також *зорганізувати*; рос. *ликвидировать* (недок. і док.) — укр. *ліквідовувати* (недок.) / *ліквідувати* (док. і рідше недок.) / *зліквідувати* (док.) (РУС-99).

Схарактеризовані явища активізації процесів формально-структурного розподібнення двовидових дієслів стали вже достатньо помітними, але поки що лише певною мірою впливають на їхнє досить усталене місце в системах граматики і словотворення української мови. Крім того, в мові постійно з'являються нові двовидові дієслова, наприклад: *апостилювати* (від *апостиль*), *диверсифікувати*, *дистанціювати*, *доларизувати*, *дотувати*, *екстрадувати* (від *екстрадиція*), *іконізувати*, *інституціоналізувати*, *квотувати*, *кондиціонувати*, *корпоратизувати*, *лобіювати*, *люструвати* (від *люстрація*), *мікувати*, *позиціонувати*, *профілакувати*, *спонсорувати*, *структурувати*, *тінізувати* (*економіку*) та багато ін.

6.2. Активізація вживання і творення дієслів з префіксами у- / уне- та по-

6.2.1. У структурно-семантичному розряді дієслів (відприкметникових, рідко відіменникових) з префіксами у- / уне- (це частини відповідних конфіксів) зі значеннями дій, спрямованих на надання або набуття / позбавлення відповідної ознаки ⁹¹, це такі одиниці,

⁹¹ Ось дієслова відзначеного розряду, що їх подавали й до цього нормативні словники української мови (див. СУМ-11; певна кількість їх уже стала цілком

як: ударемнити / ударемнювати, удоступнити / удоступнювати, узалежнити / узалежнювати («Ми... встановимо єдиний порядок нарахування пенсій, узалежнимо їх розмір від стажу роботи»: А. Мохник. — ГПУ, 16.11.2012, с. 9; «Протягом шести місяців реабілітанти [ті, хто проходить курс лікування від наркотичної залежності. — *О.Т.*] проходять три етапи: “криза”, “зростання”, “помічник наставника”. Наставники — молоді хлопці з церкви або з колишніх *узалежнених*»: Т. Трофимчук. — ВЗ, 27.07.2002; «Загалом любов, навіть щасливу, психіатри розглядають як стан *узалеженості*»: [Із інтерв'ю з психотерапевтом Л. Дідковською]. — Е, 10.02.2005), *узасаднити* / *узасаднювати* (наприклад: РУС-03, с. 633, стаття «обосновувать»), *уконкретнити* / *уконкретнювати*, *унаявити* / *унаявлювати* («...постане панорама, що... *унаявить* спільне та відмінне»: Українська мова, 2006, № 2, с. 103), *унебезпечити* / *унебезпечувати*, *уневажливити* / *уневажливлювати*, *уневизначити* / *уневизначнювати*, *унедійснити* / *унедійснювати*, *унезалежнити* / *унезалежнювати*⁹², *унещасливити* / *унещасливлювати*, *уодностайнити* / *уодностайнювати*, *упривілеювати* / *упривілеювати*, *упритувати* / *упритувати*, *упрозорити* / *упрозорювати* («Спростити й *упрозорити* систему тендерів, де найбільша корупція»: І. Луб'янов. — ГПУ, 23.11.2012, с. 4), *уреальнити* / *уреальнювати*

нейтральною й частовживаною): *убезпечити* / *убезпечувати*, *увизначити* / *увизначнювати*, *удосконалити* / *удосконалювати*, *узаконити* / *узаконювати*, *уможливити* / *уможливлювати*, *унаочити* / *унаочнювати*, *унеможливити* / *унеможливлювати*, *уподібнити* / *уподібнювати*, *употужнити* / *употужнювати*, *упривілеюваний*, *усправедливити* / *усправедливлювати* (у СУМ-11 — з позначкою «діал.»), *утрадиційнитися*, *ушляхетнити* / *ушляхетнювати*, *ущасливити* / *ущасливлювати* та деякі ін., які часто мають цілком очевидні польські паралелі, оскільки в польській мові ці словотвірні типи є досить продуктивними. Пор., з іншого боку, застереження проти таких дієслів з *уне-* як небажаних полонізмів в І. Огієнка: «*Унеможливити* — новотвір на польський взір..., ліпше — зробити неможливим»; «*Унещасливити*..., ліпше — зробити нещасливим» (Ог.-24., с. 421).

⁹² Пор. акцентування на цьому явищі в сучасній українській мові у російськомовному дискурсі України — у друкованому органі Компартії України: «А начиналось всё 12 июня 1990 года, когда Верховный Совет РСФСР принял Декларацию о суверенитете. От кого? Де-факто русские (как теперь говорят — “россияне”) “*унезалежнились*” от всех братских советских народов» (Ю. Соломатин. — Киев. вестник, 4.08.2005).

(«Ця старожитня Україна... *уреальнюється* в кожній Вашій книзі або статті»: В. Жадько. — КС, 23.08.2013, с. 12), *урухомити / урухомлювати* («Перенесення проблеми визнання ОУН-УПА в площину “перевірки” її діяльності *урухомило* нову дискусію». — Кр., 2005, ч. 5), *усамостійнитися / усамостійнюватися, утрадиційнити / утрадиційнювати, утривалити / утривалювати* та ін.: «Потрібно було, аби український культурний простір реально *усамостійнився* та *усамодостатнився*» (О. Кривенко. — Столичные новости, 5.11.2002).

6.2.2. Це дієслова (з похідними) із префіксом *по-* для вираження значення док. в. — здебільшого в конкуренції з дієсловами док. в. з іншими префіксами, досі більш узвичаєними в літературній мові (маються на увазі випадки суто видового формо/словотворення, а не творення дієслів док. в. у межах родів дії з різноманітною кількісною або часовою спеціалізацією на зразок *поробити: всі вправи, до вечора*). Активізувавшись у вжитку, вони дали поштовх до такої ж активізації або навіть творення корелятивних дієслів недок. в. (див. 6.1.2). Найуживанішими серед них є:

— *потрактувати* (ця форма док. в. від *трактувати* була й лишається єдиною й, отже, поза конкуренцією, але зросла частотність уживання всіх членів гнізда; особливо це стосується іменника, який уживається фактично в значенні «тракування» і часто замість останнього слова), *потрактований, потрактування*: «Сподіваємося, що книга Нормана Дейвіса дещо змінить упереджене *потрактування* сусідньої держави українськими інтелектуалами» (журн. «Книголюб», 2009, № 3, с. 37);

— *поцінувати* в одному із значень «дати оцінку кому-, чому небудь» (СУМ-11 подавав це значення з ремаркою «рідко», пор. конкурентні форми *оцінити, оцінувати*), *поцінований, поцінування, поцінувач*: «Дельфіни *поцінували* це нововведення» (т/к «Новий», «Репортер», 13.03.2009), «Його шукання... заслуговують на увагу й високе *поцінування*». — Слово, 1992, ч. 4, с. 8), «наше *поцінування* цього явища» «для *поцінування* українців» (Мовознавство, 2004, № 5-6, с. 42);

— *пошанувати* (пор. *ушанувати*), *пошанований*, *пошанування* (СУМ-11 подавав цей іменник як розмовний): «день *пошанування* пам'яті Тараса Шевченка» (Іван Дзюба); в новішій формі недок. в. та її похідних: *пошановувати* (*традиції*); «Програма виступу *пошановувала* прекрасну половину людства — жінок». — Січеславський край, м. Дніпропетровськ, 1998, № 15; «Нам особливо приємно сьогодні *пошановувати* людину, яка сприяла появі на світ незалежної України». — ГУ, 3.01.2014, с. 1), *пошановування*, *пошановувач* «шанувальник», пор. *ушановувати*.

Серед менш уживаних: *поросійщити(ся)* (пор. *зросійщити, -ся*), *поросійщений*, *поросійщення*: «*поросійщення* української мови» (А. Вовк, україніст зі США. — Культура слова, 1994, вип. 45, с. 101); *подивувати(ся)*, *подивований*, *подивування* (СУМ-11 подавав дієслова без стилістичних обмежень, іменник — з позначкою «рідко» й відсиланням до загальноновживаного *подив*, дієприкметника не подав зовсім; пор. *здивувати, -ся*): «Львів'янин, самовисуванець NN житиме у своїй київській квартирі. — Я дуже *подивований* тим, що депутати зараз думають про житло, а не як побудувати свою роботу, — говорять» (О. Москалюк. — ГПУ, 30.11.2012, с. 7), «Я з *подивуванням* узнав, що...»; *покваліфікувати* — форма док. в. до двовидового *кваліфікувати*.

Але особливо виразно відзначене словотвірне явище стало виявлятися в наборі іменників, похідних від уже давно активно вживаної форми док. в. *побороти* у значенні «перебороти, подолати кого- або що-небудь (які-небудь перешкоди, опір тощо)» — *поборення* (у СУМ-11: «рідко»), *непоборення*, *взаємопоборення*: «пожежникам не вистачило води для *поборення* вогню»; «принцип взаємного *непоборення*»; «Беручи до уваги напругу ізраїльсько-арабських стосунків та *взаємопоборення*, США опинилися в ситуації, коли...» (УС, 11.04.2002); «За п'ять років... українське суспільство не лише звикло до нескінченного *взаємопоборення* учорашніх соратників..., а й призвичаїлося жити в сякій-такій демократії» (С. Шебеліст. — Д, 19.10.2012, с. 4).

6.3. Активізація вживання і творення дієслів з усуненням суфікса іншомовного походження *-ир-(-ір-)*⁹³ (це насамперед суфікс *-ier-en*, утворений у німецькій мові від французьких дієслів на *-er* і перейнятий через посередництво російської мови, який в останній — уже за аналогією до цього — став застосовуватися для творення дієслів і в інших випадках). Наприклад: *гравіювати* (СУМ-20; СУМ-12: з варіантом *гравірувати* на другому місці, тоді як у СУМ-11, РУС-68, РУС-03 ці варіанти були подані в зворотному порядку), *дезертувати* (за матеріалами, наприклад, пошукової інтернет-системи Google цей варіант до поки що значно частотнішого *дезертирувати* набирає поширення; він фігурує на другому місці в РУС-68, РУС-03, але УОС-09, СУМ-20 його не подають), *демпфувати* техн. (СУМ-20: з варіантом *демпфірувати*, що його словники наводили досі як єдиний, на другому місці), *дотувати*, *драпувати* (як і до цього, з варіантом *драпірувати*, але тепер дедалі частіше з поданням останнього вже на другому місці: СУМ-20; СУМ-12), *експедиувати* (поряд з *експедирувати*: УРРУС), *компостувати* — проїзний документ (РУС-68, ОСУМ-75, ОСУМ-94 подавали в цьому значенні *компостирувати* і *компостувати*, тоді як тільки *компостувати* — до *компост*; СУМ-11 уже подав в обох випадках тільки *компостувати*, незважаючи навіть на потенційну загрозу сплутування омонімів: див. про це нижче; УОС-09 також дає в обох

⁹³ Пор. за мовними настановами періоду українізації 20-х — початку 30-х рр., наприклад, тільки *дезертувати*, *драпувати*, *дресувати*, *маршувати*, *пікування* (у сільському господарстві), *пікуватися*, *режисувати*, *сервувати*, *суфлювати* та ін., хоча, з іншого боку, *гравірувати*, *екіпірувати*, *котирувати*, *полірувати*, *рететирувати* та деякі ін. (див.: Голоск.; СІС-30; *Гладкий М.* Мова сучасного українського письменства. — Х.; К., 1929. — С.17). У сучасних рекомендаціях з культури мови настанова на усунення форм із цим суфіксом проводиться категоричніше (див., зокрема: *Рибалко К., Рибалко О.* Зазнач. праця. — С. 242), у тому числі й проти форм на зразок *рететирувати* та *лідирувати*: краще *вести перед*, *бути лідером* або *лідерувати*, як, наприклад, *гончарувати*, *лоцманувати* і под. (*Сербенська О., Волощак М.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем : 140 запитань і відповідей. — К., 2001. — С. 85). Дієслова з цим суфіксом у слов'янському світі, як відомо, найбільшою мірою характерні для російської, а також для південнослов'янських мов, найменше — для західнослов'янських мов; у білоруській мові вони представлені ширше, ніж в українській, але в останні десятиліття там також відбувається звуження сфери їх функціонування (*Садоўскі П.* Зазнач. праця. — С. 232).

значеннях *компостувати*, а до одного з них і *компостерувати*), *котувати* (поряд з *котирувати*: УРРУС; РУС-03), *курувати* «здійснювати нагляд» (поряд з *курувати*: УРРУС; РУС-03; «..призначення його координатором “штабу швидкого реагування”, який *куруватиме* діяльність виборчої коаліції»: ВЗ, 17.06.2004), *маршувати* (поряд з *марширувати*: УОС-09; УРРУС; СУМ-12; у РУС-68, ОСУМ-75, ОСУМ-94 форма *маршувати* була відсутня, а в СУМ-11 наявна з позначкою «рідко»), *продюсувати*, *режисувати* (УРРУС: поряд з *режисувати*; СУМ-12: тільки *режисувати*), *санувати* (УРРУС: поряд з *санірувати*; УРСНТ), *сервувати* (УРРУС: поряд з *сервірувати*), *фаршувати* (УРРУС; РУС-03; СУМ-12: поряд з *фарширувати*), *фундувати* екон. (УРРУС; РУС-03), *юстувати* (УРРУС; РУС-03; УОС-09: поряд з *юстирувати*) та ін. У мовній практиці поширюються також *дресувати* (наприклад: «Дресувальники викликали пожежників»: ГПУ, 18.12.2012, с. 12), *екіпувати*, *пікувати* (у конкуренції зі значно поки що частотнішими *дресувати*, *екіпувати*, *пікірувати*; у новому КП-2006 фігурують назви професій *дранірувальник*, *юстирувальник*).

Новофіксовані дієслова в контексті активізації цієї тенденції можуть засвоюватися як відразу без цього суфікса (порівняно з формою-оригіналом або відповідним російським словом як можливим посередником): *дотувати*, *інфлювати* («гривня *інфлює*»: УРРУС), *квотувати*, *кремувати* «спалювати в крематорії», *мутувати* («вірус постійно *мутує*»), *продюсувати* (пор. *продюсер*; пор. давніше *режисувати*), *структурувати*, так і з варіантами або в окремих випадках тільки з цим суфіксом: *купірувати* (*гіпертонічний криз*; *собаці вуха*, *хвіст*; *роман*, *фільм*, тобто робити купюри: РУСНТ-96; РУС-03: у формі *купирувати*), *курувати* / *курувати*, *мелірувати* (СУМ-12) / *мелювати* (РУС-03) «фарбувати окремі пасма волосся в світлий колір»; іноді замість такого дієслова добирається описовий зворот: рос. *ротировать* — укр. *здійснювати* / *здійснити ротацію* (УРРУС; у сучасній мовній практиці вживається, однак, і *ротувати*; пор. давніше, наприклад, *виконувати соло* — до рос. *солировать*). У дієсловах, співвідносних з іменниками на *-er*, в одних випадках суфікс *-ip(-ip-)*

усувається (пор. давніші приклади *компостувати*, *крейсувати*): наприклад, *мікшер* — *мікшувати*, цілком уже усталене *продюсувати* і *режисувати*, що повертається до активного вжитку; в інших же випадках він лишається, що приводить ніби до зміни словотвірної мотивації — з виведенням дієслів, наголошуваних на передостанньому складі, від таких іменників: наприклад, пропонувані в словниках і відомі в мовній практиці *компостерувати* (УОС-09; пор. давніше *планерувати* — від *планер*), *лідерувати* (РУС-03), навіть *режисерувати* (*зрежисерувати* *фільм*: ВЗ, 24.06.2004), хоча *режисерувати* — це, власне, «бути, працювати режисером» (як *шоферувати* і под.); пор. також утворення за дещо іншою моделлю *спонсорувати* (пор. англ. *a sponsor* — *to sponsor*, п. *sponsorować*, а з іншого боку, рос. *спонсировать*). Простежується також варіантність іншого типу — з формами на *-юва-* (пор. уже усталені *гравіювати*, *крокіювати* — від *крокі*): *дефініювати* (пор. *дефініція*; пор. нім. *definiieren*) / *дефінувати*: СУМ-20), частіше *екстрадувати* (від *екстрадиція*) / рідше *екстрадіювати* («Замовника убивства директора супермаркету *екстрадіювали* в Україні». — УМ, 25.03.2011, с. 2), *лобіювати* (від *лобі*) / іноді навіть *лобувати*, а також інший приклад: актуалізоване *рекогноскувати* (Сл. військ.), наявне і в західнослов'янських мовах, — у конкуренції з *рекогносцирувати*.

Наявність дієслів із суфіксом *-ир(-ір-)* у сучасному нормативному слововжитку, таким чином, скорочується⁹⁴, однак усе-таки не такою мірою, щоб можна було сказати, наприклад, що останнім часом «усунено повністю дієслова-терміни із суфіксом *-ірува(-ирува-)*...», які поширилися в українській мові під впливом російської, а натомість активізовано вживання дієслів із суфіксом *-ува-...*»⁹⁵. Якщо в основі тенденції до усунення дієслів із цим суфіксом лежать мотиви пуристично-нормотворчого характеру, то на шляху продовження її існування, крім впливів з боку мови-джерела й

⁹⁴ Пор., наприклад, їх повніший перелік ще кілька десятиліть тому: *Возний Т. М.* Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. — Л., 1981. — С. 49.

⁹⁵ *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови. — К, 2004. — С. 233.

російської мови та звичайної інертності мовної свідомості, можуть, як відомо, поставати такі фактори структурно-мовного плану, як потенційний або реальний «конфлікт омонімів», як мовознавці називають це явище, і взагалі моменти наявності певних небажаних асоціацій та звичайної милозвучності. Так, у нормативних джерелах лишаються без варіантів дієслова *бісирувати*, *маркірувати* (пор. *маркер* — на відміну від *маркувати*, пор. *марка*), *панірувати* (пор. *панувати* в зовсім іншому значенні), *парирувати* (пор. *парувати*), *полірувати* (пор. *полювати*), *пробірувати* (пор. *пробувати*), *радирувати* (пор. *радувати*), *репетирувати* (пор. *репетувати*), *ретируватися*, *рокірувати*, *третирувати* та деякі ін. (див.: УП-93, с. 29), нове *купірувати* (пор. *купувати*); хоча частотність уживання членів гнізд *командирувати*, *відкомандирувати* / *відкомандирувати* вже істотно скоротилася на користь *відряджати* / *відрядити* (з похідними), лишаються без змін *прикомандирувати* / *прикомандирувати* (пропонований варіант *приряджати* / *прирядити*: див., наприклад, СДМ-30 — не приживається). Однак, наприклад, наявність звукової подібності між запроваджуваною формою *котувати* і *котом*, як можна припустити, не для всіх членів мовного соціуму є достатньою підставою для її невживання, наприклад: «...треба твердо пам'ятати, що франц. *coter* і рос. *котировать* у нас відповідає *котувати*» (Д. Пилипчук. То *котировка* чи *котування*? — ЛУ, 28.08.1997) (так само, як давніше не завадило творенню форми *гравіювати* її асоціювання скоріше з *гравій*, а не *гравер*); можна почути навіть *буксувати* замість *буксирувати*: «Теплохід *відбуксували* до Гонконга» (т/к ТВі, «Сьогодні», 4.04.2012). З іншого боку, важко пояснити збереження цього суфікса в таких, наприклад, дієсловах, як *грасирувати* (існує діал. *грасувати* / *грасувати*, але в зовсім іншому значенні), *деканірувати*, *декатирувати*, *окулірувати*, *онанірувати*, *плісирувати*, *суфлірувати*, *фуражирувати* та деяких інших (див., наприклад: УОС-09), а також в іменниках на зразок *блокіратор* (СУМ-20; пор. наявність у цьому ж словнику *блокатор*), поширеному в розмовній мові *монтажівка* (замість нього вже починають уживати *монтажка*). Лишається поза конкуренцією *шпацірувати*.

6.4. Активізація творення дієслів на *-іювати*, похідних від іменників на *-(ц)ія*, у конкуренції з повніше представленими в словотвірній системі сучасної української мови дієсловами на *-іон(аліз)увати* (пор., наприклад, ланцюжки на зразок *комерція, комерційний*, але *комерціалізувати*), чому може сприяти й активізація серед прикметників форм на *-ійний* у конкуренції з формами на *-іональний* (див. п. 3.3). Так, серед нових одиниць: *інституціоаналізувати* / значно рідше *інституціювати*, хоча серед прикметників значно частіше вживається *інституційний* і рідше *інституціональний* (пор. також дещо іншу модель: *інституалізувати* / значно рідше *інституювати*); *кондиціонувати* (пор. *кондиціонер*) / *кондиціювати*; *позиціонувати* / *позиціювати* («*позиціонування* / *позиціювання* товару на ринку»), *опозиціонувати* / значно рідше *опозиціювати*; у конкуренції з уже традиційною формою: *функціонувати* / *нове функціювати*, пор. конкуренцію між *функціональний* (пор. також *функціоналізм*) і *функційний* (див. 3.3). Фактично без конкуренції усталилося вже дієслово *дистанціювати(ся)*, хоча це сталося, очевидно, не тільки як наслідок системно-нормотворчих настанов у межах української мови (*дистанція* — *дистанційний* — *дистанціюватися*), але й не без впливу відповідної російської форми: *дистанцироваться*, хоча *дистанционный*.

6.5. Активізація вживання і творення пасивних дієприкметників док. і недок. в. (дієприкметники — лексико-граматичний розряд на межі між слово- і формотворенням). Ця тенденція стала посилюватися у зв'язку, з одного боку, з реальним упровадженням української мови в сфери наукового, виробничого, офіційно-ділового спілкування, а з другого, — з активізацією орієнтування на мовну практику часів українізації 20-х років, зі зростанням впливів на загальноукраїнську літературну мову з боку західно-української та діаспорної мовних практик.

6.5.1. Активізація вживання пасивних дієприкметників / співвідносних з ними віддієслівних прикметників від неперехідних дієслів.

Крім основного для літературної мови масиву пасивних дієприкметників, утворених від перехідних дієслів, існують, як відомо, випадки творення їх або формально співвідносних з ними вже власне прикметників на основі неперехідних незворотних дієслів (*відомщений, влучений*: «боєць, влучений розривною кулею» — Олесь Гончар, *надимлений*: *надимлена кімната, керований, (з)маніпульований, погордований*), а також групи з проміжним статусом дієприкметників / прикметників (*завдячуваний* рідко / *завдячений, сподіваний*, якщо це від *сподіватися*, а не від застарілої перехідної форми *сподівати*), переважно лише з формальною належністю (за наявністю «пасивних» суфіксів) до категорії пасиву, однак з цілком «активним» значенням — нерегулярного творення на основі неперехідних незворотних дієслів (*деградований*, тобто такий, який сам деградував, *збанкрутований, заблуканий, заспаний, мандрований, тріснутий, зашкоджений*: див. СУМ-11) і більш регулярного творення на основі зворотних дієслів (*задиханий, закоханий, залюблений, запізнений, напитий, розкаяний, усміхнений* і под.)⁹⁶. Частину з таких утворень від неперехідних дієслів СУМ-11 подавав з позначками «західноукраїнське», «діалектне» або з ілюстраціями із творів західноукраїнських письменників: *задивлений, задріманий, замешканий, заприязнений, погорджуваний / погорджений, попу-*

⁹⁶ Див. про відзначені розряди українських дієприкметників / «квазідієприкметників», зокрема: *Гнатюк Г. М.* Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. — К., 1982. — С. 45-52. Щодо їхнього категоріального статусу досі існують різні погляди: традиційно їх уважають «прикметниками, які лише структурно збігаються з дієприкметниками» (*Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993. — С. 239); так вони подаються і в академічних тлумачних словниках української мови (СУМ-11; СУМ-20); дедалі більше, однак, поширюється погляд на них як на дієприкметники з неявно вираженою категорією активного стану (див., наприклад: *Гнатюк Г. М.* Знач. праця. — С. 52). Крім того, лексикографи, перебуваючи під «гіпнозом» «пасивних» суфіксів, далеко не завжди помічають у таких одиницях на *-ний, -тий* наявність подвійної мотивації. Так, словники (СУМ-11; СУМ-20) подають *втоплений* і *повішений* тільки як похідні від відповідних перехідних дієслів, хоча пор., наприклад: «"...Бо там колись мій шурин утопився..." / Суддя сказав: "Усе це прикро, справді, / і ті млини, і *втоплений* шуряк..."» (Ліна Костенко. Маруся Чурай), «Але мужня жінка не зрадила нікого: вдосвіта її знайшли в камері *повішеною*. Перед смертю вона кров'ю видряпала на стіні: "...Вмираю замучена. Ольга Басараб"» (В. Муравський. — Е, 2.02.2006).

каний та ін., частина ж лишається, у всякому разі поки що, взагалі за межами нормативних словників, що можна пояснювати не тільки нормативними настановами цих лексиконів (наприклад: «...і криком / *нападених* селян». — Остап Тарнавський), а й звичайною неухважністю їх укладачів — особливо на основі зворотних дієслів: *наїдений і напоєний*, тобто ситий; «Ми зустрілись з Галиною Тарасюк за чаркою в метушні одного з київських кафе, дві *забігані*, проте самодостатні українські жінки» (УМ, 4.08.2006), «*заховані* в лісі енкаведисти» (Іван Гнатюк. — Суч., 1995, № 7-8, с. 182).

Наприклад:

а) від зворотних дієслів як недок., так і док. в., наприклад (з тих одиниць, що відсутні в цьому категоріальному значенні у реєстрі СУМ-11, але, безперечно, могли вживатися, і реально вживалися, в самій мовній практиці): «Він прираховує себе до *зароджуваного* українського середнього класу» (Д. Скрябін. — Д, 15.09.1998), *продовжуваний* (видання), «орден *розкаюваних* грішників», «На одній з найдавніших і найбільш *збережених* київських вулиць — Кудрявській є двоповерховий будиночок...» (Д, 1.10.2010), «Вчасно зроблений масаж грудної клітки... може повернути *зупинене* серце до життя» (Е, 21.08.1999, с. 15а), «*народжений* в Україні», «ефект *розірваної* бомби», «Шлях до прятунку історично *складеної* спільності людей (про радянський народ — калька рос. клішованого звороту «исторически сложившийся». — О. Т.)... лежить через децентралізацію, дефедералізацію і демонополізацію» (ГУ, 11.04.1991).

Можна відзначити також почастищення вживання пасивних дієприкметників недок. в. у позиції присудка для вираження значення пасивного стану — там, де «офіційна» літературна мова цілком звичайно вживає зворотні дієслова (як відомо, нормативність уживання в українській мові дієслів на *-ся* в цій функції нерідко піддають сумнівам), наприклад: «*Вживані* також паралельні форми з *-ові*: у *будинкові*, ...» (УП-99, с. 114; пор. це місце в УП-93, с. 73: «*Вживаються* також і паралельні форми...»); «В українській мові не *вживані* так звані активні дієприкметники теперішнього часу»⁹⁷;

⁹⁷ Вихованець І., Городенська К. Знач. праця. — С. 147.

б) від незворотних дієслів док. в. (подібні випадки стали активніше потрапляти насамперед з мовної практики західноукраїнського регіону, а також творчості письменників — вихідців із цього регіону, та західної української діаспори⁹⁸). Це насамперед дієприкметник *загрожений* (уживався і в літературній мові «підрадянської» України у 20-х рр.; пор. п. *zagrożony*, нім. *gefährdet*, англ. *endangered*) — слово, що належить тепер до розряду «модних», хоча власне дієслівна форма док. в. *загрозити* мала в СУМ-11 обмежувальну позначку «рідко»: «Божевільний Сашко, *загрожений* осінніми нападами хвороби..., веде змаг...» (В'ячеслав Медвідь. — ЛУ, 30.01.1997), «Ще й сьогодні майже не згадується саморозп'яття — на захист тяжко *загроженого* Дзюби — геніального Миколи Лукаша» (Гр. Аврахов. — Слово і час, 2004, № 2, с. 71), «Там — звідусіль *загрожені* степи, / а тут фортеці, що й не підступи» (Ліна Костенко), «*загрожені* святині» (Сл. Пр., 5.11.2013, с. 1), «*Загрожена* Україна» — назва публікації (Гр. Гребенюк. — Слово, 1992, ч. 4), *загрожена* мова (досить частотний тепер вислів — насамперед про українську мову) з похідним іменником *загроженисть*, а також утворенням форми недок. в.: «Європейська хартія *загрожуваних* мов» (В. Радчук. — Українська мова, 2006. № 3, с. 36); *помщений* («...всяка неправда на землі має бути *помщена*». — Борис Харчук). Крім того, у загальноукраїнському вжитку з'являються деякі дієприкметники походженням з польської мови, де вони є похідними від перехідних дієслів, тоді як у системі українського дієслівного словотворення вони співвідносяться скоріше з відповідними неперехідними дієсловами: «...слід було якнайшвидше евакуювати з Києва цивільне польське населення, *наражене* на небезпеку репресій» (М. Прушинський. Драма Пілсудського. Війна 1920 / Пер. з польської. — К., 1997. — С. 139) — дієприкметник сприймається як похідний не від *наразити*, а від *наразитися* (на небезпеку), пор. п. *parażony*; «Того

⁹⁸ Дослідники цього явища в мові західної діаспори пояснюють його, зокрема, впливом з боку як польської, так і англійської та німецької мов: *Зимовець Г. В.* Міжмовна інтерференція в умовах контактного білінгвізму (на матеріалі мови української діаспори) : Автореф. ... канд. філол. наук. — К., 1997. — С. 10-11.

ж року я, Тарас Чорновіл і Мирослав Глубіш були *заприсяжені* в Ярославі (Польща) членами ОУН» («Високий Замок плюс Дрогобиччина» — додаток до ВЗ, 25.07.2002, с. 3), «На другий день ми готувалися до присяги. Рано мали присягати *незаприсяжені* куренівці» (К. Товстук. — УС, 4.10.2001), пор. неперехідне укр. *заприсягти* і перехідне п. *zaprzysięgnąć* (*kogoś*) «привести до присяги», звідки дієприкметник *zaprzysiężony*.

6.5.2. Активізація вживання і творення пасивних дієприкметників недок. в. та похідних від них прикметників від перехідних дієслів, яка відбувається насамперед з орієнтуванням на встановлення якомога регулярніших відношень у межах дієслівних парадигм: *займаний* (*квартира, посада*), *обійманий* (*посада*), (*само*)*научуваний*, *продаваний*, *читаний* (*машиночитаний*, інформ.) і под. (з похідними іменниками: *продаваність, читаність* та ін.; такі іменники можуть подаватися в словниках і без формально твірних дієприкметників: *виживаність*). У реєстрах нових словників такі дієприкметникові форми стали подаватися повніше, регулярніше — наприклад, у РУС-03 (порівняно з РУС-68): рос. *получаемый* — укр. *одержуваний, отримуваний; діставаний; відбираний; здобуваний; набуваний; набираний*; рос. *приобретаемый* — укр. *придбаваний* та ін.; у СУМ-20 (порівняно з СУМ-11): *вбудовуваний, викачуваний, впроваджуваний, забарвлюваний, забирааний, завдаваний, занурюваний, заокруглюваний, запроваджуваний, захищуваний, зачинований, зашнуровуваний, зашпакльовуваний* та ін.

Крім того, таке розширення певною мірою відбувається, очевидно, й під впливом мовної практики діаспори — наприклад, з опублікованих в Україні мемуарів Юрія Шевельова «Я — мене — мені... (і довкруги) : Спогади» (Х. — Нью-Йорк, 2001, ч. 1-2): «*бомбований* Берлін» (II, 148), *вимаганий* (I, 242, II, 239), «*звільнюваний з праці*» (I, 129), *зустрічаний* (I, 179), «Мої малі бунти були *приваджувані* до капітуляції, звичайно, моєї» (I, 35).

6.5.2.1. Активізація вживання і творення безособових предикативних форм на *-но, -то*, утворюваних від дієприкметників недок.

в. на основі перехідних і рідко неперехідних дієслів, — у конкуренції з уживанням зворотних дієслів пасивного стану та дієслівних форм активного стану мин. ч. мн. у неозначено-особовому значенні⁹⁹. Наприклад, у матеріалах як публікованих в Україні авторів із довоєнного західноукраїнського регіону та діаспори («*Пояснювано* всі ці форми різно»: В. Сімович. — Мовознавство, 1990, № 5, с. 68), так і сучасних українських авторів: «Тут неодноразово *бачено* народних депутатів» (КВ, 6.08.1998), «...у стародавньому Китаї дівчаткам *бинтовано* ніжки» (Оксана Забужко), «...це слово ще не зовсім зникло, але його дедалі жорсткіше *витіснявано* у вузькі спеціальні сфери» (Іван Дзюба. — ДзТ, 24.07.2004, с. 20), «Від часу проголошення незалежності в офіційній риторичі *наголошувано* територіальну, громадянську модель розбудови держави» (Суч., 1995, № 12, с. 85 — з перекладної статті), «...члени комісії не мали в розпорядженні цілого проекту [правопису]. *Обговорювано* окремі частини його. ...По суті, *готовано* якийсь новий проект»¹⁰⁰,

⁹⁹ Такі форми в межах слов'янського світу найбільшою мірою, очевидно, характеризують польську мову, наприклад: «— Czy nas otoczyli? — *Odowiedziano*: — ...» (Русанівський В. М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах. — К., 1968. — С. 14-15). У літературній мові другої половини ХІХ — першої третини ХХ ст. таке вживання форм на *-но*, *-то* було помітно частішим, ніж тепер. Пор., проте, й такі зауваження граматистів того часу: форми на зразок «Мені про це *писано*» вже майже зникли в живій мові, а в газетах їх надто часто вживають» (Нечуй-Левицький І. С. Граматика українського языка. — К., 1913. — Ч. 1. — С. 98); форми від неперехідних дієслів на зразок «Тоді *жартовано* із нами» в Івана Франка у літературній мові «зрідка бувають» (Синявський О. Норми української літературної мови. — Х; К., 1931. — С. 205). З письменників радянського часу старших поколінь, мовний стиль яких формувався в 20-х роках, це явище помітно простежувалося, зокрема, в Юрія Смолича — наприклад, у його мемуарах «Розповідь про неспокій» (1968 р.) і «Розповідь про неспокій триває» (1969 р.): «Партизанський рух на Україні зростав і ширився — значно *поширювано* та *зміцнювано* й українську редакцію партизанського радіомовлення», «в двері *постукано*» і под. Станом на кінець 80-х рр. подібні утворення від дієслівних форм недовк. в. («*Співано* чумацьку пісню». — Михайло Коцюбинський; «Канцлера до короля не *пущано*», «Грабунок *пробувано* усправедливити гарячим бажанням Боголюбського...»). — Павло Загребельний) дослідники оцінювали як такі, що «мають дещо застарілий характер» (Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. — К., 1987. — С. 164).

¹⁰⁰ Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ — початку ХХІ ст. ст. — К., 2002. — С. 28-29.

«найлайливішими словами критиковано видатного філолога», «його називано “найвищим суддею”...» (І. Вихованець. — Українська мова, 2004, № 2, с. 19); «Як *тягано* гармати надовкруг, / Як з коней *падано*, в арешти *брано*, / Як по-російськи *ляяно* погано, /... / Як *вітано* царя...» (Дмитро Павличко, пер. з тв. Адама Міцкевича. — ЛУ, 11.02.1999): тут уже є й утворення без проміжної дієприкметникової стадії, в тому числі від неперехідних дієслів.

7. Нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм — тенденція до усунення номінативного «суплетивізму» (тобто наявності в складі словотвірних гнізд одиниць з іншим коренем, які викликають сумніви в плані їхньої нормативності та органічності для української мови, переважно як небажані росіізми) і до заміни останніх дериватами з «оптимальнішим» коренем. Так, на зміну випадкам номінативної нерегулярності на зразок: *квиток*, але *білетер*; *термін* (часовий), але *відстрочити*, *прострочити* та ін.; *обсяг* (*словника*, *робіт*, *завдань*), але *об'ємний*, *об'ємність*; *місто*, але *городяни*; *справа*, але *діловод*, *діловодство*; *прізвище*, але *однофамілець*, *однофамільник*; *захоплювати*, але *захват* (пристрій); *вмикати*, *вимикати*, *перемикати* і т. ін., але *відключати*, *підключати* (*мотор*, *швидкість*, *сигналізацію*, *телефон* тощо) і т. ін. — дедалі частіше пропонують і вживають (це може бути й повернення до вжитку тих одиниць, що вживалися або принаймні пропонувалися в словниках та інших нормативних виданнях у період 20-х — початку 30-х років): *квиткар* (УРРУС); *відтермінувати*, *протермінувати* та ін.; *обсяговий* (УРРУС; СУМ-12; слово було в СУМ-11, але РУС-68, РУС-03, ОСУМ-75, УОС-09 не подавали його); *містяни* («Влада повинна організувати паломництво гостей так, щоб було зручно і хасидам, і *містянам*»: Т. Нікітенко. — УМ, 4.10.2011, с. 3; «Фахівці пропонують *містянам* долучитися до планування їхніх контрольних заходів»: Д. Солодько. — ВК, 24.01.2013, с. 3)¹⁰¹; *справочинець*, *справочинство* (*справоведення*);

¹⁰¹ Старий відповідник *міщани* видається вже неприйнятним через пейоративність його переносного значення, засвоєного з російської мови, хоча в Західному

однопрізвищник (УРПУС); *захоплювач* (РУСНТ-98; УРПУС); *відмикати*, *підмикати* («*відмикають* квартиру від сигналізації»: ВЗ, 3.08.2006; «У Житомирі за борги знову *відімкнули* чотири станції водоканалу»: УМ, 29.03.2012, с. 2; «*підімкнули* апарат штучного дихання»: Е, 11.07.2002). Оскільки конкуренція між дієсловами *держати* і *тримати* вже, як відомо, завершилася перемогою останнього, на заміну офіц. *держатель* (*цінних паперів* тощо) також уже стали вживати *тримач* або *утримувач*; з посиленням конкуренції між *одержувати* і *отримувати* вже набув поширення іменник на позначення особи *отримувач* (досі словники подавали тільки *одержувач*). Продовженням уже завершеної в історії літературної мови конкуренції *жати* — *тиснути* з похідними (на користь останнього гнізда) стає активізація у вжитку гнізда *-тис-*, наприклад, у дериватах *відтискувати* і *відтискати* / *відтиснути* (з похідними) у значеннях «вичавлювати рідину з чого-небудь» і «відокремлювати що-небудь під тиском, натиском», *відтискуватися* і *відтискатися* / *відтиснутися* (з похідними) (у спортивних вправах) у конкуренції з поки що активнішими *віджимати* / *віджимати*, *віджиматися* / *віджатися* (з похідними): «Не смаж, а *відтисни* (заголовок)! ... Сік із картоплі пити відважується не кожен. А дарма!» (Л. Павлик. — Е, 5.06.2014, с. 21), у назвах роду занять: *віджимальник* / *відтискувач* (*білизни* тощо: СУМ-20; офіційною назвою лишається, однак, *віджимач*: КП-2006), *віджимний* / *відтискний прес* (СУМ-20); «— Які ще відомі популярні методи проникнення до квартир? — Популярним є зламування вхідних дверей, а також *відтискання* або пошкодження вікон» (Е, 8.08.2013, с. 10); «На одне *відтискання* — дві секунди! Семирічний школяр *відтиснувся* від землі аж чотири тисячі разів» (О. Ковальська. — Е, 13.09.2012, с. 19), «нескінченні *відтискання* від підлоги» (УМ, 4.10.2011, с. 13).

У мовній практиці, особливо в діяльності певних друкованих видань, каналів електронних ЗМІ з повніше вираженими

регіоні ще продовжують уживати це слово в його прямому значенні: «селяни і *міщани*» (про населення сучасної України. — Т/к «24», 28.11.2008); Грінч. подає обидва ці слова, але гніздо *городянин* — значно повніше.

пуристичними настановами (зокрема, у мовній діяльності інформаційної програми «Вікна» на т/к СТБ), виявляється прагнення до заміни й нерегулярних, зокрема архаїчних, зразків словотворення, що здавна існують в українській мові, але тепер можуть сприймаються як «неукраїнські» (російські). Це, наприклад, тенденції до заміни основи *перв-* на *перш-*: *першачок* «першокласник» («Старшокласник лише зневажливо посміхнеться на те все, а ось для “*першачка*” це може виявитися... інструкцією до дій»: Н. Дьоміна. — УС, 7.10.1999, с. 7; однак вихідне *первак* у цьому ж значенні поки що не має конкурента *першак*), *першоцвіти*, у тому числі в архаїзмах, лексиці піднесеного стилістичного реєстру: *першозданий*, *першородний*, хоча лишається практично без конкуренції *первовік* та деякі ін.; до заміни першого компонента складних слів *іно-* на *інішо-*: *інішоземний* (*інішоземець*), *інішовірець*, *інішопланетянин*, *інішомовлення* — в ефірі (пор. давно вже нормативне і в «офіційній» літературній мові *інішомовний*), *інішомарка* (про автомобіль); у ширших колах мовного соціуму існує тенденція й до заміни цим компонентом компонента *інако-* в словах на зразок *інакомовлення* (алегорія), *інакодумець* (дисидент), *інакодумство* — *інішомовлення*, *інішодумець*, *інішодумство*.

На загальному тлі активізації зазначеної тенденції лишаються, однак, словотвірні ряди, де на заваді подібній уніфікації постають певні власне мовні — переважно структурного, іноді семантичного плану — перешкоди, пор.: *відряджати* / *відрядити*, *відрядження* і т. ін., але *прикомандировувати* / *прикомандирувати* і т. ін. (див. 6.3); поряд зі змінами в першочерговості вживання синонімів *процент*, *відсоток* (з похідними) на *відсоток*, *процент* лишається, однак, (*за*)*процентувати* (УОС-09; РУС-03; СУМ-12), хоча вже пропонують і (*за*)*відсоткувати* (УРРУС); *військовий*, але *воєнізувати*, *воєнізований*; через можливість неоднозначного розуміння: *великий* (*господарство*, *район*) замість *крупний*, *великогабаритний*, *великокаліберний* і под., але *укрупнювати* / *укрупнити* (збільшувати за складом, чисельністю і т. ін.), *укрупнений*; з посиленням конкуренції між *секретний* і *таємний* на користь останнього (наприклад, гриф у діяльності спецслужб: «Цілком *таємно*») у ЗМІ стали

вживати й відповідні дієслова *утаємничувати* — *розтаємничувати* (замість *засекречувати* — *розсекречувати*), але перше з цих слів уже має в українській мові своє значення, відмінне до пропонуваного. Наявні непоодинокі випадки непослідовності в доборі перекладних відповідників до російських слів, пор.: *сахарат*, *сахарид*, *сахароза* і *цукроза* [РУСНТ-98, с. 470] — *цукрат*, *цукрид*, *цукроза* [РУС-03, с. 1070]. Крім того, разом з активізацією тенденцій до посилення «питомості» української мови можуть з'являтися й нові випадки номінативно-словотвірного «суплетивізму», наприклад: почастишало у вжитку *число* (журналу) у конкуренції з *номер*, але лишаються без змін *нумерувати*, *нумерація*; *наклад* (книжки) — у конкуренції з *тираж*, але *тиражний*, *тиражувати*; *чинник* — у конкуренції з *фактор*, але *багатофакторний*.

8. Розбудова словотвірних парадигм — на засадах як їхньої повноти (з максимально можливим заповненням усіх ланок словотвірного гнізда — за певними зразками), **так і регулярності творення їхніх компонентів**. Так, у прагненні до повноти словотвірних парадигм відбувається активізація вживання і творення іменників — назв осіб жіночої статі за їхнім соціальним статусом від відповідних іменників чол. р. (див. п. 2.1), присвійних прикметників (див. 3.10), дієслів корелятивного виду (особливо форм недок. в.: *придбавати*, *упоруватися* та ін. — див. 6.1.2), віддієслівних іменників зі значенням дії, співвідносних з дієсловами як док., так і недок. в. (див. нижче в п. 8.1), пасивних дієприкметників, співвідносних з дієсловами як док., так і недок. в. (досить порівняти їх наявність, наприклад, у СУМ-11 і в перших томах СУМ-20) та ін. Прагнення до розбудови словотвірної структури літературної мови на засадах регулярності і «правильності» виявляється в посиленні уваги до творення мовних одиниць у якомога повнішій (у всякому разі на переконання відповідних груп мовців) відповідності їх до граматичної та словотвірної специфіки української мови. Ці тенденції реалізуються з орієнтуванням, з одного боку, насамперед на словотворчі можливості, закладені в структурі самої української мови, але менш виразно наявні або й зовсім

відсутні в російській (наприклад, у дієслівних гніздах — це процеси префіксальної перфективації та суфіксальної імперфективації, особливо двовидових дієслів: див. 6.1, широке творення іменників на позначення дії або стану від дієслів обох видів: див. 8.1, різне структурне оформлення іменників зі значеннями дії і її наслідків: див. 8.2), але, з другого боку, у певних випадках і на структуру російської, а також польської, останнім часом і англійської мов, коли в разі накладання словотворчих засобів цих мов на структуру української в останній виявляються певні «лакуни», які мають бути заповнені (це, зокрема, прагнення до якнайповнішого відтворення досить розгалужених систем активних і пасивних дієприкметників цих мов: див. пп. 3.8, 8.3). У зв'язку з активізацією діяльності щодо переведення від початку 90-х рр. науково-технічної термінології та номенклатури виробництва з російської на українську мову питання «впорядкування» словотвірної системи української мови стали об'єктом особливого зацікавлення також українських термінологів (в основному представників точних наук). Так, у загальному руслі реформування українського словотворення на засадах логічної доцільності і регулярності (певною мірою ніби його «есперантизації» — подібно, зокрема, до словотвірних засад творення певної штучної мови) — з творенням словотвірних гнізд, компоненти яких могли б системно і без лакун покривати відповідний комплекс суміжних понять, — запроваджують, наприклад, замість поки що єдиних закріплених у загальномовному узусі дериватів на зразок *синонімічний* (*омонімічний* і т. ін.), *термінологічний*, *(де)термінологізація* номінативні розмежування такого плану: *синонімний* (від *синонім*), *синонімійний* (від *синонімія*) і *синонімічний* (від *синоніміка*); від *термін* — *термінний* (*термінна система*), *(де)термінізація*, тоді як від *термінологія* — *термінологічний*¹⁰². Найповнішу реалізацію ці тенденції дістали в побудовах гнізд дієслів та їхніх дериватів.

¹⁰² Див., наприклад: Проблеми української термінології [Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». — 1998. — № 336]. — Л., 1998. — С. 61; Англійсько-українсько-англійський словник... При цьому слід відзначити, що в ономастичній термінології таке розмежування типів відносних прикметників, наприклад:

8.1. Тенденції до активізації використання віддієслівних іменників на -ння, рідше -ття зі значенням процесуальності (див. п. 2.6) та до **чіткішого їх розмежування за значенням завершеності / незавершеності дії**, зумовлені, як і в інших подібних явищах сучасного українського мововжитку, з одного боку, загальною демократизацією мовокористування, коли мовці вже значно менше орієнтуються на рекомендації «офіційних» словників та інших нормативних джерел, і реальним упровадженням української мови в різні сфери суспільного життя, а з другого, — ослабленням залежності від орієнтування на відповідні сегменти словотвірної системи російської мови, а також прагненням до заміни процесуальних іменників на -к-а. Пор., наприклад, в одному з томів СУМ-20 такі слова, не фіксовані в СУМ-11, як: *заарештовування / заарештування, заарканювання / заарканення, заархівовування / заархівування, заасфальтовування / заасфальтування, заблоковування / заблокування, заволодівання, задання* (мат.: *системи координат, функції*), *заробляння / зароблення (грошей), застарівання / застаріння (техніки), зашлюзовування / зашлюзування, заштриховування / заштрихування, заштукатурення, збиття, збурювання, збуття, зважання* та ін.

Досить послідовна диференціація таких іменників за ознаками завершеності / незавершеності дії є, як відомо, однією з відмітних рис структури української мови в зіставленні з російською, але значною мірою саме під впливом відповідних особливостей структури російського словотворення¹⁰³ таке розмежування в різних конкретних випадках може стримуватися, не реалізовуватися. Якщо в російській мові є, наприклад, тільки *вынимание* (а також *выемка*), *закрывание* (в електричній мережі),

топонім — топонімний (топонімна лексика, відтопонімний), топоніміка — топонімічний, топонімія — топоніміїний, практикується вже кілька десятиліть.

¹⁰³ У російській мові, як відомо, значно частіше порівняно з українською такі іменники або утворюються тільки від дієслів одного виду — переважно доконаного (*возложение, заверение, искажение, отключение, удаление* і под.), рідше недоконаного (*вынимание, замыкание, разрабатывание* і под.), але здатні виражати, залежно від контексту, обидва значення (так само синкретично виражається значення завершеності / незавершеності дії у віддієслівних іменниках на -ка: *выемка, проверка, разработка* і под.), або взагалі відсутні (наприклад, *возглавление*).

отпирание, то й у словниках української мови фіксувалися тільки *виймання*, (*електричне, коротке*) *замикання*, *відмикання* (хоча, наприклад, ті ж словники подавали *ввімкнення*, *перемкнення*). Послідовність подавання таких пар іменників зумовлюється також жанром словника: у перекладних словниках принцип їх наявності намагаються проводити регулярніше, тоді як укладачі тлумачних словників більше йдуть за самим мовним матеріалом. Навіть якщо порівняти словники української мови, створювані приблизно в той самий час, тими самими людьми й на основі однієї лексичної картотеки, з приблизно тим самим обсягом реєстру, — РУС-68 і СУМ-11, то в першому є, наприклад: рос. *проверка* — укр. *перевірення / перевіряння*, рос. *заверение* — укр. *запевнення / запевняння*; у другому ж, з одного боку, немає *перевірення*, з другого, — *запевняння*; так само іменники, наприклад, *завдання (шкоди)*, *заволодіння (майном)* є тільки в РУС-68.

Пор., з іншого боку, в сучасній мовній практиці, у тому числі в словниках (СУМ-20): *вийняття*, *відімкнення*, *запевняння* («...йдеться про *запевняння* влади щодо остаточності її європейського вибору». — Д, 27.06.2013, с. 13); у мовній практиці, насамперед у ЗМІ, а поступово і в публічному спілкуванні працівників відповідних служб, офіційних осіб почало вживатися *замкнення* (саме в названому вище значенні, тому що до інших значень дієслова *замкнути* цей іменник уже було зафіксовано), потрапивши вже і в деякі словники (УРПУС). Стали вживатися не фіксовані досі (можливо, через відсутність у російській мові іменника *возглавление*) іменники від дієслів *очолювати / очолити* — *очолювання* (УОС-09; СУМ-12) / *очолення*: «Після *очолення* уряду новий прем'єр-міністр виступив із заявою»; після появи дієслова док. в. *здіяяти* (це калька рос. *задействовать*, док. в.; з похідними *здіяний, здіяння*) стала вживатися й форма недок. в. *здійювати* з похідними *здійюваний, здійснювання* (див. 6.1.2). Хоча нормативні словники, звичайно, як і дотепер, не встигають у фіксуванні таких іменників за динамікою живої мови: є, наприклад, *відчинення / відчиняння*, але чомусь не було *зачинення* (його подав СУМ-20; РУС-68 подавав *зачиняння* — до рос. *открывание*, хоча воно, за даними, наприклад, пошукової інтернет-системи Google,

уживається значно рідше, ніж його корелят, наприклад: «До зачинення магазину лишається п'ять хвилин»: з оголошення); словники подають *потраплення* (пор. рос. *попадание*), *оцінювання* (пор. рос. *оценивание*), *перешкодження* (пор. рос. *препятствование*), але не подають *потраплення, оцінення, перешкодження*, також уживані в мові.

Термінологи, намагаючись продовжувати від початку 90-х років термінологічну та лексикографічну практику 20-х років, слідом, зокрема, за М. Ф. Наконечним¹⁰⁴ виступають за послідовну диференціацію використання членів таких пар іменників відповідно до видового значення твірних для них дієслів (наприклад: *випливання* — *вилиття*, *міряння* — *виміряння* — *поміряння*¹⁰⁵) — зокрема, проти «штучно накинутого формам dokonаного виду подвійного значення — dokonаного й недokonаного виду»¹⁰⁶ «з одночасним виштовхуванням на периферію парних форм недokonаного виду»¹⁰⁷. Таке послідовне розмежування членів цих пар (з творенням тих із них, що відсутні в загальнонародній мові), звичайно, якнайкраще б відповідало ідеальному станові відповідного сегмента системи українського словотворення, особливо якщо говорити про сферу наукової мови. І, безперечно, не варто механічно застосовувати відзначений вище принцип добору українських відповідників до російських іменників зі значенням дії, мотивованих у формально-словотвірному плані від дієслів док. в. Можна тільки додати, що, з іншого боку, лексикографам слід би уважніше відстежувати також випадки надто розширеного застосування іменників і від дієслів недок. в., пор., наприклад: «[танк] злетів у повітря від прямого

¹⁰⁴ Наконечний М. Ф. Розмаїтість форм — багатство мови (Про видові форми віддієслівних іменників в українській мові) // Мовознавство. — 1967. — № 2. — С. 57-65.

¹⁰⁵ Англійсько-українсько-англійський словник...

¹⁰⁶ Мається на увазі лексикографічна практика, запроваджена в російсько-українських словниках повоєнної доби, подавати переклад таких російських іменників за схемою: рос. *заверение* — укр. *запевнення*, (неоконч. действие — ещє) *запевняння*.

¹⁰⁷ Див., зокрема, огляд цього питання в українському мовознавстві та лексикографії від 20-х років ХХ ст.: Гінзбург М. З історії досліджування та подання видового протиставлення українських *nomina actionis* на *-ння, -ття* // Українська мова. — 2013. — № 3. — С. 48-60.

влучання» (СУМ-20) замість *влучення* (як позначення вже завершеної дії). Сказане повною мірою стосується звичайно, й відповідних складних іменників: так, наприклад, *звуківідтворювання, звукопідсилювання* і под. — це не зовсім те саме, що *звуківідтворення, звукопідсилення* (пор. застосування окремих формул тлумачення для цих випадків у СУМ-20).

Однак автоматична реалізація принципу обов'язкового й послідовного розмежовування словотвірних значень іменників у таких парах також ледве чи можлива. Як, наприклад, правильно: «Через борги перед енергетиками в регіони можуть повернутися масштабні *відмикання* світла» (УМ, 29.03.2012, с. 6), тобто світло постійно, регулярно або час від часу можуть *відмикати*, чи «Пройшли якісь дивні *відімкнення* світла» (Ліна Костенко), тобто світло кілька або багато разів *відімкнули*? На практиці в різних конкретних випадках нерідко буває непросто визначитися з вибором того чи того з пари таких іменників, причому не тільки рядовим мовцям (ось, наприклад, вагання ведучої інформаційної програми: «...взяти участь у *розроблянні*... (після паузи) у *розробленні* шельфу...»: СТБ, «Вікна», 16.01.2002), а й теоретикам цього питання. З такими фактами можна зіткнутися навіть у назвах окремих Державних стандартів України (ДСТУ), спрямованих у тому числі й на впорядкування термінології та номенклатури певних галузей знань і виробництва, наприклад: «Системи *оброблення* інформації», але «Системи *розробляння* (не *розроблення*) та *поставлення* (не *поставляння*) продукції...»; «*Підготування* (чому не *готування*?) та *відправлення* (з погляду структурної регулярності мало б бути *відправляння*, оскільки мається на увазі постійна, регулярна дія) на мікрофільмування проектної документації»; «*Скорочення* слів в українській мові у бібліографічному описі» (однак фактичною твірною одиницею тут виступає не *скоротити* [слово], а *скорочувати* [слова]); «*Визначання* сумірного вмісту кальцію...», але «*Визначення* об'ємної вологості ґрунту...», «*Методика визначення* економічно доцільних обсягів...». Назву самого «ДСТУ 3966-2000. Термінологія. Засади і правила *розроблення* стандартів на терміни та визначення понять» (К., 2000), як і його оновленого видання 2010 р., у посиланнях нерідко

наводять з формою *розробляння*. Значна непослідовність спостерігається, як відомо, у вживанні фізичних термінів *випромінювання* / *випромінення*. Термін «закриття вологи [грунту]» у різних довідниках звичайно тлумачиться за допомогою іменника зі значенням незакінченої дії: «розпушування ґрунту...». Зрештою, далеко не у всіх потрібних випадках у розпорядженні мовця є обидва відповідні іменники, пор., наприклад: «Попередня причина трафунку — *підмивання* дорожнього покриття стічними водами» (П, 29.07.2004), коли мається на увазі вже цілком завершена дія. З іншого боку, такі іменники, як *виконання*, *використання*, *виховання*, синкретично виражають значення незакінченої і закінченої дій. Якщо ж згадати активізацію такої «модної» тепер у певних колах мовців тенденції, як уживання іменників від дієслів док. в. на зразок *потракткування* у значенні «тракткування» (див. 6.2.2), то можна прямо констатувати наявність у різних випадках не тільки суперечності між нормою як відповідністю вживання / творення мовних одиниць структурі мови і узусом як відповідністю вживання / творення їх мовній традиції, а й пряме нехтування і нормою, і узусом.

8.2. Тенденція до формально-словотвірного розмежування віддієслівних іменників зі значенням завершеного процесу (на *-ння*, *-ття*) і значеннями його наслідків (з різними суміжними значеннями предметності) — з якомога послідовнішим поширенням певних випадків оформлення дериватів зі значенням наслідку дії за допомогою коротших форм, зокрема зворотної деривації (пор., наприклад, уже наявні у словотвірній системі української мови випадки на зразок *утворення* — *утвір*, *розтягнення* — *розтяг*, *випарування* — *випар*, *напруження* — *напруга*; сюди прилягає й розмежування термінів *словотворення* — *словотвір*), на всю систему віддієслівного словотворення (із семантичною спеціалізацією вже наявних слів та «куванням» нових). Найбільшого поширення в межах дії цієї тенденції набуло відмежування від значень процесуальності структурно-семантичного розряду віддієслівних іменників на *-ка* (див. 2.6) — з прагненням до залишення за ними лише різних непроцесуальних

значень: *обмотування* — *обмотка* і т. ін. У мовознавчих працях почастишало вживання термінів *словосполука* і *звукосполука* на місці вже усталених на сьогодні *словосполучення* і *звукосполучення*, оскільки *сполучення* має означати, на переконання прихильників цієї нормотворчої тенденції, тільки (завершений) процес. Найповнішого ж вигляду це вже набуло в різних проектах послідовного реформування системи українського словотворення, створюваних термінологами, наприклад: *відновлювання*, *вимірювання*, *натискання* / *натискування*, *переставляння* і под. («дія» — від дієслів недок. в.) — *відновлення*, *вимірення*, *натиснення*, *переставлення* і под. («подія» — від дієслів док. в.) — *віднова*, *вимір*, *натиск*, *перестановка* і под. («наслідок події») ¹⁰⁸; до рос. *отклонение* — *відхиляння* (тривала дія), *відхилювання* (періодично повторювана дія), *відхилення* (одноразова дія) і *відхил* (наслідок дії) ¹⁰⁹; *видовження*, *обтяження*, *переміщення* (процес) — *видовга*, *обтяг* або *обтяж*, *переміст* (наслідок) ¹¹⁰.

Відзначена тенденція, цілком виправдана, звичайно, у своїй основі, в разі її «системного» ускладнення, як і в інших подібних випадках послідовної «есперантизації» словотвірної системи української мови, ледве чи виявиться життєздатною. Крім того, в узусі вже усталилося чимало випадків, коли «коротші» форми означають не тільки наслідки дії, а й її саму (причому важливо, що вони не пов'язані прямим віднесенням до моментів завершеності / незавершеності дії), і, як видається, значна частина мовного соціуму не хотіла б змінювати цей стан справ, наприклад: *вияв* (від відповідного зворотного дієслова — при рідше вживаному *виявлення*), *опис* (при значно рідше вживаних *описування* і *описання*), *запис*, *огляд*, *догляд* та ін.; у парі *перетинання* / *перетин* (*кордону*) друге з цих слів уживається все-таки значно частіше.

¹⁰⁸ Українська ділова мова... — С. 216-218.

¹⁰⁹ Вакуленко М. Російсько-український словник фізичної термінології. — К., 1996. — 236 с.

¹¹⁰ Корнілов О. Ще раз про термінологічні проблеми опору матеріалів // Проблеми української термінології [Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». — 2000. — № 402]. — Л., 1998. — С. 226-229.

8.3. Тенденція до якомога повнішого та чітко регульованого номінативного охоплення — за допомогою якнайширшого залучання словотворчого потенціалу віддієслівних прикметників української мови — **сфери значень**, що в мовах з розвиненою системою дієприкметників виражається розгорнутим протиставленням **активних** (разом з віддієслівними прикметниками на *-ся*) і **пасивних дієприкметникових форм** та похідних від них прикметників (для носіїв української мови такими зразками є, зрозуміло, насамперед російська, а також певною мірою польська та англійська мови) ¹¹¹. Формально-словотвірне розмежування а) ознак предмета за його активною дією або здатністю до неї і б) ознак його як носія пасивного стану за здатністю підлягати відповідній дії має виражатися, у рамках цих проектів, у якомога послідовнішому протиставленні насамперед таких типів віддієслівних прикметників, як:

а) тип на *-льн-ий* у словах зі словотвірним значенням «призначений для виконання певної дії» (як основний для вираження «активної» ознаки: див. також п. 3.1): це як уже реально наявні до цього в мові *обертальний, крутильний* і под., так і новозапропоновані на заміну досі вживаних прикметників, зокрема ад'єктивованих дієприкметників тепер. ч. на *-чий*, прикметники *гальмувальний, зсувальний* (замість уже наявного *зсувний*: див. нижче), *іонізувальний, концентрувальний, ремонтувальний* (замість відіменникового *ремонтний*) та ін.;

— типи на *-ний* (у різних проектах: або незалежно від наголосу — відповідно до реального вживання слова в загальнонародній мові, або ж частіше тільки з наголосом на основі: див. нижче): уже наявні *виховний, мійний (засіб)* і под.;

¹¹¹ Див., зокрема: *Войналович О., Моргунок В.* Зазнач. праця. — С. 3-13; Українська ділова мова... — С. 99-109; *Кінаш Б.* Класифікація, утворення та вживання (діє)прикметників науково-технічного змісту // Українська термінологія і сучасність. — К., 2001. — Вип. 4. — С. 56-58; *Кочерга О., Непийвода Н.* Про заповнювання прогалин у термінологічних словотворчих ланцюжках // Там же. — С. 182-185. Пор. також один з перших проектів цього напрямку в українській термінології: *Скороходько Е. Ф.* Про нормалізацію термінології (словотворчі моделі українських науково-технічних термінів) // Про культуру мови. — К., 1964. — С. 261-270.

— з виділенням особливого відтінку значення «здатний бути суб'єктом дії» — тип на *-івний* (див. 3.8): це вже наявні *гальмівний, гартівний, дратівний* і под., а також запропоновані *іонізовний, концентрівний, ремонтівний* та ін. (у російській мові тут уживаються переважно ад'єктивовані дієприкметники на *-ущий*: *вращающий, крутящий, ионизирующий, моющий* і под., рідше — власне відносні прикметники: *крутильный, тормозной, воспитательный* та ін.);

б) типи на *-ний* (у різних проектах: або незалежно від наголосу, або ж частіше тільки з наголосом на закінченні): це вже наявні *виправний, зсувний, брний* і под., а також запропоновані *обертний, крутний* і под.;

— тип на *-івний* (див. також 3.8): це вже наявні *виліковний, з'ясовний, спростовний* і под., а також запропоновані *гальмовний, іонізовний, концентровний, ремонтівний* та ін.;

— менш регулярні типи на *-анний, -енний*: це вже наявні *нездоланний, порівнянний, здійснений, злічений* і под., а також запропоновані *задовольнений, оцінений* та ін. (у російській мові тут уживаються переважно ад'єктивовані форми на *-щийся* і на *-мый*: *вращающийся, крутящийся, ионизирующийся, моющийся* і под., *исправимый, излечимый, опровержимый* і под., *осуществимый, исчислимый, удовлетворимый, оценимый* і под., *ионизируемый, концентрируемый, ремонтируемый* і под., рідше — власне відносні прикметники: *сдвижной* та ін.).

Одні автори при цьому приймають той факт, що тип на *-ний* все одно лишається амбівалентним ¹¹², тоді як інші хотіли б остаточно

¹¹² Пор., наприклад: «Мусимо погодитися з тим, що частина (діє)прикметників вживається і як активні (*мийні засоби — моющие средства*), і як пасивні (*мийні шпалери — моющиеся обои*). Зробити систему українських (діє)прикметників моносемічною, тобто розподілити наявні форми їх вживання між активними, пасивними і неперехідними, неможливо» (Денисенко С., Кінаш Б. Формування в українській науково-технічній термінології термінів з дієприкметниками та віддієслівними прикметниками // Українська термінологія і сучасність. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 50). Так, за матеріалами нормативних словників сучасної української мови, одні з віддієслівних прикметників на *-ний* (не обов'язково залежно від місця наголосу) мають «активне» значення: *відвальний (плуг), відтвірний, обробний, ковзний, твірний*, на *-івний*: *дратівний*; інші — «пасивне»: *відвальный (оранка), відтворний, спускний*, навіть на *-івний*: *істівний*; ще інші — поєднують у своїй семантичній структурі обидва значення: *вивідний (канал — положення), вимірний (лінійка — величина), забивний*

розмежувати «активне» і пасивне» значення таких слів за їхніми відповідно ненаголошуваним і наголошуваним закінченнями: так, *захисний*, на їхню думку, варто було б закріпити тільки у значенні «здатний бути захищеним» (хоча це не віддієслівний, а вже відіменниковий прикметник), тоді як для відповідного «активного» значення санкціонувати «регулярну» форму *захисцальний*¹¹³; *виправний* має означати не «исправительный», а «исправимый»¹¹⁴; замість уже наявного *непромокальний* (*тканина*) з «активним» суфіксом, але «пасивним» значенням рекомендують *непромочний*¹¹⁵. Оцінюючи під цим кутом зору деякі інші вже закріплені в мові, у тому числі в термінології, випадки, що не вкладаються в пропоновані схеми словотвірних типів, наприклад: *коксівний* (*коксівне вугілля*, тобто вугілля, здатне коксуватися), *фільтрівний* (*фільтрівні форми бактерій* — рос. *фильтрующиеся*)¹¹⁶, ініціатори таких проектів також розуміють, що їх доведеться або змінювати (у даному разі на *коксівний*, *фільтровний*), або оголошувати винятками. Приклади подібних невідповідностей між словотвірним значенням того чи того типу віддієслівних прикметників і лексичним значенням слова,

(*молот — паля*), *змишний* (*бачок унітаза — ґрунт*), *переробний* (*промисловість — матеріал, чавун*), навіть на *-льний*: *виймальний* (*агрегат — штрек*). Такі ж випадки непослідовності щодо розмежувань «активного» і «пасивного» значень легко простежити (за матеріалами нормативних словників) на прикладі групи прикметників, здавалося б, цілком однотипних у структурно-семантичному плані — у разі поєднання з префіксом *не-* при вираженні явно пасивного значення, коли, за вищевикладеними рекомендаціями, наголос мав би в ідеалі припадати на флексію: *несполучний* (пор., з іншого боку, цілком «ідеальне» відношення *сполучний* «який сполучає» — *сполучний* «який може бути сполученим»), так само з наголошуванням основи, а не флексії: *незмивний*, *непрізвоний*, *нерозкладний*, *нестрівний*, хоча *невитравний*. У спеціально проведеному дослідженні таких прикметників під даним кутом зору відзначено, зокрема, наявність певної залежності у вираженні ними «активного» чи «пасивного» значення від кількості складів у слові, від того, просте воно чи складне або префіксоване (*Рожанківський Р.* Наголоси прикметників із суфіксом *-н-* від перехідних дієслів // Українська термінологія і сучасність. — К., 2001. — Вип. 4. — С. 90-93), до чого можна додати, звичайно, й факт очевидної недостатньої систематизації цього сегмента словотвірної системи в граматиках, ортологічних настановах і словниках загальнонародної мови.

¹¹³ *Кочерга О., Непийвода Н.* Про заповнювання прогалин... — С. 185.

¹¹⁴ *Войналович О., Моргунюк В.* Зазнач. праця. — С. 7.

¹¹⁵ Українська ділова мова... — С. 144.

¹¹⁶ Українська ділова мова... — С. 109.

утвореного на його основі, можна, звичайно, продовжувати, наприклад: *(не)стисливий, (не)стисливість* — до рос. *(не)сжимаемый, (не)сжимаемость* (РУС-68; РУСНТ-98) (пор. явні приклади закріпленості за цим типом саме «активного» значення: *заспокійливий, крикливий, ревливий* і под.) замість «логічних», здавалося б, *(не)стисний, (не)стисність*.

У самій же мовній практиці, як і в практичній лексикографії, випадки поєднання в семантичній структурі віддієслівних прикметників (в основному новостворюваних або новоосмислюваних) «активного» і «пасивного» значень з породженням семантичної амбівалентності (особливо небажаної, звичайно, в термінології) стали явищем далеко не поодиноким. У російсько-українських словниках, де вони здебільшого й виникають у процесі добору відповідників до російських дієприкметників, це явище не завжди відразу впадає в око, оскільки відповідні українські слова містяться в різних місцях при словах російського реєстру, але в українсько-російських та одномовних українських словниках (їх поки що значно менше) воно стає очевиднішим. Це стало насамперед одним з наслідків нормотворчих тенденцій, з одного боку, до заміни дієприкметникових форм активного стану на *-чий* прикметниками на *-льний* (див. п. 3.1), а з другого, — до добору відповідників до російських дієприкметникових форм пасивного стану на *-мый* та ад'єктивованих форм від зворотних дієслів недок. в. за допомогою також віддієслівних прикметників (див. 3.8). Наприклад:

а) рос. *проникающий (ранение, радиация)* — укр. *проникаючий* (РУС-68; так само СУМ-11), але ось факти нашого часу: *проникній* (РУСНТ-96; РУСНТ-98; РУС-03), хоча *проникний* — це вже усталений український відповідник до рос. *проницаемый* (пор. *проникній* у словниках з першою або єдиною українською мовою: 1. *біол., хім.* *проницаемый*; 2. *біол., мед.* *проникающий*: УРСНТ; див.також: СУМ-12). Тому деякі з нових словників пропонують у цьому випадку прикметники з «активними» суфіксами, оскільки позначувана ознака має активний характер (хоча твірне дієслово є неперехідним): *проникливий*¹¹⁷, *проникальний* (УРРУС);

¹¹⁷ РУС-99; Англійсько-українсько-англійський словник... — С. 1111.

б) у похідних від зворотних дієслів або просто співвідносних з такими дієсловами формах ¹¹⁸ це здебільшого також експансія прикметників на *-льний* з проникненням їх у зону «пасивних» значень та утворенням, таким чином, омонімії їхніх значень, наприклад: *розвивальний* — до рос. *развивающий* і *развивающийся* (РУС-03); особливо в складних словах: *саморегулювальний* — до рос. *саморегулирующий* і *саморегулирующийся* (РУСНТ-98); *самовимикальний* (РУСНТ-98) — до рос. *самовыключающийся* (замість *самовимикний*), пор. у названому словнику цю ж модель на *-льний* для перекладу «активної» форми: *самовключающий* — *самовимикальний*; *самоохолоджувальний* (РУС-03) — до рос. *самоохлаждающийся*, пор. *самоохолодний* (РУСНТ-98). В інших випадках: *світний* — до рос. *светящий* і *светящийся* (РУСНТ-98; РУС-03); *биткий*: крім значення «який добре, дошкульно б'є» (*битка хворостина*: СУМ-11), ще й «який легко б'ється» (*биткий посуд*: РУС-03);

в) з-поміж відповідників до російських дієприкметників на *-мый* останнім часом активізувався у вжитку дієприкметник *відновлюваний* (насамперед у загальному суспільному контексті пошуку й ширшого використання джерел «альтернативної» енергетики — таких, що мають природну властивість циклічно відновлюватися: наприклад, *Інститут відновлюваної енергетики* — назва одного з інститутів НАН України; російський варіант назви — *Інститут возобновляемой энергетики*), але в реальній мовній практиці замість нього часто, зокрема і в ЗМІ, використовують прикметник *відновлювальний*, хоча він уже закріпився у вжитку з «активним» значенням (*процес, медицина*): «збільшити частку *відновлювальної* енергії в енергетиці» (ІСТV, «Факти», 6.10.2011), *відновлювальне паливо* — про біопаливо (ІСТV, «Факти», 16.04.2013),

¹¹⁸ Якщо, звичайно, не брати до уваги непоодинокі, на жаль, у мовній практиці випадки простого калічення відповідних російських форм під виглядом їх «українізації» на зразок: «Донбас є єдиним регіоном, що може постачати енергетично якісне *коксуєче вугілля*» (УС, 3.01.2002, с. 4), «Розробляємо та виготовляємо у Львові методом флексографії високоякісні *самоклеючі* етикетки» (з рекламних оголошень: ВЗ, 1.08.1997), «Тепер усі цигарки мають бути *самозагасаючими*» (ІСТV, «Факти», 15.11.2011), «Обклеювання стін та стелі *миючими* плитковими шпалерами» (з оголошень).

«Дрібні підприємці... таки переходять на *відновлювальні* джерела енергії» (О. Загакайло. — УМ, 27.07.2010), а також, наприклад: «*Самовідновлювальні* дроти (заголовок). Провід, який сам відновлюється після розриву, продемонстрували науковці...» (Е, 14.02.2013). У деяких інших випадках: «психічно *нерозв'язальна* проблема» (Я. Радевич-Винницький.— Мова і суспільство. Л., 2011, вип. 2, с.104) — замість *нерозв'язний*; з іншим «активним» суфіксом: «Аплікації озокеритом поліпшують *проникливість* шкіри для...» — з реклами (замість *проникність* — рос. *проницаемость*). (Значно рідше, але трапляються й випадки протилежного характеру — уживання «пасивних» форм для вираження «активного» значення, наприклад: «Дуже часто букви настільки дрібні, що без потужного *збільшувального* [тобто *збільшувального*] скла їх не розібрати»: В. Неліна. — УМ, 20.09.2012, с. 10).

До фактів породження семантичної амбівалентності з накладанням у семантичній структурі віддієслівних прикметників відтінків «активного» і «пасивного» значень можна додати ще такий приклад з явищ нової мовної «моди». У значенні ад'єктивованого рос. «исчезающий» стали вживати (очевидно, слідом за РУСКар.) *зникомий*: «*зникомий* вид тварин» (СТБ, «Вікна», 23.07.2010; так само: т/к «Новий», «Репортер», 29.07.2010); «*Зникомі* речі» (назва тематичної рубрики на т/к «Студія 1 + 1», ТСН, 13.09.2007); «Тіні *зникомі*. Сімейна хроніка» (роман Валерія Шевчука); «*Зникомість* мов» (стаття В. Федоренка, редактора одного з відділів журналу: Дивослово, 2010, № 2, с. 42), хоча за своєю словотвірною структурою — наявністю суфікса *-ом-* (пор. *відомий*, *знайомий*, *питомий*) — це слово не повинне б мати такого «активного» значення. Пор. п. *znikomy* «1. дуже малий, мінімальний; 2. минущий», *znikomos*, пор. також *znikaвий* (Желех.).

8.4. Проекти структурної розбудови на принципово вдосконалених засадах словотвірної системи української мови (зауваження загального плану). Такі проекти, що найповніше й найсистемніше могли б вплинути на перебудову системи українського словотворення, за словами їхніх ініціаторів і розробників,

продиктовані насамперед потребами «наукової і технічної мови». Наскільки радикально відповідні сегменти системи словотворення в деяких пропонованих термінологами проектах можуть відрізнятися від нинішнього мовного узусу, особливо наочно демонструють пропозиції щодо системної розбудови дієслівних словотвірних гнізд у всій їхній повноті, наприклад: *ізолювати* (це має бути тільки недок. в.) / *зізолювати* (док. в.) — похідні прикметники, що звичайно відповідають російським дієприкметникам: *ізолювальний* (який має активну здатність до такої дії або призначений для неї — рос. *изолирующий*) — *ізолівний* (який має властивість такої дії — рос. *изолирующий*) — *ізолівний* (здатний бути ізольованим — рос. *изолируемый*) — похідні іменники: *ізолювання* (незаверш. дія) — *зізолювання* (заверш. дія) — *ізоляція* (наслідок дії); рос. *загрузка* — укр. *навантажування* (незаверш. дія) — *навантаження* (заверш. дія) — *навантаж* (чинник) — *навантага*: *допускна*, *критична* та ін. (зусилля); рос. *определение* — укр. *визначання* (незаверш. дія) — *визначення* (заверш. дія) — *визнака* (дефініція) ¹¹⁹. Але, оскільки подібні пропозиції стосуються все-таки, наприклад, не вузькогалузевої лексики, а моделей словотворення, такі тенденції неминуче мали б виходити й на рівень української літературної мови в цілому. Прибічники такої перебудови, як і взагалі прихильники радикального оновлення української літературної мови, можуть апелювати при цьому й до української народної (живої, «справжньої») мови, хоча остання, звичайно, далеко не завжди може містити в своїх надрах необхідний для цього словотворчий потенціал. Пор., наприклад: «Якщо мені потрібно перекласти з російської технічний термін “*требуемый* коэффициент запаса”, то слова *вимáганий* ніхто не пропускає — його у словниках нема (словники дають *потрібний*. — *О. Т.*). Так ніби не існує дієслова *вимагати* і від нього не утворюються дієприкметники» ¹²⁰.

Як вважають найпослідовніші прихильники цього напряму, в умовах, коли в сучасній Україні переважає російськомовний

¹¹⁹ *Войналович О., Моргунюк В.* Зазнач. праця. — С. 64, 89, 127, 115.

¹²⁰ *Кінаш Б.* Мова не повинна мати повітряних ям та порожнин // Літ. Україна. — 1997. — 17 кв.

спосіб мислення у значній більшості населення, з двох можливих передумов збереження самототожності української мови, а саме: «Дотримання (непорушення) структури української мови можливе за двох умов: мовець живе в суцільному українськомовному середовищі, мислить українською мовою, тоді закони мови працюють автоматично; мовець знає закони мови і свідомо їх дотримується, незважаючи ні на мовне середовище, ні на „чуття мови”, зумовлене виховуванням, навчанням та життям у несучільному мовному середовищі»¹²¹ — у розпорядженні нормалізаторів фактично лишається тільки другий варіант, за яким питання мовного унормування переходить до компетенції невеликої групи «посвячених», певної мовно-культурної еліти. Оцінюючи, зокрема, якість української мови в текстах офіційної документації як незадовільну, критики водночас висловлюють сумнів щодо спроможності або й бажання «редакторів», що працюють у цій сфері, виправити відзначене становище: «Напевно, редактори офіційних видань... переважно “свої” люди, російськомовні в побуті... То чи ж розрізнятимуть ці редактори такі тонкощі науково-технічних текстів, як *деформівний, деформований, деформовний, деформувальний, zdeформований, zdeформовний?* Фахівець знає, що йдеться про різне, але в тлумачних чи орфографічних словниках підказки, як правило, не знайдеш»¹²².

Мовознавці-дериватологи висловлюють критичне або принаймні обережне ставлення до подібних «ідеалізованих» проєктів розбудови українського словотворення як таких, що «спричинені прагненням... будь-що реалізувати всі потенції творення слів за певними словотвірними зразками або побудувати слова всупереч цим зразкам»¹²³. На повне наближення словотвірної системи живої

¹²¹ Козир Є., Моргунок В. Проблеми назовництва щодо процесу та наслідків процесу // Проблеми української термінології [Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». — 2000. — № 402]. — Л., 2000.— С. 52.

¹²² Козир Є., Філіпчук Г. Офіційно, тобто безграмотно... // Урок української. — 2006. — № 3-4. — С. 34.

¹²³ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Даниленко Л. І. Знач. праця. — С. 98. Пор. також: Городенська К. Проблема словотвірної ідентичності в українській термінології // Українська термінологія і сучасність. — К., 1998. — С. 10-13.

української мови до пропонованих ідеалів, звичайно, справді важко розраховувати, і в будь-якому разі жива мова лишиться живою мовою з її непослідовностями, «неправильностями» і винятками. Але, з іншого боку, безперечним слід визнати й факт, що у всіх тих процесах коригування різних сегментів системи українського словотворення останніх десятиліть, які вже з тим чи іншим успіхом стали закріплюватися в його структурі, позитивної ролі термінологів не можна заперечити. Особливо це слід сказати про їхню участь у розробленні системи словотворчих засобів, спрямованих не так на заміну вже наявного в мові, як на заповнення «ніш», лакун, поки що недостатньо освоєних номінативним фондом української мови. Насамперед це, очевидно, стосується інтенсифікації розвитку словотвірних типів віддієслівних прикметників на *-óвний* і на *-ній*, оскільки низка таких одиниць уже вийшла за межі суто «кабінетних» експериментів: *конвертовна валюта, абсолютно інтегрований* (мат.), *самоорганізовна (самореалізовна) система, самовимикний пристрій* і под. (див. пп. 3.8, 8.3).

ВИСНОВКИ

1. Активна розбудова та істотна аксіологічна переорієнтація систем номінативних і стилістичних засобів української мови кінця XX — початку XXI ст. — явище, що досить виразно перегукується за своєю «революційністю» з динамічними процесами в українській мові періоду 1917 / 1918 — 1920-х років, — знаходять своє досить показове вираження і в системі українського словотворення — від творення окремих слів у руслі відповідних моделей до активізації розвитку цілих словотвірних типів як на позначення певних нових / актуалізованих понять сучасної доби (власне номінативний аспект), так і в пошуках оптимізації відповідних сегментів самої літературної мови (номінативно-нормотворчий аспект).

2. У плані відбиття в системі словотворення української мови обстежуваного періоду змін у соціальній дійсності в країні та змін у соціальних пріоритетах сучасного українського суспільства виразно простежується активізація розвитку різних структурно-семантичних моделей словотворення — в межах творення складних слів (композиції, юктапозиції, абревіації), префіксації, суфіксації, усичення основи слова, субстантивації прикметників та ін.

2.1. Найвиразніше це відбивається в межах оновлюваної мовної картини соціальної дійсності, зрозуміло, у відповідних моделях складних слів з регулярно повторюваними компонентами (афіксоїдами) відповідної тематичної спрямованості. Це насамперед

активізація вживання і творення розгалужених словотвірних гнізд, з одного боку, з компонентами *україно-* та *Укр-* (у складі власних назв), *націє-*, *націонал(ьно)-* і *Нац-* (у складі власних назв), *державо-* і *Держ-* (у складі власних назв) як вияв посилення уваги суспільства до явищ державного будівництва та національно-мовних питань, з компонентами *законо-* і *право-* як вияв розвитку правової свідомості суспільства, з компонентом *євро-* як свідчення «європейського вибору» України, з другого боку (у сучасному контексті соціальної, економічної, культурної, мовної глобалізації), з компонентами *бізнес(-бізнес)*, *відео-*, *інтернет-*, *шоу(-шоу)*, *арт-*, *поп-*, *рок-* та ін. у зв'язку з розгортанням нових видів діяльності й дозвілля, з компонентами *нарко-*, *секс-*, *інтим-*, *порно-* та ін. у зв'язку зі спрямуванням уваги суспільства до певних сфер життя, до цього публічно не обговорюваних, з компонентами *нано-*, *топ-*, *віп-*, *мега-*, *мульти-*, *бліц-*, *експрес-* на позначення нових технологій, нових та актуалізованих підходів до оцінювання якості. Це також актуалізація моделей з компонентами *екс-*, *нео-* і *ново-* як мовне відбиття динамізації соціальних змін, з компонентами *псевдо-*, *лже-* і *квазі-* із загальним значенням «несправжності» (маскування сутності під видимістю), з компонентом *само-* як свідчення, з одного боку, зростання ролі особистісних чинників, а з другого, — посилення виявів несанкціонованої діяльності в житті суспільства, з компонентом *-гейт* як відбиття зростання публічних скандалів (особливо на тлі «тихого» радянського минулого).

2.2. Менш, можливо, наочно, але, з іншого боку, загальніше, «панорамніше» це відбивається у відповідних моделях префіксації. У напрямках активізації низки префіксальних словотвірних типів відбиваються як нові грані соціальної дійсності, так і оновлене бачення тих чи інших аспектів попередньої дійсності, їх критичне осмислення і в певних випадках окреслення можливостей виходу з неї. Це передусім утворення з префіксом *за-* на позначення доведення певної ознаки до небажаного надміру — перша за часом актуалізована префіксальна модель в українській мові новітньої доби, що сформувалася в загальному руслі критичного

осмислення характерного для попереднього періоду стилю соціального управління (*заідеологізований, забюрократизований, зацентралізований* та ін.), з префіксом *де-* на позначення припинення існування тих явищ суспільного життя, що їх розцінюють як неприйнятні (*деідеологізація, дебюрократизація, децентралізація* та ін.), з префіксом *роз-* на позначення відходу від відповідних суспільних явищ або скасування їх (*роздержавлення, розбюрократизування, розімперювання* та ін.), з префіксами *пере-* і *ре-* із загальним значенням повторної дії, спрямованої на зміну, виправлення наслідків попередньої дії (*перепаявання, переструктурування, реструктуризація* та ін.), з префіксом *недо-* зі значенням недостатнього рівня готовності (*недодержава, недореформа, недоукраїнський* та ін.), з префіксами *про-* (*проукраїнський, проєвропейський, проринковий* та ін.) — *анти-*, *проти-*. Це також такі моделі, як утворення з префіксами *до-* — *пост-*, *після-* на позначення періодів (подій, явищ) до і після відповідних важливих для суспільства «віх» (*пострадянський, дочорнобильський — післячорнобильський, «постпомаранчевий»* та ін.) і утворення з префіксами *супер-*, *най-*, *гіпер-* та деякими ін. зі значенням найвищого ступеня вияву ознаки — як мовний маркер насамперед посиленних в описуваний період тенденцій суспільства до орієнтування на культ «позитиву» (кращого, більшого і т. ін.), особливо в мові реклами, у назвах товарів і послуг.

2.3. У певних моделях суфіксації (передусім у межах розряду іменників) про суспільну актуалізацію тих чи інших понять, позначуваних відповідними дериватами, може свідчити наявність у таких слів не тільки відповідних кореневих морфем на позначення суспільно важливих понять (наприклад, у моделях *моції*, *моделях на -ація*), але й структурної модифікації (це скорочення, стягнення як реалізація принципу економії мовних зусиль, каламбурне обігравання тощо) як наслідок частотності їх уживання та емоційно-оцінного ставлення до цих понять з боку мовного колективу. Це активізація процесів суфіксальної фемінізації як наслідок не тільки ширшого залучення жінок до сфер «чоловічої» діяльності, а вже й зростання в суспільстві ідей фемінізму, спрямованих,

зокрема, й на подолання «мовної дискримінації» жінки (хоча потужнішим стимулом для активізації потужного словотворення в сучасній українській мові є, очевидно, не власне соціальний, а системно-нормотворчий), творення іменників на *-u(i)з-ація, -ація* зі значенням переходу до якісно іншого стану (*суверенізація, вертикалізація, інформатизація, олігархізація, мінізація, маргіналізація, білорусизація* та ін.), розмовної моделі на *-к-а* як наслідок стягнення попередніх розгорнутіших назв (із широким тематичним діапазоном: *безготівка, гуманітарка, мобілка, шенгенка* та ін.). Активізувалися також кілька менш продуктивних моделей з виразнішими емоційно-оцінними конотаціями: із суфіксом *-щин-а* на позначення різко негативних суспільних явищ (*радянщина, януковщина* та ін.), іронічні утворення із суфіксом *-ia(я)д-а* на позначення різних виявів досить тривалої й активної, але непродуктивної діяльності (*спікеріада, коаліціяда* та ін.). Досить продуктивними виявилися такі моделі (розмовні, професійні, жаргонні), як словотвірні типи із суфіксами *-(н)ик, -(ів)ець* (у назвах осіб: *застійник, перебудовник*: у 2 пол. 80-х рр., *бюджетник, альтернативник, медійник, мафіозник, майданівець*, від прізвищ: «*чорноволівець*», «*ющенківець*», «*філаретівець*»; у назвах неістот: *мобільник, обмінник, пошуковик* — пошукова програма [в Інтернеті]), деривати з усіченням кінцевої частини слова (у назвах осіб: *неформал, екстремал, маргінал, натурал, автокефал, регіонал*; у назвах неістот: *корпоратив, офшор, травмат, «мерс»* — «мерседес», *аудіо, відео, порно*), відприкметникові (відчислівникові) субстантивати (у назвах осіб, перев. у мн.: «*новий*» — від «*новий українець*», «*синьожовті*» — про спортсменів збірних команд України за кольором форми, «*помаранчевий*»: на початку 2000-х про прихильника демократичного шляху розвитку країни, «*донецький*»: дуже поширене від початку 2000-х до 2014 р., «*двохсотий*» у значенні «убитий»: під час антитерористичної операції 2014-2015 рр.; у назвах неістот: «*дерев'яний*» — зневажлива назва карбованців СРСР у період «перебудови», а потім і українських купонокарбованців, «*зелений*» — про долар США, *шестисотий* [«мерседес»], *мобільний* [телефон], *податкова* [інспекція, адміністрація]).

2.4. У загальних межах сучасної активізації творення відносних прикметників серед нових або актуалізованих одиниць можна виділити дві групи: а) прикметники, утворені від давно вже наявних іменників на позначення актуальних у житті суспільства понять (це можуть бути кальки з англійської мови): *витратний, зарплатний, владний (повноваження, органи, вертикаль), безпековий, проблемний, системний* (у нових значеннях двох останніх слів); б) прикметники, утворені від невідмінюваних іменників на *-о* і незмінних прикметників: *ембарго — ембарговий, євро — євровий, «діти індиго» — «індигові діти»*; від атрибутивних компонентів складних слів: *топ-тема, топ-політик* та ін. — *топовий (тема, випуск новин, політик і под.), онлайн-режим(-словник, маркетинг тощо) або режим (словник тощо) онлайн — онлайн-вий режим (словник тощо)*.

3. У загальних межах істотно активізованої протягом описуваного періоду дії системно-нормотворчих тенденцій у словотворенні української мови вже можна констатувати два основні наслідки: це, з одного боку, безперечний факт дальшого унормування та урізноманітнення й збагачення різних сегментів системи словотворення, помітного очищення її від неорганічних для української мови рис, з другого ж, — значне посилення номінативно й комунікативно недоцільної варіантності номінативно-словотворчих засобів.

3.1. Так, у межах розряду іменників значно активізувалася продуктивність таких структурно-семантичних моделей і словотвірних типів, як: 1) у назвах осіб: а) моція (із суфіксами *-к-а, -(н)иц-я, -(к)ин-я*); б) деривати із суфіксом *-льник* на позначення особи за конкретними діями та за родом діяльності: *голодувальник, голосувальник, мітингувальник* та ін.; в) деривати із суфіксом *-ник* для заміни й узагалі з метою уникання форм із суфіксом *-чик(-щик)*: *натурник, перегонник* (у конкуренції з *гонщик*), *барабанник* та ін.; г) з-поміж декількох вужчих за діапазоном дії типів — деривати із суфіксом *-увач*: *виконувач обов'язків, зцілювач, усинюювач* та ін.; 2) у назвах неістот: а) деривати на *-нн-я* в конкуренції зі

словотвірними типами на *-к-а* (*-овк-а*, *-івк-а*) і *-ч-а* (доставлення / доставляння, голодування та ін. замість *доставка*, *голодовка* / *голодівка* та ін.; *передавання* / *передання* замість *передача* та ін.) і деривати з безсуфіксним оформленням у конкуренції зі словотвірними типами як на *-к-а*, так і на *-нн-я* (*пожертва* замість *пожертвування*, *показ* замість *показання* та ін.); б) деривати із суфіксом *-(н)ицтв-о* з абстрактним і рідше збірним значеннями: *благодійництво*, *миротворництво*, *насильництво* і под. (у конкуренції з *благодійність*, *миротворство*, *насильство*), *державництво* у значенні «державність» («ставлення до державництва України»), *банківництво* (у конкуренції з *банківська справа*); в) деривати із суфіксом *-івк-а* (формантом, який передбачає, в принципі, наявність твірної основи у вигляді відносного прикметника з наголошуваним суфіксом *-ов-*) як наслідок структурного переоформлення попередніх уже готових назв: *візитівка*, *автівка*, *маршрутівка* та ін. (у конкуренції відповідно з *візитка*, *авто[-мобіль, -машина]*, *маршрутне таксі*); г) віддієслівні деривати на *-ов-ання* у конкуренції з іменниками на *-ув-ання*: *паркування*, *пропоновання* та ін.

У межах прикметників помітна активізація вживання і творення відбулася в таких словотвірних типах, як: а) деривати із суфіксом *-льн-ий* — в основному замість прикметників на *-чий* (з походження форм активних дієприкметників тепер. ч.): *вражальний*, *зчитувальний*, *обслуговувальний*, *узагальнювальний*, у складних словах: *букводрукувальний*, *довгогральний* та ін.; б) деривати із суфіксом *-ницьк-ий* у конкуренції з прикметниками із суфіксами *-н-*, *-ч-*: *державницький* — не тільки у своєму власному значенні (*державницька ідея*, *місія*, *партія*), але й у значенні просто «державний» («державницьке існування України»), *освітницький* у значенні «освітній»: *освітницький ценз*, *добровільницький*, *миротворницький* у конкуренції з *добровольчий*, *миротворчий* і под.; в) деривати зі структурним компонентом *-ій-* — у конкуренції із прикметниками з *-ичн(ічн)-*, *-іальн-*, *-ейськ-* та деякими ін.: *азійський*, *гімназійний*, *категорійний*, *міліційний*, *стипендійний*, *унійний* та ін., *бразильський* (у конкуренції з *бразильський*), у формі інтерфікса: *баскійський*, *канадійський*; г) деривати із суфіксом *-ов-* у конкуренції з

прикметниками із суфіксами *-очн-*, *-ечн-* і взагалі зі звукосполученням *-чн-* після голосного: *заявковий*, *балалайковий*, *стрілковий*, *сосискова* у знач. ім., ж., *бараковий*; г) деривати із суфіксами (переважно наголошуваними) *-ов-* / *-ев-* у конкуренції з прикметниками на *-н-ий* та атрибутивними компонентами іменникового типу в складених словах: *мільйоновий*, *оперовий*, *районовий*, *світлоглядний*, *жовчевий*, *мережевий* та ін., *бізнесовий* (у конкуренції з *бізнес-...: бізнес-структура*, *бізнес-план* тощо), *пресовий* (у конкуренції з *прес-...: прес-конференція*, *прес-центр*); д) деривати із суфіксом *-ч-* у конкуренції з прикметниками на *-н-*: *передвиборчий*, *настановчий*, *розподільчий*, на *-ськ-*: *господарчий*, *повстанчий*; е) деривати на *-ат-ивн-ий* у конкуренції переважно з формами на *-аційний* (від іменників на *-ація*): *інновативний*, *маніпулятивний*, *провокативний*, *рекомендативний*; є) типи віддієслівних прикметників з протилежними значеннями — «здатний підлягати відповідній дії» (*замикний*, *самонавідний*, *тужавний*, *самоклійний*; *автоматизовний*, *конвертовний* і под.) і «здатний бути суб'єктом відповідної дії» (*іонізовний*, *концентрівний* та ін.), що розробляються насамперед у проєктах термінологів; ж) у складних прикметниках — відмова від варіантів з першим компонентом *внутрі-* на користь тільки *внутрішньо-*: *внутрішньоатомний*, *внутрішньодержавний* та ін.; коригування у використанні прикметників на позначення ознак певної зовнішньої подібності — це тенденції, по-перше, до повного усунення форм з *-видний* (на користь тільки *-подібний*), по-друге, до заміни обох цих суфіксоїдів суфіксами *-(к)у(ю)ват-ий*, *-а(я)ст-ий* та деякими ін.; з) відбувається також активізація вживання і творення присвійних прикметників (у конкуренції з формами род. в. іменників).

У прикметниках і прислівниках відбулася активізація вживання і творення а) одиниць з префіксом *за-* із загальним значенням «з наявністю певної ознаки більше, ніж звичайно або потрібно»: *задорогий*, *задорого* і под.; б) композитів з першим компонентом *що-* у конкуренції зі словосполученнями із займенником «кожний»: *щовихідних*, *щофестивалю*, *щономера* (у газеті) і под.; *щотретій відвідувач*, *щодесятого хворого оперують*.

У прислівниках, крім того, це активізація вживання і творення кількох структурно-семантичних розрядів складних безсуфік-сних одиниць (*цьогоріч, зусібч, власноруч* і под.), одиниць *вкотре* і *вчергове, вочевидь*, прислівників із суфіксом *-о* від відносних прикметників (*майново, відсотково, добово* та ін.) і прислівників з префіксом *на-* та прикметниковими (*наживо: транслювати матч, співати, насухо* «із “сухим” рахунком»: *виграти, програми* і под.) й іменниковими коренями (*назагал, напrawdę*).

У розряді дієслів це насамперед активізація тенденцій: а) до формально-структурного розмежування значень недок. і док. в. у двовидових дієсловах — до їх префіксальної перфективації (*закцентувати, знейтралізувати, спрезентувати, заатакувати, продемонструвати, устabilізувати* та ін.) і до суфіксальної імперфективації (*асимільовувати, диверсифіковувати, модернізовувати, утилізувати* та ін.); це також активізація таких «модних» слів сучасної доби, як вторинні імперфективи з префіксом *по-* *потрактувати, поцінувати, подивовувати, потоптувати* й особливо *поборювати* (з інтенсивним розростанням їхніх словотвірних гнізд) у конкуренції з первинними імперфективами *трактувати* та ін.; б) до вживання і творення дієслів з префіксами *у-* / *уне-*: *узалежнювати / унезалежнювати* і под.; в) до усунення суфікса *-ир-(-ір-)*: *дресувати, експедувати, котувати, режисувати* та ін.; в) до творення дієслів на *-іювати* в конкуренції з формами на *-іон(аліз)увати*: *інституціювати, позиціювати, функціювати* і под.; г) до вживання і творення пасивних дієприкметників док. і недок. в. (з різною мотиваційною основою), у тому числі від неперехідних незворотних дієслів (*загрожений, наражений*), а також безособових предикативних форм на *-но, -то* від дієприкметників недок. в. на зразок *витіснювано, готовано* і под.

З-поміж кодифікаційних тенденцій загальнішого системно-нормотворчого характеру слід відзначити, по-перше, нормативне «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм з прагненням до усунення тих членів гнізда (з іншим коренем), що не задовольняють вимог щодо їхньої органічності для української мови, і заміною їх словами з «оптимальнішим» коренем, наприклад:

термін (часовий) — *відтермінувати, протермінувати* і под. (у конкуренції з *відстрочити, прострочити*); *пірнати* — *пірнальник* (у конкуренції з пропонуваним досі *нирець*); по-друге, розбудову словотвірних парадигм на засадах як їхньої повноти (з максимально можливим заповненням усіх ланок словотвірного гнізда — за певними зразками), так і до регулярності («правильності») творення їхніх компонентів (це стало об'єктом особливого зацікавлення, зокрема, українських термінологів).

Нормотворчі тенденції в різних сегментах системи українського словотворення нової доби, однак, упроваджуються в реальну мовну практику досить повільно і непослідовно, причому більший консерватизм у цьому плані може спостерігатися в офіційному вжитку (порівняно з мовною діяльністю приватних ЗМІ, книговидавництва). Так, лишаються як офіційні, наприклад, назви професій *паяльщик, холодильщик, посадчик, драпірувальник, юстирувальник, грибовод, рибовод*; у мові державної документації все ще лишається *держатель* (*цінних паперів* і т. ін.), тоді як за її межами вже вживають *утримувач* (*тримач*); у березні 2015 р. під час анексії Російською Федерацією Криму у мові приватних ЗМІ уживали таку назву відповідного військового судна, як *тральник* (*тралер*), тоді як у друкованому органі Верховної Ради все ще фігурувала назва «морський *тральщик*» (ГУ 13.03.2014, с. 4); лишається фактично поки що поза конкуренцією *явка* (слово, особливо частотне тепер у зв'язку з постійним проведенням виборчих кампаній: «висока / низька *явка* виборців» і под.); лишаються частотними прикметники словотвірного типу *оціночний, перевалочний, усадочний* та ін.

3.2. У системі словотворення української мови новітнього часу можна відзначити також інші напрями актуалізованих тенденцій системно-нормотворчого характеру.

Перший із них, що пролягає в руслі певного переорієнтування нормативних засад літературної мови, простежується досить легко — це курс на ослаблення залежності від впливів російської мови з посиленням натомість орієнтування на внутрішні резерви української мови та на мовну практику доби українізації, а також

(безперечно, не завжди достатньо усвідомлювано з боку різних верств мовного соціуму) на західноукраїнську та діаспорну мовні практики (з неминучим, отже, зростанням і частотності вживання та продуктивності творення слів у межах моделей словотворення, спільних з польською мовою). Ослаблення свідомого або підсвідомого орієнтування на російську мову як наслідок переходу дедалі ширших верств населення навіть у науковій, виробничій, офіційно-діловій, військовій і т. ін. сферах діяльності на мовне мислення українською мовою стає основою для все активнішого творення навіть у стилях і жанрах книжної мови одиниць за зразками, що не мають корелятивів у російській мові й, отже, стають, зокрема, важкими для перекладу з української на російську, як, наприклад: *надавач* (послуг, інформації), *сприймач* (інформації), *сприяч* «той, хто сприяє чому-небудь»; *доглядальник* (за хворими, за людьми похилого віку і т. ін.; досі існувала лише назва для жінки *доглядальниця* — рос. *сиделка*); активне творення суфіксальних імперфективів на зразок *активізовувати*, *модернізувати*, *утилізувати* і под.

Інші напрями реалізуються в більшій чи меншій активізації кількох вужчих тенденцій уже внутрішньоструктурного плану — це: а) переорієнтація в ряді випадків словотвірної мотивації від (більшої) іменниковості до (більшої) дієслівності, зокрема в межах досить активізованого типу іменників на *-льник*: *пікетувальник*, *страйкувальник*, *перевіряльник*, *подорожувальник* і под. (з безпосередньою мотивацією від дієслів: *пікетувати* та ін.) у конкуренції з відіменниковими *пікетник*, *страйкар*, *перевірник*, *подорожанин* або *подорожній* у знач. ім. (від *пікет*, *страйк*, *перевірка*, *подорож*), ще більшою мірою — в межах прикметників на *-льн-ий*: *домінувальний*, *заборонювальний*, *конкурувальний*, *маневрувальний*, *мітингувальний*, *переважальний*, *протестувальний* (у конкуренції з *домінантний*, *заборонний*, *конкурентний*, *маневровий*, *мітинговий*, *переважний*, *протестний*); б) взаємопов'язані процеси поширення тих самих актуалізованих формантів у межах різних частин мови — членів одного гнізда, пор., наприклад, у типах іменників на *-льник* і прикметників на *-льн-ий*, в іменниках на *-(н)ицтв-о* і в прикметниках на *-ницьк-ий*, у прикметниках на *-ій-ний* і в дієсловах на *-ію-вати*;

в) сплеск словотворчої активності як наслідок уникання дісприкметникових з походження форм прикметників на *-чий*.

3.3. Одночасно з констатацією факту різкої активізації творення словотвірних похідних як у мовній практиці ЗМІ, так і в матеріалах словників (особливо в перекладних російсько-українських) у спостерігача за мовним життям країни, очевидно, не може не виникати в багатьох випадках враження «простоти» і «легкості», з якими можуть підходити ініціатори тих чи інших словотворчих актів до користування мовою (пор., наприклад, в одному з досить популярних тепер російсько-українських словників: рос. *голодающий* у знач. ім. — укр. *голодюк, голодянин; скоростеуменьшитель* — *гамуїшвидкість; утечка [информации]* — *втеча; разлагающий* — *розтлівуций, розкладающий*: РУСКар.). Сучасникові, навіть професійному мовознавцеві, у багатьох випадках, безперечно, важко визначити, де проходить межа між явищами, що потребують або ж, навпаки, не потребують нормативного закріплення (пор., наприклад, у межах суфіксальної фемінізації в мові ЗМІ: *прем'єр-міністерка, нардепка, мерка, молодчина* — від *молодець, тезкinya* — від *тезко* і под.). Словники неологізмів української мови цього періоду (поки що, до речі, досить бідні за реєстром) також далеко не завжди можуть допомогти в цьому плані пересічному користувачеві, дуже часто просто реєструючи факт наявності у ЗМІ, у художніх творах нових слів, не прогнозуючи їхнього можливого майбутнього і навіть не намагаючись відмежовувати їх від звичайних випадків оказіонального словотворення, помітних незброєним оком¹.

4. Активність вияву описуваних тенденцій у системі сучасного українського словотворення, актуалізованих унаслідок дії першого із зазначених номінативно-словотворчих чинників, тобто власне соціального / власне номінативного, безперечно, триватиме й

¹ Пор., наприклад, у найповнішому на сьогодні словнику українських неологізмів нового часу наявність таких одиниць, як *аббревіатуроманія, автогарба* «автомобіль, порівнюваний з гарбою», *агробайка* «агрономічна байка», *бабусеманія* і под. (*Нелюба А.* Словотворчість незалежної України. 1991-2011 : Словник. — Х., 2012. — 608 с.).

надалі — з можливим поступовим сповільненням лише в міру ослаблення «революційності» розвитку самої вітчизняної соціальної дійсності («революційності», градус якої ось уже близько тридцяти років не спадає). Але й дія другого з цих чинників, номінативно-нормотворчого, також у найближчому майбутньому ледве чи ставатиме менш помітною — доти, доки в середовищі активних кіл мовного соціуму нарешті запанує переконаність у справжній чи принаймні достатній «українськості» того чи іншого з модифікованих різновидів української літературної мови, а це, очевидно, неможливо, поки зберігатиметься потужний вплив на структуру української мови з боку російської (якщо, звичайно, сумніватися в «плідності» для української мови таких масованих впливів знов не стане ризиковано, як у радянський час). Якщо ж порівнювати дію обох цих номінативно-словотворчих факторів у межах слов'янського мовного світу протягом описуваного періоду, то неважко помітити, що комплекс як ширших структурно-семантичних моделей, так і конкретніших словотвірних типів, актуалізованих в українській мові внаслідок дії першого з них, має загалом багато спільного з відповідними сегментами систем словотворення інших слов'янських літературних мовах (особливо в двох інших східнослов'янських; у західно- й південнослов'янських мовах, однак, дещо більшу питому вагу мають при цьому автохтонні морфеми, особливо префікси), тоді як тенденції другого різновиду виявляють певну спільність з відповідними явищами в системах словотворення невідомініантних у недалекому минулому мов колишньої Югославії (так, дослідники відзначають тенденції до «десербізації» хорватської, македонської мов), а особливо з білоруською мовою (в її «неофіційних» формах функціонування), навіть в активізації тих самих конкретних словотвірних типів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) словники, інші довідники

Андрус.: Українсько-англійський словник / Ukrainian-English Dictionary / Compiled by С. Н. Andrusyshen and J. N. Krett. — Saskatoon, 1990. — 1163 р. (перше вид. — 1955 р.).

АУМ: Атлас української мови : В 3 т. — К., 1984-2001.

Голоск.: Голоскевич Г. Правописний словник. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1994. — Вид. 12. — 461 с. (перше вид. — 1929 р.).

Грінч.: Словарь української мови : В 4 т. / Упоряд. з дод. власн. мат-лів Борис Грінченко. — К., 1907-1909.

ЕУМ: Українська мова : Енциклопедія / Ред. колегія: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — 3-є вид., зі змінами і доп. — К., 2007. — 856 с.

Жел.: Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар : В 2 т. — Л., 1886.

Ізюмов: Ізюмов О. Російсько-український словник. — Х.; К., 1930. — 903 с.

КП-2006: Класифікатор професій (ДК 0003:2005). — К., 2006. — 544 с.

Ог.-24: Огієнко І. Український стилістичний словник — Л., 1924. — 496 с.

Ог.-34: Огієнко І. Словник місцевих слів, у літературій мові не вживаних. — Жовква, 1934. — 156 с.

ОСУМ-75: Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пещак, В. М. Русанівський. — К., 1975. — 856 с.

ОСУМ-94: Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К., 1994. — 864 с.

ОСУМ-99: Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К., 1999. — Вид. 2, випр. і доп. — 989 с.

РУС-37: Російсько-український словник. — К., 1937. — 890 с.

РУС-48: Російсько-український словник. — М., 1948. — 800 с.

РУС-68: Російсько-український словник: В 3 т. — К., 1968.

РУС-96: Російсько-український словник (сфера ділового спілкування) / Укл.: О. О. Тараненко, В. М. Брицин. — К., 1996. — 287 с.

РУС-99: Російсько-український словник (сфера ділового спілкування) / Укл.: О. О. Тараненко, В. М. Брицин. — К., 1999. — Вид. 2, випр. і доп. — 400 с.

РУС-03: Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. — К., Абрис, 2003. — 1424 с.

РУС-4: Російсько-український словник : У 4 т. — К., 2011-2014.

РУСКрим.: Російсько-український словник / Гол. ред. А. Ю. Кримський. — К., 1924-1933. — Тт. 1-3.

РУСКар.: Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. — К., 1998. — 712 с.

РУСНТ-96: Російсько-український словник наукової термінології : Біологія. Хімія. Медицина. — К., 1996. — 661 с.

РУСНТ-98: Російсько-український словник наукової термінології : Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. — К., 1998. — 890 с.

РУСПМ: Російсько-український словник правничої мови / Гол. ред. А. Ю. Кримський. — К., 1926. — 318 с.

СДМ-30: Словник ділової мови / Укл.: М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. — Х.; К., 1930. — 248 с.

Сл. військ.: Російсько-український словник для військовиків / Укл.: А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. — К., 1995. — 384 с.

- СУМ-11: Словник української мови : В 11 т. — К., 1970-1980.
- СУМ-20: Словник української мови : У 20 т. — Тт. 1-4. — К., 2010-2013.
- СУМ-12: Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок. — К., 2012. — 1317 с.
- СЧС: Словник чужомовних слів : Репринт / Укл.: І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. — К., 1996. — 535 с. (перше вид. — 1932 р.).
- УРЕ: Українська радянська енциклопедія : У 12 т. / Гол. ред. М. П. Бажан. — К., 1977 – 1985.
- УОС-09: Український орфографічний словник / За ред. В. Г. Складенка. — К., 2009. — Вид. 9-е, переробл. і доп. — 1011 с.
- УП-28: Український правопис. — Х., 1928. — 97 с.
- УП-93: Український правопис. — К., 1993. — 4-те вид., випр. і доп. — 238 с.
- УП-99: Український правопис: Проект найновішої редакції / Керівник робочої групи В. В. Німчук. — К., 1999. — 340 с.
- УРУС: Українсько-російський і російсько-український словник : Сфера ділового і професійного спілкування / Укл.: В. М. Брицин, О. О. Тараненко. — К., 2011. — 551 с.
- УРСНТ: Українсько-російський словник наукової термінології / За ред. Л. О. Симоненко. — К., 2004. — 416 с.

б) засоби масової інформації

ВЗ — «Високий Замок» (м. Львів); ВК — «Вечірній Київ»; ВУ — «Вільна Україна» (м. Львів); ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; Е — «Експрес» (м. Львів); ЗВУ — «За вільну Україну» (м. Львів); КВ — «Київські відомості»; Кр. — «Критика» (часопис); КС — «Кримська світлиця» (м. Сімферополь); ЛУ — «Літературна Україна»; МГ — «Молода Галичина» (м. Львів); МУ — «Молодь України»; НГ — «Народна газета»; НП — «Незалежний погляд»; П — «Поступ» (м. Львів); ПіК — «Політика і культура»;

РІО — «РІО: Реклама. Інформація. Оголошення» (м. Київ); РУ — «Радянська Україна»; СП — «Суботня пошта» (м. Львів); Сл. Пр. — «Слово Просвіти»; Суч. — «Сучасність»; УГ — «Українська газета»; УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода»; УР-1 — Українське радіо (Перший канал); УС — «Українське слово»; УТ-1 — Українське телебачення (Перший канал); УШ — «Український шлях» (м. Львів); Хр. — «Хрещатик»; Час — «Час / Time»; ШП — «Шлях перемоги»

в) скорочення назв мов

англ. — англійська, болг. — болгарська, бр. — білоруська, гр. — грецька, лат. — латинська, нім. — німецька, п. — польська, рос. — російська, серб. — сербська, слн. — словенська, слц. — словацька, франц. — французька, хорв. — хорватська

г) інші скорочення

док. в. — доконаний вид, ДСТУ — Державний стандарт України, жін. р., ж. — жіночий рід, недок. в. — недоконаний вид, п. — пункт (параграф), т/к — телеканал, т/с — телесеріал, СТН — «Служба телевізійних новин» (телепрограма), тепер. ч. — теперішній час, ТСН — «Телевізійна служба новин» (телепрограма), чол. р., ч. — чоловічий рід

Наукове видання

**Олександр Онисимович
ТАРАНЕНКО**

**АКТУАЛІЗОВАНІ МОДЕЛІ
В СИСТЕМІ СЛОВОТВОРЕННЯ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(кінець ХХ — початок ХХІ ст.)**

Монографія

Дизайнер обкладинки *Катерина Ананко*
Макетування й комп'ютерне верстування *Олена Мумінова*

Підписано до друку 30.01.2015 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Обсяг 11,24 ум. др. арк., 14,41 обл.-вид. арк.
Наклад 300 прим. Зам. № 1414.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
04080, Україна, м. Київ-80, а / с 41
Тел. / факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua, site: www.burago.com.ua